

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

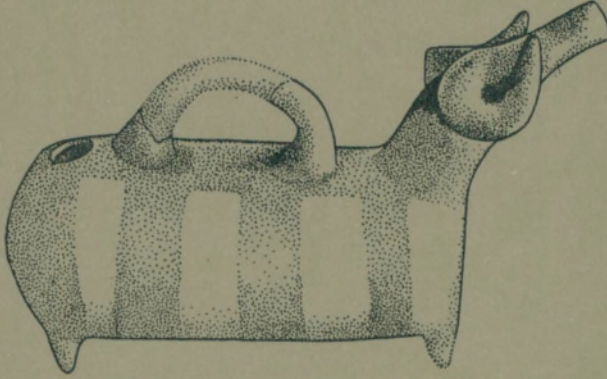
BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: XXXVII

No: 147

Temmuz 1973

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 7 3

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

Yazı işlerini yöneten sorumlu müdür : ULUĞ İĞDEMİR

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
ÖNEY, GÖNÜL: İran'da Erken İslam Devri Alçı İşçiliğinin Anadolu Selçuk Sanatında Akisleri (44 resimle birlikte)	257
—— : İngilizcesi	267
SALVINI, MIRJO: Urartäisches Epigraphisches Material aus Van und Umgebung (5 resimle birlikte)	279
MEINARDUS, OTTO F.A.: Testimonies to the Economic Vitality of Balat, The Mediaeval Miletus (14 resimle birlikte).....	289
—— : Türkçesi	297
GÖYÜNÇ, NEJAT: Türk Kültür Tarihi Bakımından Arşivlerimizin Önemi... ..	305
Nekroloji :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Prof. Albert-Louis Gabriel (22 resimle birlikte)	321
Çeviriler :	
LAMBTON, ANN K.S. (Çeviren: KAYMAZ, N.): 'Atebetü'l-Ketebeye göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi	365
Bibliyografya :	
SEVİN, DR. VELİ: Boris Pjotrowski, <i>Urartu</i>	395
JÄSCHKE, GOTTHARD: Afetinan, <i>Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933</i>	403
KARADENİZ, ŞADAN: Kitaplardan Haber.....	405
Haberler :	
Türk Tarih Kurumu Genel Kurul Toplantısı	413
Kapaktaki resim : Konya - Karahöyük kazılarında VI. katta bulunmuş M. Ö. 3. binin sonuna ait rython (içki sunma kabı).	

BELLE TEN

Cilt: XXXVII

TEMMUZ 1973

Sayı: 147

İRAN'DA ERKEN İSLÂM DEVRİ ALÇI İŞÇİLİĞİNİN
ANADOLU SELÇUK SANATINDA AKİSLERİ

GÖNÜL ÖNEY

Burada kısaca Herzfeld'in 9. asır Abbasi Samarra alçılarında I. ve II. grup olarak ayırdığı stilize bitkisel motifli alçıların İran yoluyla Anadolu'ya varan akislerini belirtmek istiyorum¹.

Bilindiği gibi Part'lardan beri İran'da gelişen alçı işçiliği Samarra etkisiyle yeni bir hüviyet kazanmıştır². Çok üzerinde durulan I. Samarra alçı grubu eğri kesim tekniği stilinin görüldüğü, stilize yarım ve tam palmetlerin, helezonların, düğme gibi noktaların işlendiği Avrasya hayvan stilinden esinlenen, kalıplama tekniği ile işlenen örneklerdir³. (Resim 1) Bu stilde işlenmiş alçı, ahşap, taş malzemenin islam sanatında çok geniş bir alanda şaşılacak benzerlikle birkaç asır kendini sürdürmesi Ettinghausen tarafından ilginç örneklerle açıklanmıştır⁴.

¹ Herzfeld, E. Der Wandschmuck der Bauten von Samarra und seine Ornamentik, Ausgrabungen von Samarra I. Berlin 1923. s. 5-8, 10-14. Ayrıca Dimand, M. S. Studies in Islamic Ornament I. Ars Islamic IV. 1937. s. 324.

² Pope, A. U. Persian Architecture. Thames and Hudson. London 1965. s. 147-159.

³ Herzfeld, E. aynı. Ayrıca bak. Dimand, M. S. A Handbook of Mohammedan art. Metropolitan Museum of Art. New York 1958. 3. baskı. s. 88-89.

⁴ Ettinghausen, R. The "beveled style" in the Post-Samarra Period. Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld. Edited by George C. Miles. New York 1952. s. 72-83.

Mısır'da (876-79) Tolunoğlu camii alçı ve ahşap işçiliği örnekleri (Resim 2), 1003 tarihinden Kahire'de Fatımi devri El Hakim camii ahşap kirişleri bilinen en erken tarihli paralel örnekler olmaktadır. El Ezher camii harım alçıları da Samarra I grubundan etkilenen çeşitli derin oyma alçılar tipiktir⁵ (970-71) (Resim 3). İran'da bu stilin ilk örneklerinden biri İsfahan Mescidi Cuma'sının 1072-92 arasına tarihlenen kirişleri üzerinde görülür ve 14. asra kadar alçı, ahşap örneklerle devam eder⁶ (Resim 4).

İran'da Buyi devrinden 960 tarihli Nayin Ulu camii alçı mihrabının köşeliklerinde görülen antik etkili büyük (scroll) helezonun içinde yer alan süzgeç satırlı, yarım palmetli alçı kompozisyon Samarra I ve II stiline birleştiren tipik bir örnektir⁷. (Resim 5).

12. asırdan, bugün Tahran Millî müzesinde bulunan Rey medresesine ait alçalarda da Samarra alçılarının II. grubunun özelliği olan süzgeç gibi delikli zemine ve stilize asma yapraklarına rağmen, I. Samarra alçı grubunun eğri kesim tekniği ve stilize yarım palmetler tipiktir⁸. (Resim 6).

Eğri kesim tekniğinde alçıların İran yoluyla Anadolu Selçuk devri ahşap ve taş işçiliğini de etkilediğini görmekteyiz. Bu konuda bilinen birkaç örneğe yenilerini katabiliriz. Semra Ögel'in işaret ettiği, Konya kalesinden, bugün İnce Minareli Medrese müzesinde bulunan taş kabartma melek figürlerinin taşları üzerinde eğri kesim tekniğinde kıvrıntılı motifler en benzer örneklerdir⁹. (Resim 7). Burada konumuz dışında kalan, Anadolu Selçuk figür dünyasında çeşitli detaylarda bu stilin bol örnekleri görülür¹⁰.

⁵ Ettinghausen, R. aynı. s. 75, 76, PL. X, 3. El Ezher için bak. Creswell, K.A.C. The Muslim Architecture of Egypt I. Ikhshids and Fatimids. A. D. 938-1171. Oxford 1952. s. 36-64. Pl. 36-64. Pl. 4-13, 114a.

⁶ Ettinghausen, R. aynı. s. 76-81. Pl. X, 4-XVI, 1 İsfahan Mescidi Cuma için bak. Godard, A. Historique du masjid-é Djuma. Athâr-é-Iran. I. Paris. 1936, s. 213-277.

⁷ Pope, A. U. A Survey of Persian Art. London-New York 1939 Vol. II. Architectural Ornament. s. 1270-1275. Vol. IV. Pl. 265- A-259 D. Vol. V. Pl. 511 A-C. Ayrıca, Flury, S. La mosquée de Nâyin. Syria XI. s. 43-58. 1930.

⁸ Ettinghausen, R. aynı. s. 80. pl. XIV, 4. XV. 1.

⁹ Ögel, S. Anadolu Ağaç Oymacılığında Mail Kesim. Der Schrägschnitt Anatolischer Holzornamentik. s. 110, Fig. 3. İstanbul Sanat Tarihi Yılığ. 1964-65. İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayını.

¹⁰ Öney, G. Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi. Das Lebens-

Divriği Ulu camii kuzey portalinde (1228/29) bazı detayları incelediğimizde İran Selçuk alçı işçiliği yoluyla Anadolu'ya gelen Samarra I. grup alçıların etkilerini açıkça görebiliriz¹¹. Örneğin stilize iri bir yarım palmetin kuş gagası gibi kıvrılması, kuşun gözünü hatırlatan büyük yuvarlak kabarıklık ve meyilli satuh tipiktir (Resim 8).

Divriği Kale camii portalinde (1180) sütun başlığı üzerinde helezoni kıvrıntılar meydana getiren yarım ve tam plametli kompozisyon muhakkak Samarra I. alçı grubundan etkilenen, Rey Medresesi alçılarına daha yaklaşan ve eğri kesim yerine derin oymanın kullanıldığı bir örnektir¹² (Resim 9).

Develi'de Hızır İlyas türbesi portalinde (13. asır sonu) arabeski meydana getiren taş işçiliği helezoni kıvrılmalar, volutlar, stilize yarım palmetlerle Samarra I. alçı üslubunun akislerini gösterir¹³ (Resim 10). Beyşehir Eşrefoğlu Camii portalinde (1299) dıştan ikinci bordürde yüksek kabartma stilize yapraklarla kuşatılmış, helezonlar meydana getiren palmet kompozisyonunda yine Samarra I. alçı grubunun etkileri dikkati çeker¹⁴ (Resim 11).

Dikkatli bir incelemede zengin Anadolu taş işçiliğinde birçok detaylarda I. Samarra grubu alçıların İran yoluyla Anadolu'ya varan etkileri görülür.

baum Motiv in der Seldschukischen Kunst in Anatolien. Belleten XXXII, 125. Ankara 1968. s. 25-50, Resim 1-40. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü. The Fish Motif in Anatolian Seljuk Art. İstanbul Sanat Tarihi Yıllığı. 1968. s. 142-169. Resim 1-20. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri. Dragon Figures in Anatolian Seljuk Art. Belleten, Ankara 1969. Cilt XXXIII, 130. s. 171-216. Resim 1-42. Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları. Bull Reliefs in Anatolian Seljuk Architecture. Belleten XXXIV, 133. Ankara 1970. s. 83-120. Resim 1-32. Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü. Lion Figures in Anatolian Seljuk Architecture. Anadolu (Anatolia) XIII. Ankara 1971. s. 1-64. Resim 1-84. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Kartal, Çift Başlı Kartal, ve Avcı kuşlar. Türk Tarih Kurumu Malazgirt anma yıllığı. Ankara 1972.

¹¹ Ögel, S. Anadolu Selçuk'lularının Taş Tezyinatı. Ankara 1966. s. 21, 22., 115-117. Resim 17-20. Ayrıca. Gabriel, A. Monuments Turcs d. Anatolie. II. Paris 1934. Pl. LXV, LXVI, 1, 2. LXVII, LXXII, 1.

¹² Gabriel, A. Monuments Turcs II. s. 172-174.

¹³ Özgüç, T. - Akok, M. Develi Abideleri. Belleten XIX, 75. Ankara 1955. s. 383.

¹⁴ Otto-Dorn, K. Seldschukische Holzsäulenmoscheen in Kleinasien. Aus der Welt der Islamischen Kunst. Festschrift für Ernst Kühnel s. 77-85.

Anadolu Selçuk ahşap işçiliğinde de eğri kesim tekniğinin uygulandığı çeşitli benzer örnekler gösterilebilir. Ettinghausen'ın 12. asıra tariheddiği, bugün Ankara Etnoğrafya müzesinde bulunan Malatya Ulu Camii mimberinin yan aynalıkları tipik örneklerdir¹⁵ (Resim 12) Semra Ögel'in belirttiği gibi 12. asırdan Ermenak Sare Hatun camii mimberi yan aynalıklarında da benzer bir işçilik görürüz¹⁶. Kayseri Ulu ve Lala Paşa Camileri, Aksaray Ulu, Ankara Arslanhane camii gibi çeşitli Anadolu Selçuk mimberlerinin bordürlerinde veya yan aynalıklarında eğri kesim tekniğinin daha giriftleşmiş ve gelişmiş örnekleri ile karşılaşırız¹⁷.

Sivrihisar Ulu camiinde mihrab önü ahşap sütunlarında tamamen Orta Asya çadır süsleri kaynaklı süslemede yine eğri kesim tekniğinin karşımıza çıkması çok ilginçtir¹⁸. Bu ahşap sütun ve başlıkları büyük ihtimalle caminin 1226 da ilk yapılış devrindedir (Resim 13).

Samarra II. Grup alçılarında süzgeç gibi delikli yaprakların meydana getirdiği, çoğu kere geometrik kafesler içinde yer alan stilize helezoni şekiller, yapraklar kalıplama yerine kazıma tekniği ile işlenmiştir¹⁹. Bu alçı tekniğinde desenler ışık gölge kontrastları ile daha belirlidir. (Resim 14).

¹⁵ Ettinghausen, R. aynı. s. 82. Mimberde tarih kitabesi yoktur. Bak. Oral, Z. Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Mimberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri. Vakıflar Dergisi V. Ankara 1962. s. 49-51.

Cami doğu ve batı portalinde yer alan kitabelerde 1247 tarihi verilir. Malatya Saray camiinde bulunan ve Ulu camiden getirildiği kabul edilen kitabede 1224 tarihi verilir. Arık, O. Malatya Ulu Camiinin Asli Planı ve Tarihi Hakkında. Neu Datierung der Grossen Moschee in Malatya und Restitution Ihres uhrsprünglichen Plans. Vakıflar Dergisi VIII. Ankara 1969. s. 141-148. Mimberin bu tarihten civarından olması mümkündür.

¹⁶ Ögel, S. Anadolu Ağaç İşçiliğinde Mail Kesim. . . s. 110-119. Fig. 1-7.

¹⁷ Ögel, s. aynı s. 114, Resim 4. Öney, G. Anadolu Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri. Die Techniken Der Holzschnitzerei zur Zeit der Seldschuken und während der Herrschaft der Emirate in Anatolien. İstanbul Sanat Tarihi Yıllığı. İstanbul 1970. s. 143. Ayrıca. Oral, Z. aynı eser. s. 23-77.

¹⁸ Otto-Dorn, K. Die Ulu Dchami in Sivrihisar. Anadolu (Anatolia) IX. 1965. Ankara 1967. Fig. VI-VII. s. 168.

¹⁹ Herzfeld, E. Der Wandscmuck der Bauten von Samarra und seine Ornamentik. Berlin 1923. s. 117-182. Ayrıca. Dimand, M. S. Studies in Islamic Ornament I. Some Aspects of Omayad and Early Abbasid Ornament I. Ars Islamica IV. s. 293-337. ve Dimand, M. S. Studies in Islamic Ornament II. the origin of the second style of Samarra decoration. s. 67, 68. Pl. VII, 1-3.

Metropolitan müzesinin yaptığı Nişapur kazılarında bulunan 9-10. asır Samanoğullarına ait alçılar bu tipin İran'da en erken ve yaklaşık paralellerini gösterir. Stilize kuş başına benzer palmet yapraklarıyla ve çeşitli tipte süzgeç satıhla ilgimizi çekerler²⁰ (Resim 15).

İran'da bu alçı stiline 15. asra kadar çeşitli yapılarda değişimlere rağmen yaşadığını görmekteyiz. Örneğin 12. asır Rey medresesi alçı panoları bu çok bol malzemenin erken örneklerinden biridir²¹. Burada çeşitli stilize yapraklar, süzgeç gibi delikli satıhlarıyla ilginç kompozisyonlar meydana getirir. Bazıları 'Samarra örnekleri gibi geometrik çerçeveler içinde yer alırken, bazıları serbest kompozisyonlarla dağılır (Resim 16, 17). Birçok örnekte de 1180 tarihi civarından Ardistan Mescidi Cuması yan mihrablarında olduğu gibi girift bir arabesk ağ halini alır²² (Resim 18).

Bu alçı stiline İran'a en yaklaşık paralellerini Mısır'da yine Fatimi eserlerinde takibetmekteyiz. Örneğin El Ezher camii harim giriş kubbesi altındaki kemerleri süsleyen alçı dekor (Bunlar 1130-49 tarihindedir) Samarra II ve Nişapur alçılarıyla büyük benzerlik gösterir²³ (Resim 19).

Bu alçı stiline İran yoluyla Anadolu'ya varan dalgaları az da olsa Selçuk devri eserlerinde dikkati çeker. Ankara Arslanhane camii mihrabında bu etkileri tesbit etmek mümkündür²⁴. Mihrab tepesindeki bitkisel desende ve ejderi hatırlatan dekorda, alınlıktaki alçı rozette palmet ve çiçeklerin üzeri süzgeç gibi delikli satıhlarıyla İran alçıları etkisini gösterirler (Resim 20).

Prof. Dr. Oktay Aslanapa tarafından 1970 temmuzunda kazısı yapılan Van Ulu camiinin daha önce Bachmann tarafından neşredilen mihrabında, güney ve doğu duvarında Kazvin mescidi Cuma'ya

²⁰ Dimand, M. S. Samanid Stucco Decoration From Nishapur. *Journal of the American Oriental Society*. LVIII. 1938 s. 258-61.

²¹ Ettinghausen, R. aynı s. 80. Pl. XIV, 3, 4. Pl. XV, 1.

²² Pope, A. U. A Survey of Persian Art. Vol. IV. Pl. 319-324. Ayrıca. Godard, A. *Les Anciennes Mosquées de l'Iran, Ardistan et Zaware*. Athâr-é Iran I. Paris 1936. s. 285-305.

²³ Creswell, K. A. C. aynı. Pl. 90-91. s. 255-256.

²⁴ Otto-Dorn, K. *Der Mihrab der Arslanhane Moschee in Ankara*. *Anatolia* I. 1956. Ankara s. 71-75.

benzer çeşitli malzeme bulunmuştur²⁵. Burada eserin yapılış tarihi 14. asır sonu olarak kabul olunur.

Alçıda olduğu gibi Anadolu Selçuk taş işçiliğinde de bazı detaylarda İran'ın Samarra II üslûbundaki alçıların etkileri kendini gösterir. Divriği Ulu camii kuzey portalinde (1228/29) taş palmetlerin yer yer alçı menşesine işaret eden delikli satuh üzerinde yer alması dikkati çeker (Resim 8) Yine aynı portalde büyük bir ay çiçeğini hatırlatan hayat ağacının delikli kafes işçiliği Nişapur ve Rey alçılarınun daha iri işçilikli örneği gibidir (Resim 21).

İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan Sinop Alaeddin camiinin mermer mimber kapısında delikli zemin üzerinde yer alan yarım palmetli arabeskler özellikle İran'da gelişen alçı stilini hatırlatır. Daha önce 15.-16. asra tarihlenen kapının 13.-14. asırdan geç olamayacağı kanaatindeyiz²⁶ (Resim 22).

Samarra II. alçı grubunda ve İran'da çeşitli alçı örneklerde bitkisel desenin geometrik kafes içinde yer alması çok sık tekrarlanır. Özellikle 12. asır Rey medresesi alçılarında çeşitli geometrik sistemler çok başarılı uygulanmıştır (Resim 17). Anadolu Selçuk ahşap işçiliğinde mimberlerin yan aynalıklarında künde-kâri tekniğinde, kapılarda ve pencere kanatlarında yalancı künde-kâri tekniğinde çeşitli kompozisyonların bu alçılarla benzerliği dikkati çeker²⁷. Bu tarz ahşap işçiliğinin menşei belki de alçı olabilir.

Örneğin, Ankara Etnoğrafya müzesinde bulunan yalancı künde-kâri tekniğinin uygulandığı (1297-98) Ankara Baklacı Baba mescidi kapısında olduğu gibi yıldızlar, baklavalar meydana getiren bir sistemin içi palmetler ve arabesklerle doldurulmuştur²⁸ (Resim 23). Anadolu ahşap işçiliğinde bu tip örnekler çok boldur.

İlk örneklerini İran'da vermeğe başlayan barok karakterde iri, taşıntılı alçı dekorun etkileri özellikle Anadolu Selçuk taş işçiliğinde

²⁵ Aslanapa, O. 1970 Temmuz Van Ulu Camii Kazısı. Sanat Tarihi Yıllığı IV. İstanbul 1970-71. s. 1-8. Resim A-D. 5-11, 15, 18. Ayrıca Bachmann, W. Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan. Leipzig 1913. s. 73-74, 69-74.

²⁶ Ogan, A. - Kühnel, E. İstanbul Arkeoloji Müzeilerinde şaheserler. Meisterwerke der Archäologischen Museen in İstanbul. Bd. III. Berlin-Leipzig 1938. Pl. 9. s. 36.

²⁷ Öney, G. Ahşap Teknikleri. s. 136-141. Resim 1-4.

²⁸ Öney, G. Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları. Ankara 1971. s. 91, 299.

kendini kuvvetle hissettirir. İran'da en erken barok karakterli örnek olarak 960 tarihli Nayin Ulu camii mihrabını gösterebiliriz²⁹. (Resim 24). Mihrab nişinin içindeki iri stilize yapraklar Samarra I ve II alçı üslubunun etkilerine ilâveten yüksek dolgun kabartma verilmişleri ile yeni bir stile öncü olurlar. İran alçılarında barok stil 12. asır başından Kazvin Mescidi Haydariye'de, (Resim 25) 12. asır sonlarından Hamadan Alaviyan Kûmbetinde en erken ve tipik örneklerini verir³⁰. Stilize yarım ve tam palmetler delikli satırları ve barok işlenişleriyle dikkati çeker. Bu barok karakter İran alçılarında çeşitli örneklerde 15. asra kadar görülür. Kazvin Mescidi Haydariye mihrabında görüldüğü gibi, zeminde mavi boyama, devrinde çoğu boyalı olan bu alçılara tipik bir örnektir.

Ardistan mescidi cuması yan mihrabında işlenen bitkisel ve yazı dekoru barok stilin daha ölçülü olarak uygulandığı tipik bir başka örnektir³¹ (Resim 18). Veramin mescidi cuması mihrabı Moğol devrinde devam eden ve daha giriftleşen barok karakterde alçı dekor için tipik bir örnektir³² (1322-26) (Resim 26, 40).

Barok karakterli İran alçıları muhakkak ki Anadolu Selçuk taş işçiliğinde çeşitli bölgelerde görülen barok karakterli taş işçiliğinin kaynağıdır. Aynı stilize yarım ve tam palmetler, arabeskler, rozetler taş malzemeye uygulamak sonucu bazı değişiklikler geçirerek karşımıza çıkar.

Sivas Çifte Minareli Medrese portalinde (1271-72) ve ön çeşme sebilinde barok karakterli girift dekor tipik bir örnektir³³ (Resim 27).

²⁹ Bak dip notu 7.

³⁰ Pope, A. U. A Survey of persian art... Vol. IV. Pl. 329-332, Vol. V. Pl. 512 A-C, 513, 523, 524. Vol. II. Architectural Ornament. s. 1293-1321. Ayrıca, Herzfeld, E. Die Gumbadt-i Alawiyyan und die Baukunst der Ilkhane in Iran. A volume of Oriental studies presented to E. G. Browne 1922. s. 186-199.

Burada Alaviyan kûmbetini 1309-1316 ya tarihler. Dimand, M. ve Wilber, D. de her iki eserin Moğol devrinden olduğunu kabul eder. Dimand, M. A. handbook of mohammedan art. s. 98. Wilber, D. The Architecture of Islamic Iran. The Ilkhanid Period. New Jersey 1955. s. 151-152. Alaviyan için 1315 tarihini verir.

³¹ Pope, A. U. A Survey... Vol IV. Pl. 319-324 A, B. Ayrıca Pope, A. U. The historic significance of stucco decoration in Persian architecture. The art bulletin XVI-1934. s. 31-32. ve Godard, A. Les anciennes mosquées de L'Iran. Ardistan et Zaware. Athar-e Iran. I. 1936

³² Wilber, D. The Architecture of Islamic Iran... s. 158.

³³ Gabriel, A. Monuments Turcs d'Anatolie. II. Paris 1934. s. 151, 152. Pl. XLV 1, 2. Pl. XLVI, 2. Sivas Gök medrese ön cephe köşe payandalarında benzer barok dekor vardır. Gabriel, A. Pl. LIII, 1, 2. Pl. LIX, 1-4.

Amasya Turumtay türbesi ön cephesinde (1266-67) tam ve yarım palmetlerden meydana gelen barok dekor belirli şekilde İran alçı-
larının etkisini sürdürür³⁴ (Resim 28). Amasya Bimarhane portalin-
de³⁵ barok stilde yükselen hayat ağacı iri dolgun yaprakları, girift
kompozisyonu ile İran alçı örneklerine daha da yaklaşır (1308-9)
(Resim 29).

Daha önce de sözü geçen Divriği Ulu camii kuzey ve Darüşşifa
portalleri taşda barok dekorun en aşırı ve bol ölçüde uygulandığı
tipik bir örnektir³⁶ (1228-29) (Resim 30). İri madalyonlar, tam ve
yarım palmetler, hayat ağaçları Anadoluya özgü bir karakter kazan-
mış olarak bizi etkiler. Ulu caminin taş mihrabı da iri palmetli kom-
pozisyonu ile tipik İran barok karakterli alçı mihraplarını hatırlatan
bir örnektir (Resim 31).

13. asır sonlarından Erzurum Çifte Minareli Medrese portalinde
figürlü dekor dışında yan bordürlerde, dahilde ise sütun ve sütun
başlıklarında barok bitkisel desen bu çeşitli örneklere ilâve edilebile-
cek tipik bir misaldir³⁷ (Resim 32, 33).

İlk olarak İran'da gelişen çok katlı alçı işçiliği 15. asra kadar
gittikçe incelişen ve daha girift, çok katlı örneklerle bizi hayran
bırakır. Bu tip alçı dekorun en erken örneklerinden birini Kazvin
Mescidi Cumasının (1113-1119) köşk mescidi duvarlarındaki alçı
bordürlerde görmekteyiz³⁸ (Resim 34). Büyük ustalıkla işlenmiş

³⁴ Gabriel, A. aynı. s. 23. Pl. XV, 2. Arık, O. Erken devir Anadolu Türk mimarisinde türbe biçimleri. "Türbe" forms in early Anatolian Turkish architec-
ture. Anadolu (Anatolia) XI. Ankara 1969, S. 92, 114.

³⁵ Gabriel, A. aynı s. 46-50. Pl. XI, 2. XII.

³⁶ Arel, H. Divriği Ulu camii kuzey portalı ve mimari kuruluşu. Vakıflar
V. Ankara 1962. s. 99. Ayrıca Divriği Ulu camii tekstil kapısı ve diğerleri. s. 113.

³⁷ Karamağaralı, H. Erzurum'daki Hatuniye medresesinin tarihi ve banisi
hakkında bazı mülâhazalar. Einige Bemerkungen zur Geschichte und über die
Stifterin der Hatuniye Medrese in Erzurum. Selçuklu Araştırmaları dergisi. III.
Ankara 1971. s. 209-247. Resim 1-26. Ayrıca. Rogers, M. (eseri daha erkene tarihler)
The Çifte Minare medrese and the Gök medrese ta Sivas. Anatolien Studies. Vol.
XV. Ankara 1965. s. 63-85. Pl. IV-XV.

³⁸ Pope, A. U. A survey... Vol. II. s. 1293-1321. Vol. V. Pl. 523-524. Pope,
A. U. Notes on the stucco ornament in the sanctuary of the Masjid-i Jami Qazwin.
Bulletin of the American Institut for Persian art and archeology IV. 1936. s. 209-216.
Pope, A. U. The historic significanse of stucco decoration in Persian architecture.
The art bulletin XVI. 1934. s. 321-32.

kûfi yazının altında girift arabesk çok ince ve başarılı bir üslûp gösterir. Aynı tarihlerden Kazvin Mescidi Haydariye köşk mescidindeki alçı kûfi yazılı bordürde başarılı başka bir erken örnek görürüz³⁹ (Resim 35). Ardistan mescidi cumasının çok katlı yazılı dekoru bu sahada bilinen en etkileyici örneklerden bazılarını sunar⁴⁰ (Resim 36-37). Kûfi ve neshî yazı girift arabesk zemin üzerinde ışık gölge kontrastlarıyla belirir. Aynı eserin ana mihrabını da çok katlı zengin işçiliğe örnek gösterebiliriz (Resim 38).

Daha geç, 1310 a tarihlenen girift ve zengin bir örnek olarak İsfahan Mescidi cumasında Olcayto mihrabını gösterebiliriz⁴¹ (Resim 39). Görüldüğü gibi İran'da Moğol devriyle alçı daha komplike ve çok katlı bir işçiliğin zirvesine varmış olur. 1322-26 dan Veramin Ulu camii mihrabı bunu gösteren bir diğer tipik örnek olur⁴². (Resim 26, 40).

İran dışında bu tip alçılara en benzer paralelleri Mısırda Fatımi alçı işçiliğinde görmekteyiz. Örneğin (1160) Es-Salih Talai camii harimindeki çeşitli kûfi yazılı bordürler arabesk zemin üzerinde işlenişleriyle açıkça İran alçı uslûbunu aksettirirler⁴³ (Resim 41).

Bu çok katlı alçı dekor Anadolu Selçuk alçı, taş, ahşap ve hatta yalancı bir perspektifle çini mozayik işçiliğinde paralelleri verir. İran'da olduğu gibi daha geç olan İlhanlı devrinde gittikçe giriftleşip zenginleşen örneklerle rastlanır.

Alçı konusunda ana örneğimiz olan Ankara Arslanhane camii mihrabının yazılı alçı bordürleri çok katlı dekor için tipik bir misaldir⁴⁴ (Resim 42). Girift arabesk zemin üzerinde neshî yazı bordürü İran alçılarının etkisini sürdürür.

³⁹ Bak dip notu 30.

⁴⁰ Bak dip notu 31.

⁴¹ Pope, A. U. A Survey... Vol IV. Pl. 396. Ayrıca Godard, A. Mesjid - e Djuma d'İsfahan. Athâr-êİrân III. 1947.

⁴² Bak dip notu 32.

⁴³ Creswell, K. A. C. Architecture of Egypt... s. 275-288. Pl. 100a, 105 a-d, 108 a-d. Çok katlı alçı dekora ait diğer bazı önemli örnekler olarak İbn- Tulun camii (1094 Al-Afdal devri aynı eser Pl. 77), El Cuyuşi camii (1085), aynı eser Pl. 48 c, Pl. 116 a-b), İkhvat Yusuf türbesi (1125, aynı eser Pl. 81, b, 118 a), Sayyida Rukaya türbesi mihrablarını (1133, aynı eser Pl. 119 a-c, 120 a), El Akmer camii (1125, aynı eser Pl. 84) ve Muhammed el Hasavati türbesi (aynı eser Pl 88 b, 120 b) alçılarını gösterebiliriz.

⁴⁴ Dip notu 24.

Taş işçiliğinde çok katlı İran alçılarının etkisi için özellikle Selçuk devri taş işçiliğinden birçok örnek verebiliriz. Divriği Ulu camii kuzey portalinde görülen çok katlı dekoru en aşırı bir örnek olarak sunabiliriz (Resim 30). Büyük tam ve yarım palmetlerin, yıldızların, rozetlerin içinde daha küçük yaprakları, onların da altında girift bir arabesk görürüz. Çok yerde dekor üç katlıdır.

Beşşehir Esrefoğlu camii (1299) portalinde olduğu gibi daha az katlı örnekler Anadolu taş işçiliğinde çok yaygındır⁴⁵ Resim 11).

Ahşap örnekler özellikle Selçuk devri mimberlerinin yazı bordürlerinde, kapı aynalıklarında çok başarılı ve bol örnekler verir. Örneğin Ankara Etnoğrafya müzesinde bulunan Siirt Ulu camii mimberi yazı bordürlerinde bu çok katlı ahşap tekniğinin başarılı bir örneğini görürüz (13. asır başı)⁴⁶ (Resim 43).

Anadolu Selçuk çini mozayik tekniğinde bile alçı menşeli olduğunu tahmin ettiğimiz çok katlı bir dekor dikkati çeker. Burada yalancı bir perspektifle hatlar birbirini keser. Özellikle mihraplarda girift arabesk zemin üzerinde yer alan neshî veya kûfi ayetlerde bu işçiliğin çeşitli uygulamaları dikkati çeker. Örneğin 13. asır sonlarından olduğunu tahmin ettiğimiz 1210 tarihli Kayseri Külük camiinin sonradan yerleştirilen çini mozayik mihrabı bu konuda zengin örneklerden biridir⁴⁷ (Resim 44). Özellikle girift arabesk zemin üzerinde kûfi ayetin işlenişi alçı menşesine işaret eder.

Yukarıda sunduğumuz bazı ana örneklerin de işaret ettiği gibi Anadolu alçı, taş, ahşap ve hatta çini işçiliğinde menşei İran Selçuk alçı işçiliğine uzanan birçok detay tesbit etmek mümkündür. Bazı malzemede ana kaynak Samarra'ya kadar uzanır. 9. asırda Türk askerleri için kurulan Samarra'nın Avrasya hayvan üslûbunun etkilerini aksettirmesi Türk sanatının görüldüğü bölgelerde geleneksel akışı bir defa daha gösterir. Asır ve bölge farklarına rağmen Samarra ile başlayan bir alçı üslûbunun İran Selçuk, Mısır'da Tulunoğlu ve Fatimi, Anadolu'da Selçuk devrinde çeşitli malzemede akisleri çok ilginç bağlantıları gösterir.

⁴⁵ Dip notu 14.

⁴⁶ Oral, Z. Anadolu'da sanat değeri olan ahşap mimberler, kitabeleri ve tarihçeleri. Vakıflar V. Ankara 1962 s. 39-41. ayrıca bak. Öney G..... Ahşap teknikleri... s. 142, 143. Resim 6, 7.

⁴⁷ Gabriel, A. Monuments Turcs d'Anatolie I. Paris 1931. s. 36-39.

THE INFLUENCE OF EARLY ISLAMIC STUCCO WORK IN IRAN ON ANATOLIAN SELJUK ART

GÖNÜL ÖNEY

In this article, I want to dwell on the reflections of Abbasid stucco work on Anatolian Seljuk Art by way of Iranian Seljuk art. The origin dates back to Abbasid stucco works with stylized plant motifs from 9th century Samarra, classified by Herzfeld as Group I and II¹.

The well-known stucco workmanship in Iran, dating back to Parthians, has assumed a new character in Islamic Period through the influence of Samarra². The most dwelled upon group of stucco works from Samarra, the so-called Group I according to the above classification, constitute moulded examples in beveled style, influenced by Eurasian animal style, with stylized full of half palmettes, geometrical scrolls and button-like spots³ (Fig 1).

Professor Ettinghausen has methodically demonstrated the continuation of this style in Islamic art for several centuries, with remarkable similarities in a very wide field, using different materials like stucco, wood or stone⁴.

Stucco and woodwork at the Tulunid Mosque in Egypt from the 9th century, (Fig. 2) the wooden tie-beams of Al Hakim Mosque in Cairo, dated to 1003, from the Fatimid Period constitute the earliest

¹ Herzfeld, E. *Der Wandschmuck der Bauten von Samarra und seine Ornamentik*, Ausgrabungen von Samarra I. Berlin 1923. pp. 5-8, 10-14. See also Dimand, M. S. *Studies in Islamic Ornament I*. *Ars Islamica* IV. 1937. p. 324.

² Pope, A. U. *Persian Architecture*. Thames and Hudson. London 1965. pp. 147-159.

³ Herzfeld, E. *ibid.* See also. Dimand, M. S. *A Handbook of Mohammedan Art*. Metropolitan Museum of Art. New York 1958. 3. edition. pp. 88, 89.

⁴ Ettinghausen, R. *The "beveled style" in the post-Samarra period*. *Archaeologica orientalia in memoriam Ernst Herzfeld*. Edited by George C. Miles. New York 1952. pp. 72-83.

parallel examples. Various stuccos inside Al-Azhar Mosque are typical for Samarra I. influenced stuccos⁵ (970/71) (Fig 3).

One of the first examples of this style in Iran is observed on the impost blocks of Masjid-i-Jum'a in Isfahan (Fig. 4). These impost blocks are dated to the period between 1072 and 1092. The same style persists in Iran until the 14th century with stucco and woodwork⁶.

A typical example combining the styles of the so-called Groups of Samarra, is encountered at Nayin Ulu Mosque, dated to 960, Buyid Period⁷ (Fig. 5). The stucco composition with a half palmette and sieve-like, perforated surface appears inside two large scrolls influenced by Classical sources. The scrolls are symmetrically placed at the corners of the stucco mihrab.

The stuccos from the medrese at Rayy, which are presently at the National Museum in Tehran, display characteristics of Group II Samarra stuccos with their perforated backgrounds and stylized vine leaves but the beveled style and stylized half palmettes are typical for Group I Samarra stuccos⁸ (Fig. 6).

We observe that stuccos in beveled style have influenced the Anatolian Seljuk Period wood and stone workmanship by way of Iran. We can add some new examples to the known ones. The stone reliefs from the Konya Fortress, mentioned by Dr. Semra Ögel, are of considerable interest (Fig. 7). Here, the curved motifs in beveled style above the crowns of the angel figures bear striking resemblance to Samarra stuccos in beveled style⁹. The stone slabs are presently in the Museum of Ince Minareli Medrese in Konya.

There are numerous other examples of this style in the various details of Anatolian Seljuk figural world¹⁰. However, a closer study of these details falls beyond the limited scope of this article.

⁵ Ettinghausen, R. op. cit. pp. 75, 76, PL. X, 3. for Al-Azhar sec. Creswell, K. A. C. *The Muslim Architecture of Egypt I. Ikhshids and Fatimids. A. D. 938-1171.* Oxford 1952. pp. 36-64. Pl. 4-13, 114 d.

⁶ Ettinghausen, R. op. cit. pp. 76-81. Pl. X, 4.-XVI, 1.

⁷ Pope, A. U. *A Survey of Persian Art.* London-New York 1939. Vol II. *Architectural Ornament.* pp. 1270-1275. Vol. IV. Pl. 265 A-259 D. Vol. V. Pl. 511 A-C. See also. Flury, S. *La mosquée de Nāyīn.* Syria XI. pp. 43-58. 1930.

⁸ Ettinghausen, R. op. cit. pp. 80. Pl. XIV, 4. XV. 1.

⁹ Ögel, S. *Anadolu Ağaç Oymacılığında Mail Kesim. İstanbul Sanat Tarihi yaylığı* 1964-65. *Der Schrägschnitt anatolischer Holzornamentik.* p. 110, Fig. 3.

¹⁰ Öney, G. *Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi. Das Lebens-*

When we study some of the details on the northern portal of the Ulu Mosque at Divriği (dated 1228/29), we can clearly observe the influence of Samarra Group I stuccos¹¹. For example, the curving of a half palmette in the form of a bird's beak, the large, round swelling reminiscent of a bird's eye and the sloped surface are typical (Fig. 8).

Another example is encountered at the portal of Kale Mosque at Divriği (Fig. 9) Here, the column capital is ornamented with half and full palmettes forming spiralling curves. This composition is definitely influenced by the so-called "Group I" Samarra stuccos, having close resemblance to stuccos of the medrese at Rayy. However, deep carving replaces the beveled style¹². This work is dated to 1180.

At the portal of Hızır İlyas Türbe at Develi (end of the 13th century), the stone carving forming the arabesque background shows reflections of Group I Samarra style with spirals, volutes and stylized half palmettes¹³ (Fig. 10).

Another work where influence of "Group I" Samarra stuccos is noticeable is the portal of Eşrefoğlu Mosque in Beyşehir, dated 1299. The second bordure from the outer edge has a palmette composition in deep relief, surrounded by stylized leaves forming spiralling curves, all reminiscent of the "Group I" Samarra stuccos¹⁴ (Fig. 11).

baum Motiv in der Seldschukischen Kunst in Anatolien. *Belleten* XXXII, 125. Ankara 1968. pp. 25-50. Figs 1-40. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü. *The Fish Motif in Anatolian Seljuk Art. İstanbul Sanat Tarihi Yıllığı* 1968. pp. 142-169. Figs. 1-20. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri. *Dragon Figures in Anatolian Seljuk Art. Belleten*, Ankara 1969. Vol. XXXIII, 130. pp. 171-216. Figs. 1-42. Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları. *Bull. Reliefs in Anatolian Seljuk Architecture. Belleten* XXXIV. 133. Ankara 1970. pp. 83-120. Figs. 1-32. Öney, G. Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü. *Lion Figures in Anatolian Seljuk Architecture. Anadolu (Anatolia) XIII*, Ankara 1971. pp. 1-64. Figs. 1-84. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Kartal, Çift Başlı Kartal ve Avcı kuşlar. *Türk Tarih Kurumu anma yılığı*. Ankara 1972.

¹¹ Ögel, S. *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*. Ankara 1966. pp. 21, 22, 115-117. Figs. 17-20. See also Gabriel, A. *Monuments Turcs d'Anatolie II*. Paris 1934. Pl. LXV., LXVI, 1, 2. LXVII, LXXII, 1.

¹² Gabriel, A. *Monuments Turcs II*. pp. 172-174.

¹³ Özgüç, T. - Akok, M. *Develi Abideleri*. *Belleten* XIX, 75. Ankara 1955. p. 383.

¹⁴ Otto-Dorn, K. *Seldschukische Holzsäulenmoscheen in Kleinasien. Aus der Welt der Islamischen Kunst. Festschrift für Ernst Kühnel*. pp. 77-85.

The ties to Samarra stuccos are not restricted to the above examples. In fact, a close inspection of Anatolian stone reliefs shows that many details in many cases have been influenced by the "Group I" Samarra stucco works by way of Iran. Beveled style also appears in Anatolian Seljuk wood workmanship.

As Professor Ettinghausen also points out, the side panels of the mimbar of the Ulu Mosque of Malatya are typical examples (Fig. 12). Presently, this work, which is dated by Prof. Ettinghausen to the 12th century, is at the Ethnographical Museum of Ankara¹⁵. Similar workmanship is observed on the side panels of the mimbar of Sare Hatun Mosque in Ermenek, also from the 12th century¹⁶. In her publications, Dr. Semra Ögel draws attention to this.

In addition to all these examples, we can mention the more complex and developed ornaments in beveled style on Anatolian Seljuk mimbars, and doors, along the bordures or on the side panels. Ulu and Lala Paşa Mosques of Kayseri, Ulu Mosque of Aksaray and Arslanhane Mosque of Ankara are some examples¹⁷.

In the case of Ulu Mosque of Sivrihisar, it is highly interesting to observe the beveled style on the wooden columns in front of the mihrab, as the ornamentation in this particular case originates wholly from Central Asian tent decorations¹⁸ (Fig. 13). These wooden columns and capitals are most probably from the first construction period of the mosque, that is to say from 1226.

¹⁵ Ettinghausen. R. op. cit. p. 82.

There is no inscription with date on the mimbar. See. Oral, Z. Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Mimlerler, Kitabeleri ve Tarihçeleri. Vakıflar V. Ankara 1962. pp. 49-51. On the inscriptions at the eastern and western portals of the mosque, the date 1247 is given. On the other hand, an inscription at the Malatya Saray Mosque-accepted as having been brought from the Ulu Mosque - bears the date 1224. See. Arık, O. Malatya Ulu Camiinin Asli Planı ve Tarihi Hakkında. Neu Datierung der Grossen Moschee in Malatya und Restitution Ihres Uhrprünglichen Plans. Vakıflar VIII. Ankara 1969. pp. 141-148. It is possible that the mimbar is from the same period as this dating.

¹⁶ Ögel, S. Anadolu Ağaç İşçiliğinde Mail Kesim. . . . pp. 110-119. Figs. 1-7.

¹⁷ Ögel, S. op. cit. p. 114. Fig. 4. and Öney, G. Anadolu Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri. Die Techniken der Holzschnitzerei zur Zeit der Seldschuken und während der Herrschaft der Emirate in Anatolien. İstanbul Sanat Tarihi Yıllığı. İstanbul 1970. p. 143. See also. Oral, Z. op. cit. pp. 23-77.

¹⁸ Otto-Dorn, K. Die Ulu Dchami in Sivrihisar. Anadolu (Anatolia) IX. 1965. Ankara 1967. Figs. VI-VII. p. 168.

The so-called "Group II" stuccos from Samarra constitute examples with stylized scrolls inside geometrical patterns and leaf motifs having perforated surface, carved instead of being moulded¹⁹. In this group, designs stand out better with sharper contrast created by shadows (Fig. 14).

The stuccos from 9th-10th century Samanids found at Horasan during the Nishapur excavations by the Metropolitan Museum of Art are the earliest and closest parallels of this type in Iran (Fig. 15). They attract attention with their palmette leaves resembling stylized bird heads and variations of perforated surfaces²⁰. This stucco style has survived in Iran until the 15th century in spite of transformations it has undergone.

For instance, the stucco panels in the 12th century Rayy medrese constitute one of the earliest examples for such works²¹. Here, a variety of stylized leaves with their perforated surfaces form interesting compositions. While some of the leaf decorations are placed within geometrical frames, like the Samarra examples, (Figs. 16, 17), some others spread out in arabesque compositions. Many other examples develop into a complex arabesque web, like —for instance— the ornaments on the side mihrabs of Masjid-i-Jum'a in Ardistan dated to around 1180²². (Fig. 18).

The closest, parallel examples of this stucco style outside Iran are found in Egypt, again in Fatimid works. For instance, at Al-Azhar Mosque, the stucco decorations, dated to 1130-1149, on the arches under the dome at the entrance to the transept show great similarities to Samarra "Group II" and Nishapur stuccos²³ (Fig. 19).

¹⁹ Herzfeld, E. *Der Wandschmuck der Bauten von Samarra*. pp. 117-182. See also. Dimand, M. S. *Studies in Islamic ornament I. Some Aspects of Omayyad and Early Abbasid Ornament I. Ars Islamica IV*. pp. 293-337. and Dimand, M. S. *Studies in Islamic Ornament II. The Origin of the Second Style of Samarra Decoration*. pp. 67, 68. Pl. VII, 1-3.

²⁰ Dimand, M. S. *Samanid Stucco Decoration from Nishapur. Journal of the American Oriental Society LVIII*. 1938. pp. 258-61.

²¹ Ettinghausen, R. *op. cit.* p. 80. Pl. XIV,3,4. Pl. XV, 1.

²² Pope, A. U. *A survey of Persian art. Vol. IV. Pl. 319-324*. See also Godard, A. *Les anciennes mosquées de l'Iran, Ardistan et Zaware. Athâr-é Irân I. Paris 1936*. pp. 285-305.

²³ Creswell, K. A. C. *op. cit.* Pl. 90-91, pp. 255-256.

The reflections of this style reaching Anatolia by way of Iran are noteworthy –though limited– in Seljuk Period stucco and stone works. It is possible to detect such influence in the mihrab of Arslanhane Mosque in Ankara²⁴. The plant motif and dragon-like decoration at the top of the mihrab, the stucco rosette crowning the niche and the perforated surfaces of the flowers display influence of Iranian stuccos (Fig. 20).

During the excavations made in July, 1970 at the Ulu Mosque of Van, under the direction of Professor Oktay Aslanapa, diverse material was found in the mihrab, the southern and the eastern walls, bearing similarities to stuccos at Maşjid-i-Jum'a of Qazwin. The mihrab was earlier published by Bachmann. The new dating of this work is end of 14th century²⁵.

The effects of Iranian stuccos in the so-called "Samarra II" style are also seen in some details of Anatolian Seljuk stone workmanship. On the northern portal of Ulu Mosque in Divriği, it is interesting to note that the stone palmettes are sometimes placed on perforated surface, reminiscent of stuccos (Fig. 8). Again, at the same portal, the perforated lattice work of the life tree, resembling a large sun flower, appears as a replica of the Nishapur and Rayy stuccos, only with bolder design (Fig. 21).

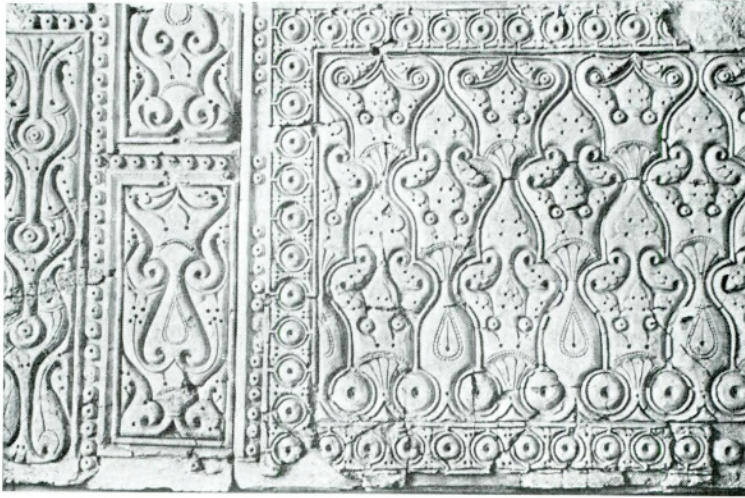
The arabesque decorations with half palmettes on perforated background at the marble mimbar door of Alaeddin Mosque in Sinop is suggestive of the stucco style developed in Iran. This work is presently at the Turkish and Islamic Works Museum in Istanbul. This door has been previously dated to 15th-16th centuries. However, in our opinion, it cannot be later than 13th-14th centuries²⁶ (Fig. 22).

The presentation of plant design inside geometrical framework is repeated frequently in "Group II" Samarra works and in various stuccos in Iran (Fig. 17). Similarities to these stucco works are noticed

²⁴ Otto-Dorn, K. Der Mihrab der Arslanhane Moschee in Ankara. *Anatolia I. Ankara* 1956. pp. 71-75.

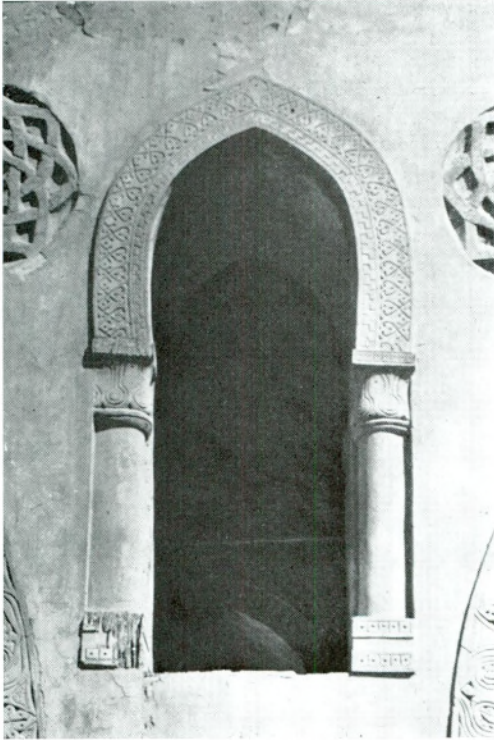
²⁵ Aslanapa, O. 1970 Temmuz Van Ulu camii kazısı. *Sanat Tarihi Yıllığı IV. Istanbul* 1970-71. pp. 1-8. Figs. A-D. 5-11, 15, 18. See also. Bachmann, W. *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan. Leipzig* 1913. pp. 73-74, 69-74.

²⁶ Ogan, A. - Kühnel, E. *Istanbul arkeoloji müzelerinde şaheserler. Meisterwerke der archäologischen Museen in Istanbul. Bd. III. Berlin-Leipzig* 1938. Pl. 9. p. 36.

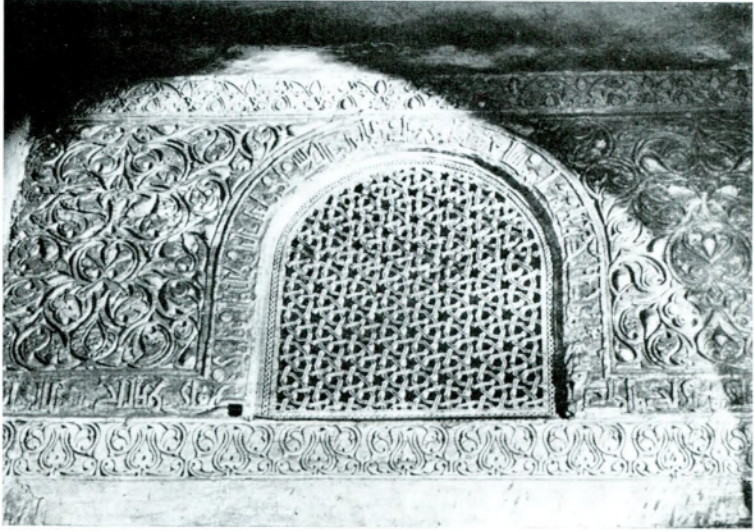
Res. 1 — Samarra alçısı (Doğu Berlin Müzesi).

Fig. 1 — Stucco from Samarra (East Berlin Museum).

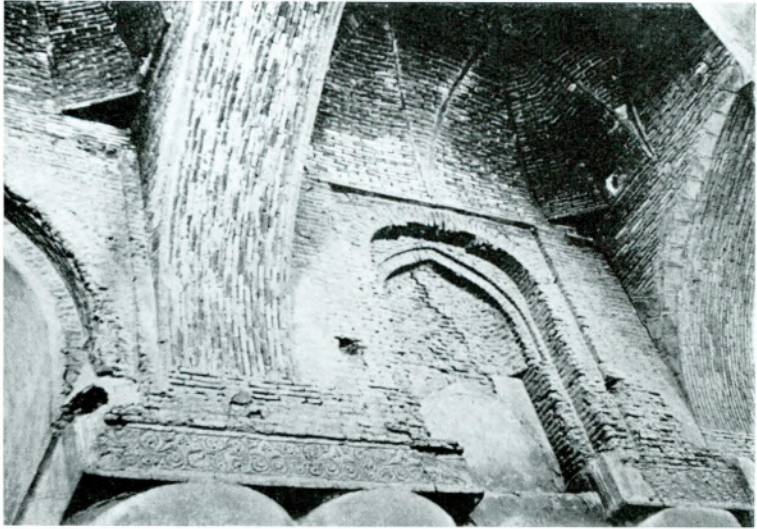
Res. 2 — Kahire Tolunoğlu
Camii revak penceresinde
alçı dekor.

Fig. 2 — Stucco decoration on
the window arch at the Tulu-
nid Mosque in Cairo

Res. 3 — Kahire El Ezher Camii hariminde alçı dekor.

Fig. 3 — Stucco decoration in the sanctuary of Al-Azhar Mosque in Cairo

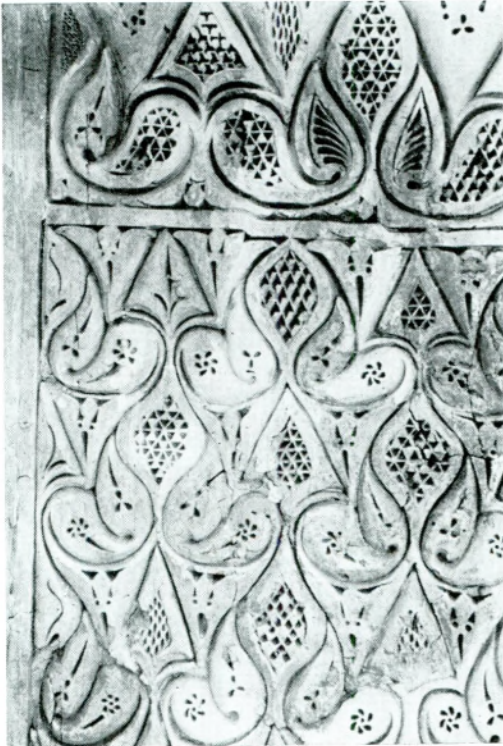
Res. 4 — İsfahan Mescidi Cuma destek kirişlerinde alçı dekor.

Fig. 4 — Stucco decoration on the impost blocks of
Masjed-i-jum'a in Isfahan

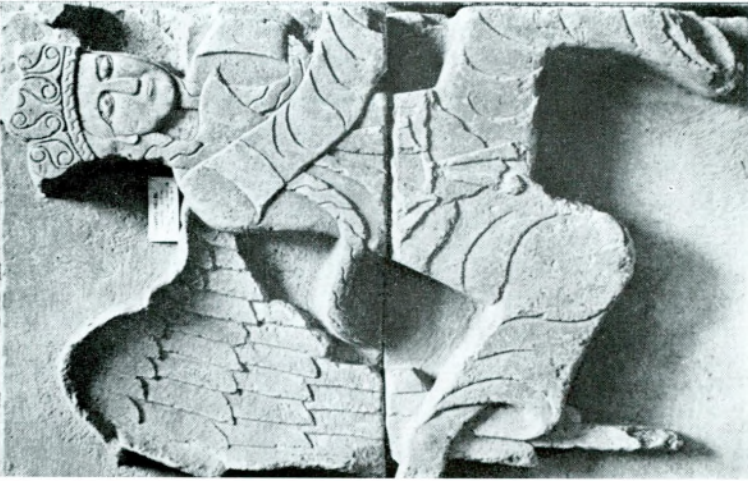
Res. 5 — Nayin Ulu Camii alçı mihrabından detay.

Fig. 5 — Detail from the stucco mihrab at Nayin Ulu Mosque in Iran.

Res. 6 — Rey Medresesinden alçı
(Tahran Millî Müzesi).

Fig. 6 — Stucco from Medrese at
Rayy (National Museum
in Teheran)

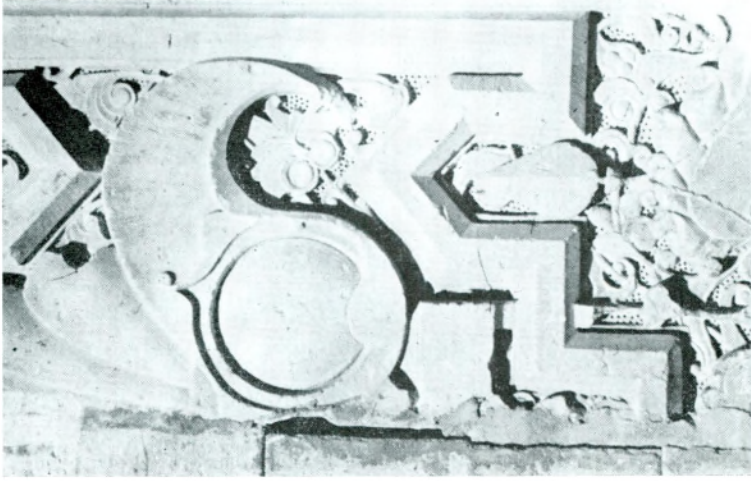

Res. 7 — Konya Kalesinden
taş kabartma melek

(Konya İnce Minareli Medrese Müzesi).

Fig. 7 — Stone relief with angel figure from
the Konya Fortress

(Konya İnce Minareli Museum)

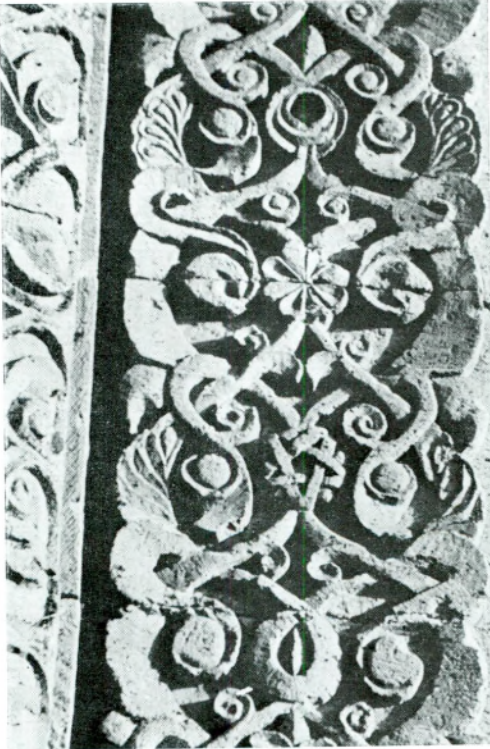
Res. 8 — Divriği Ulu Camii
kuzey portalından detay.

Fig. 8 — Detail from the northern portal of
Ulu Mosque in Divriği.

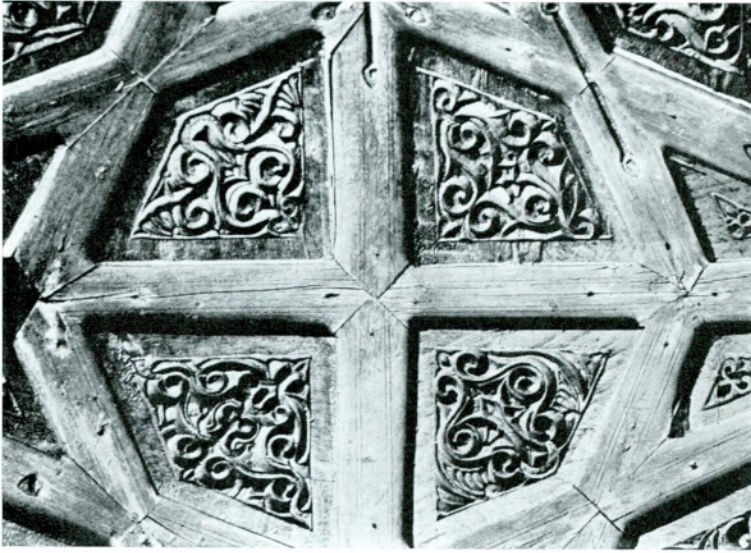
Res. 9 — Divriği Kale Mescidi portalinden detay.

Fig. 9 — Detail from the northern portal of Kale Mosque in Divriği.

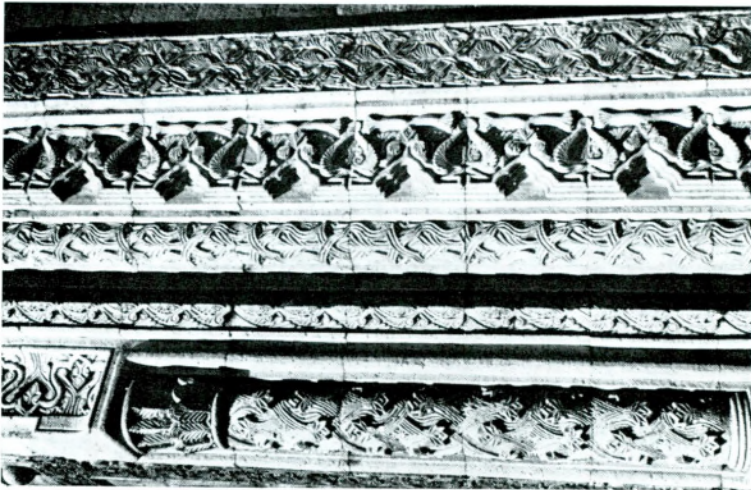

Res. 10 — Develi Hızır İlyas Türbesi portalinden detay.

Fig. 10 — Detail from the portal of Hızır İlyas Türbe in Develi.

Res. 12 — Malatya Ulu Camii mimberinden detay.
Fig. 12 — Detail from the mimbar of
Ulu Mosque in Malatya.

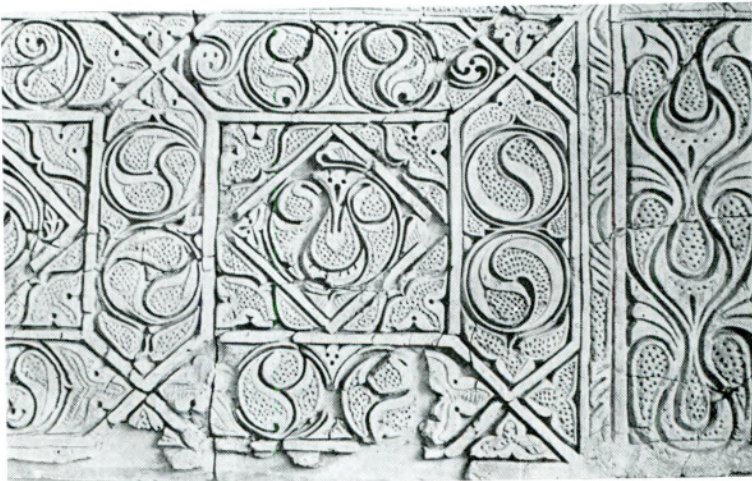

Res. 11 — Beyşehir Eşrefoğlu Camii
portalinden detay.
Fig. 11 — Detail from the portal of Eşrefoğlu
Mosque in Beyşehir.

Res. 13 — Sivrihisar Ulu Camiinden
den detay.

Fig. 13 — Detail from the
Ulu Mosque of Sivrihisar.

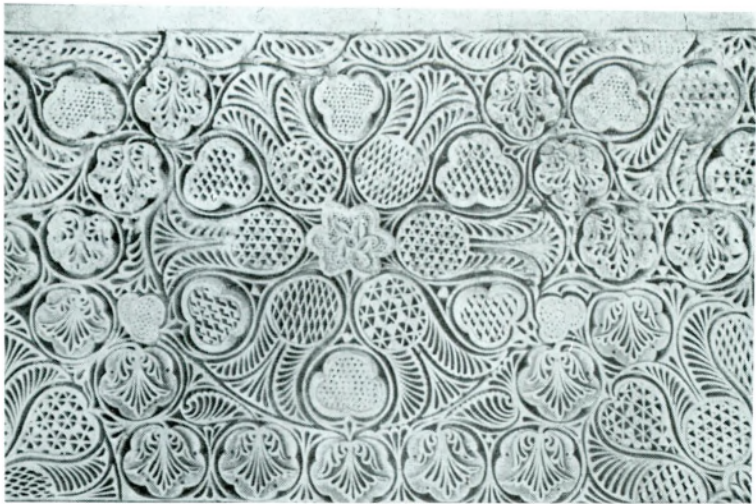

Res. 14 — Samarra Ulu Camiinden alçı (Doğu Berlin Müzesi).

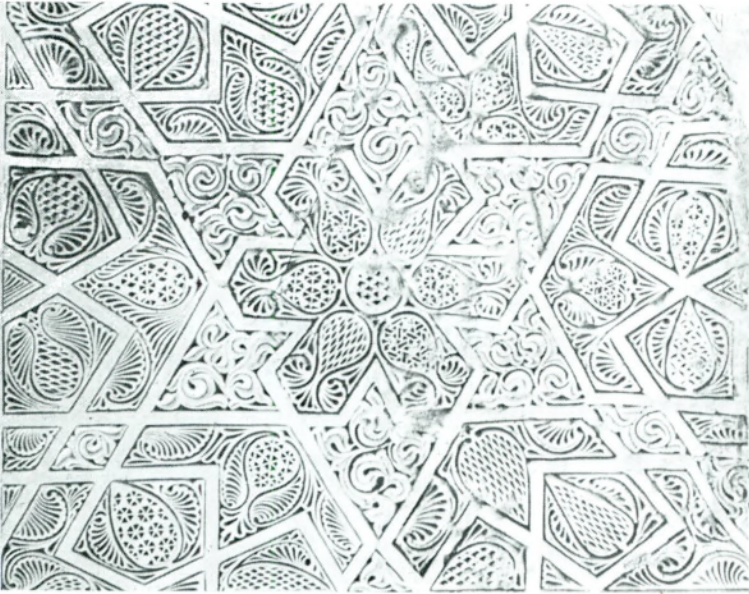
Fig. 14 — Stucco from the Ulu Mosque of Samarra (East Berlin Museum)

Res. 15 — Nişapur alçısı (Tahran Milli Müzesi)
Fig. 15 — Nishapur stucco (National Museum in Teheran)

Res. 16 — Rey Medresesinden alçı (Tahran Milli Müzesi)
Fig. 16 — Stucco from Medrese in Rayy (National Museum in Teheran).

Res. 17 — Rey Medresesinden alçı (Tahran Milli Müzesi)

Fig. 17 — Stucco from Medrese in Rayy
(National Museum in Teheran).

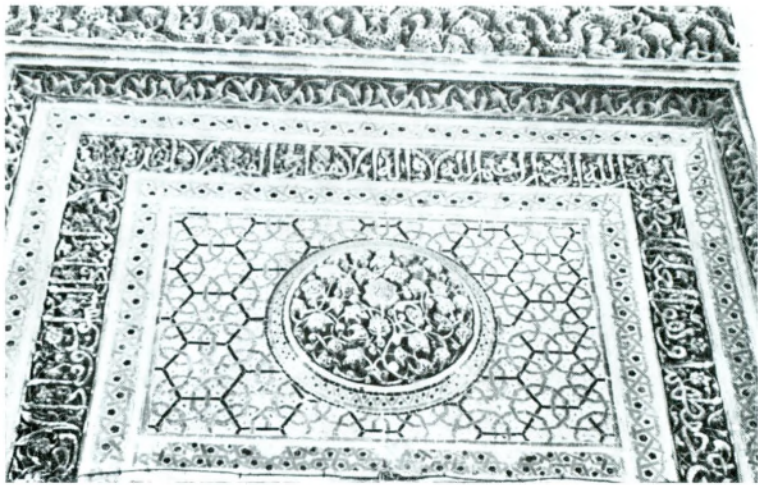

Res. 18 — Ardistan Mescidi Cuma yan mihrabında alçı dekor.

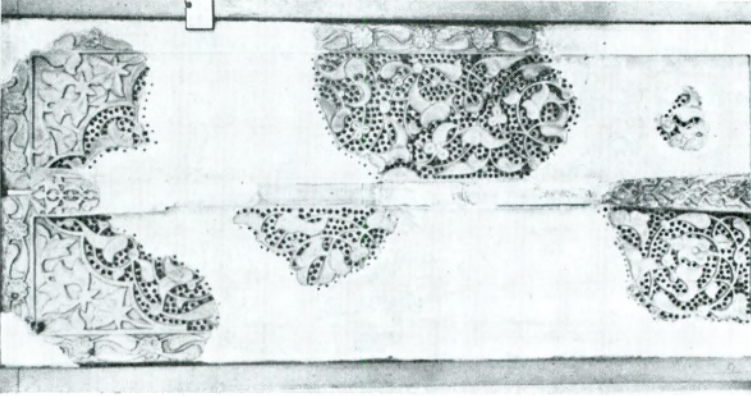
Fig. 18 — Stucco decoration on the side mihrabs of
Masjid-i Jum'a in Ardistan

Res. 19 — Kahire El Ezher camii harim kubbe altı kemerinde alçı.
Fig. 19 — Stucco decoration from Al-Azhar Mosque in Cairo.

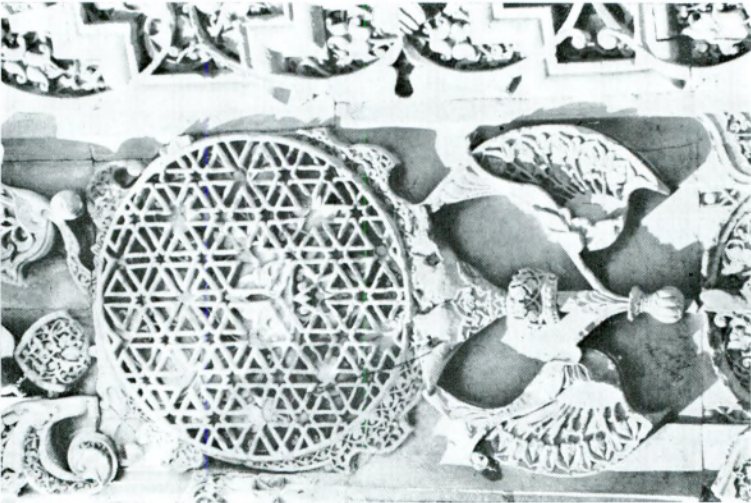

Res. 20 — Ankara Arslanhane Camiinin çini mozayik ve alçılı mihrabı.
Fig. 20 — Mihrab of Arslanhane Mosque in Ankara.

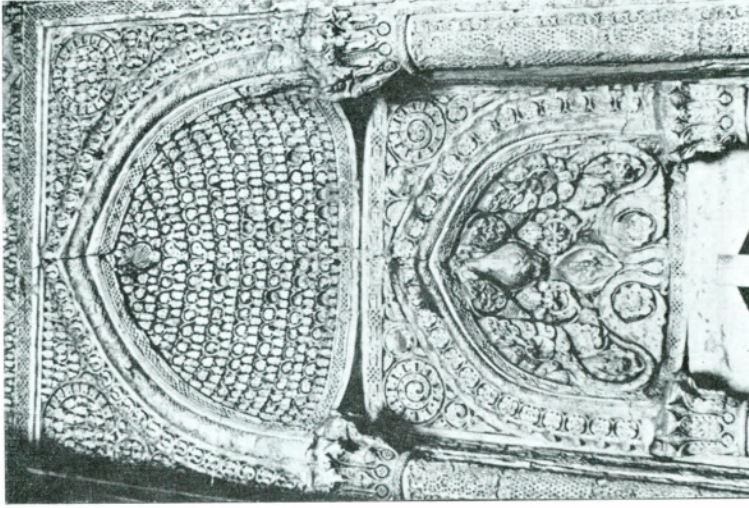
Res. 22 — Sinop Alaeddin Camii taş mimbri kapaşı. (Istanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi)

Fig. 22 — Marble mihrab door of Alaeddin Mosque in Sinop (Turkish and Islamic Works Museum, Istanbul)

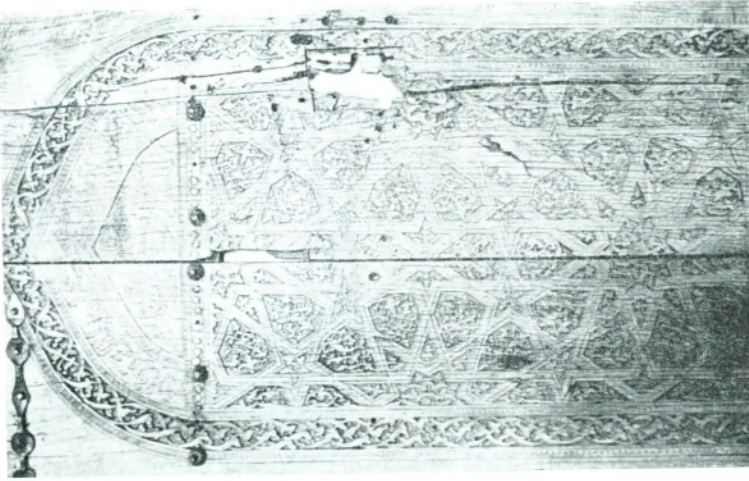
Res. 21 — Divriği Ulu Camii kuzey portalinden detay.

Fig. 21 — Detail from the northern portal of the Ulu Mosque in Divriği.

Res. 24 — Nayin Ulu camii alçı mihrabı.

Fig. 24 — Stucco mihrab of Nayin Ulu Mosque.

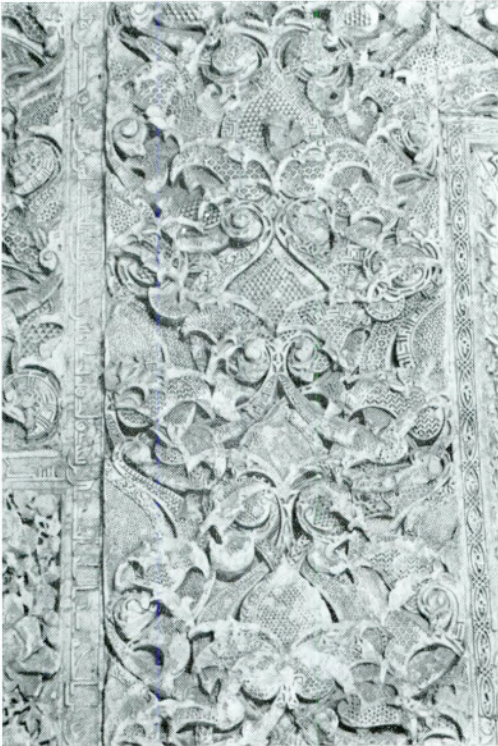
Res. 23 — Ankara Baklacı Baba mescidi kapısı (Ankara Etnografya Müzesi)

Fig. 23 — Door from Baklacı Baba Mosque in Ankara (Ethnographical Museum of Ankara)

Res. 25 — Kazvin Mescidi Haydariye alçı mihrabı.

Fig. 25 — Stucco mihrab of Masjid-i - Haydariya of Qazwin.

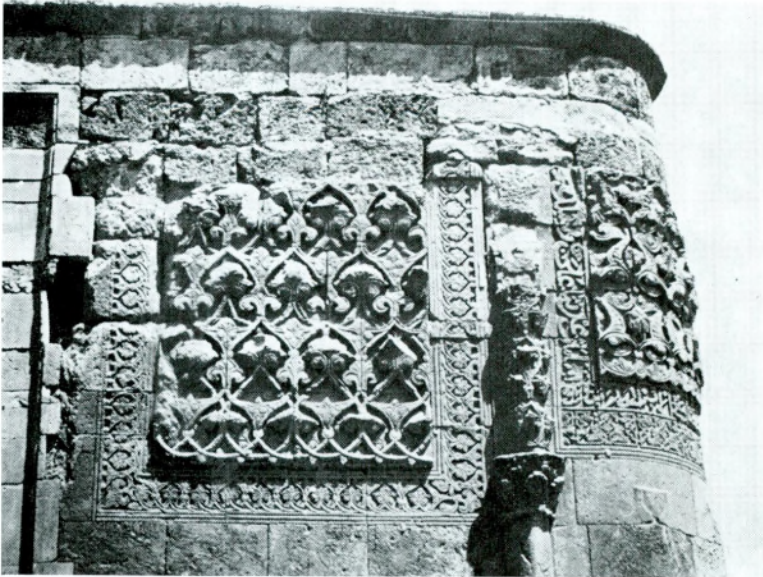
Res. 26 — Veramin Mescidi
Cuma alçı mihrabı detayı.

Fig. 26 — Detail from the stucco
mihrab of Masjid-i-Jum'a
in Veramin.

Res. 27 — Sivas Çifte Minareli Medrese portalinden detay.

Fig. 27 — Detail from the portal of the Çifte Minareli Medrese of Sivas.

Res. 28 — Amasya Turumtay türbesi cephesinden detay.

Fig. 28 — Detail from the façade of Turumtay Türbe in Amasya.

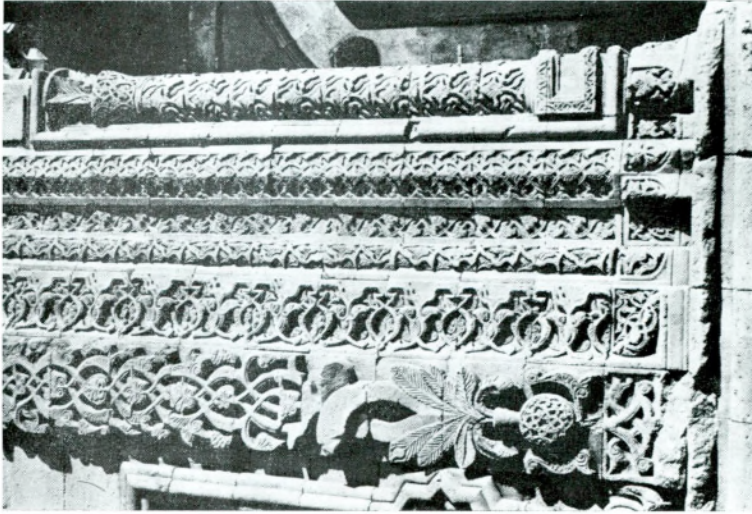
Res. 29 — Amasya Bimarhane portalinden detay.

Fig. 29 — Detail from the portal of Bimarhane in Amasya.

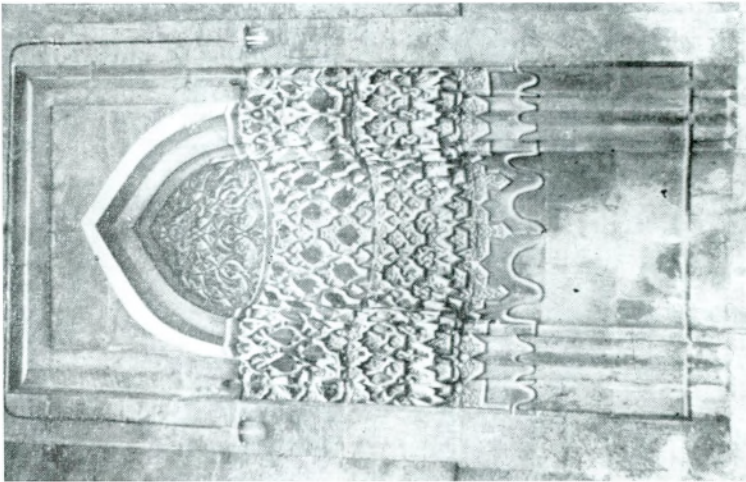
Res. 30 — Divriği Ulu Camii
kuzey portalinden detay.

Fig. 30 — Detail from the northern
portal of the Ulu Mosque in Divriği.

Res. 32 — Erzurum Çifte Minareli Medrese portalinden detay.

Fig. 32 — Detail from the portal of the Çifte Minareli Medrese in Erzurum

Res. 31 — Divriği Ulu Camii taş mihrabı.

Fig. 31 — Stone mihrab of the Ulu Mosque in Divriği.

G. Öney

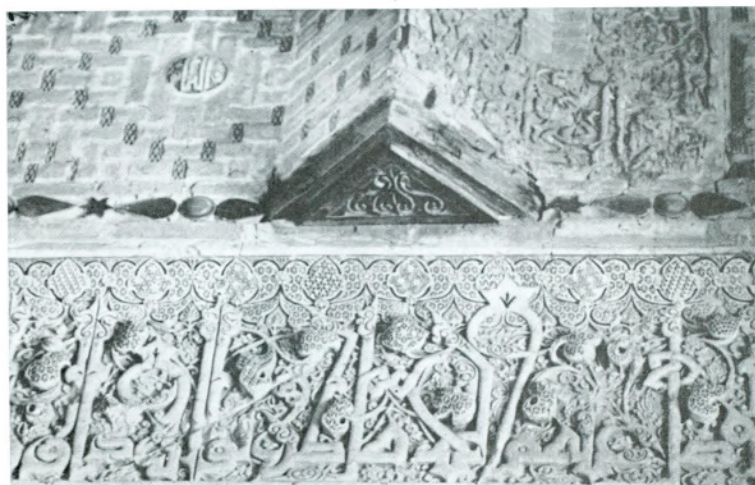
Res. 33 — Erzurum Çifte Minareli medrese sütun başlığı.

Fig. 33 — Column capital from the Çifte Minareli Medrese in Erzurum.

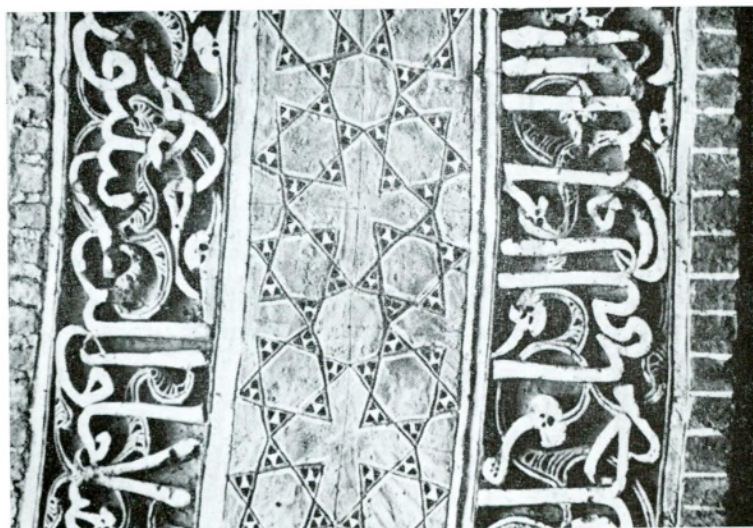

Res. 34 — Kazvin mescidi Cuma köşk mescidinde alçı dekor.

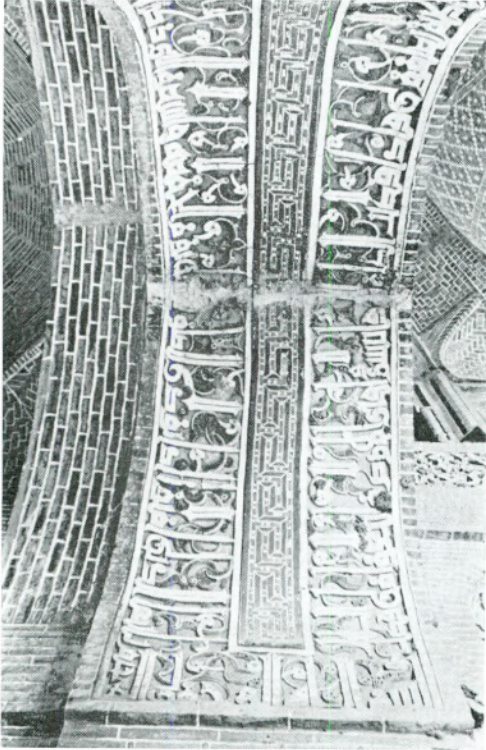
Fig. 34 — Stucco decoration from the kiosk masjid at Masjid-i-Jum'a in Qazwin.

Res. 35 — Kazvin Mescidi Haydariye'de alçı dekor.
Fig. 35 — Stucco decoration from Masjed-i-Haydariya in Qazwin.

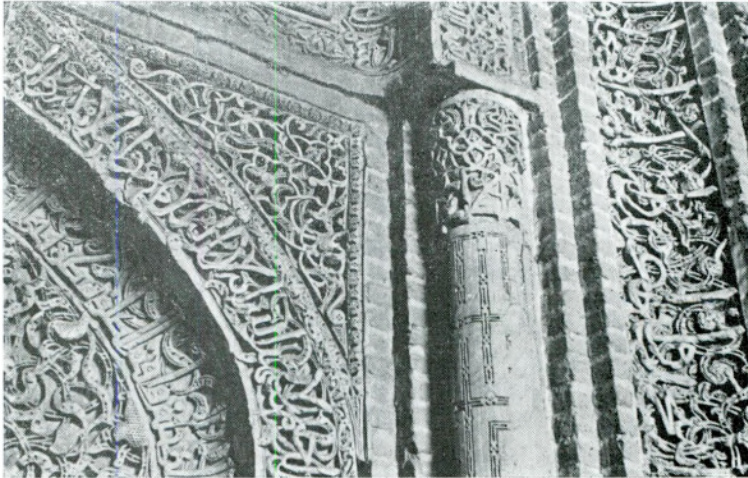

Res. 36 — Ardistan Mescidi Cuma köşk mescid kemerinden alçı dekor.
Fig. 36 — Stucco decoration on the arch of the kiosk masjid at the

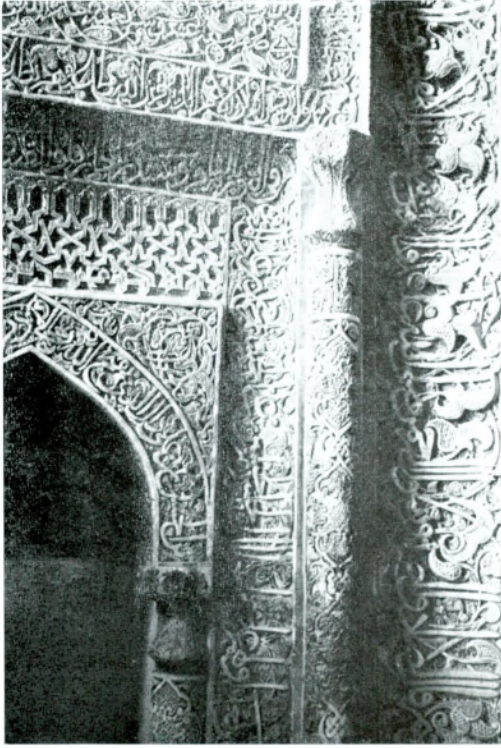
Res. 37 — Ardistan Mescidi Cuma köşk mescid kemerinden alçı dekor. Masjid-iJum'a in Ardistan.

Fig. 37 — Stucco decoration on the arch of the kiosk masjid at the Masjid-i-Jum'a in Ardistan.

Res. 38 — Ardistan Mescidi Cuma alçı mihrabından detay.

Fig. 38 — Detail from the stucco mihrab of Masjid-iJum'a in Ardistan.

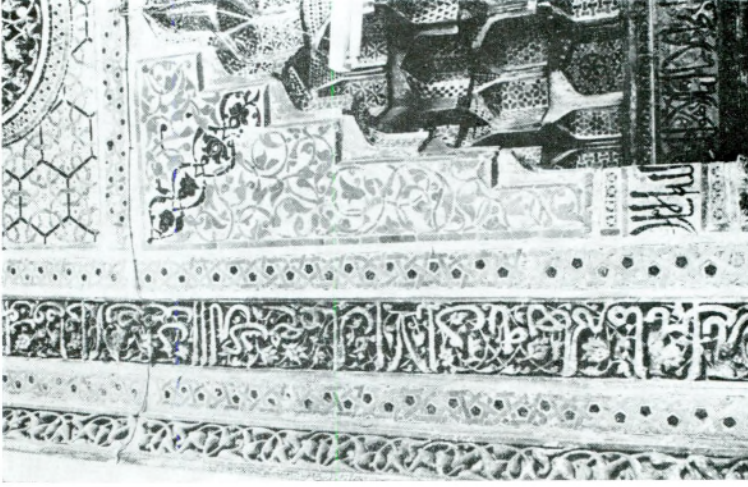
Res. 39 — İsfahan Mescidi
Cuma alçı (Olçayto) mihrabı.

Fig. 39 — Stucco mihrab
(Olçayto mihrab) at Masjed-i-
Jum'a in Isfahan.

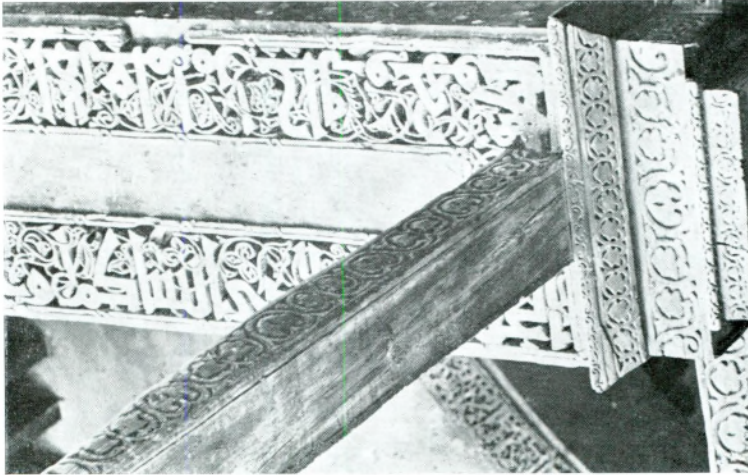
Res. 40 — Veramin Mescidi Cuma alçı mihrabından detay.

Fig. 40 — Detail from the stucco mihrab of Masjed-i-Jum'a in Veramin.

Res. 42 — Ankara Arslanhane camii mihrabından detay.

Fig. 42 — Detail from the mihrab of Arslanhane Mosque in Ankara.

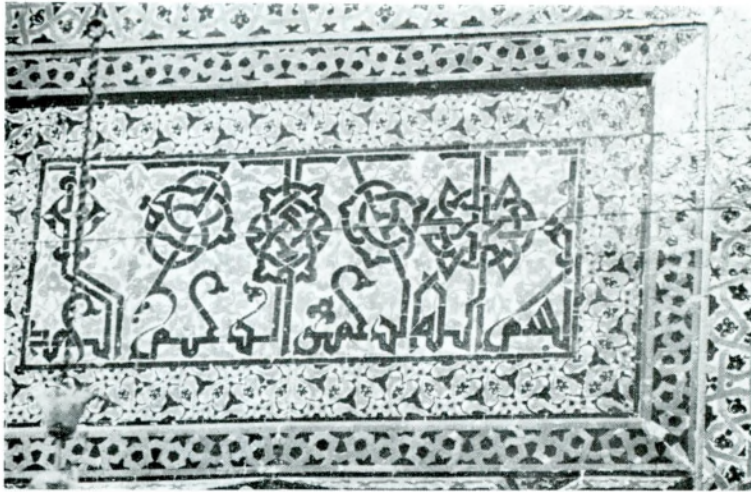
Res. 41 — Kahire Es Salih Talai camiinden alçı dekor.

Fig. 41 — Stucco decoration from the As-Sâlih Talâi Mosque in Cairo.

Res. 43 — Siirt Ulu Camii mimberi ahnlığından detay
(Ankara Etnoğrafya Müzesi)

Fig. 43 — Detail from the mimbar of the Ulu Mosque in Siirt
(Ethnographical Museum in Ankara)

Res. 44 — Kayseri Külük camii çini mozayik mihrabından detay.

Fig. 44 — Detail from the mihrab of Külük Mosque in Kayseri.

in Anatolian Seljuk woodwork. The side panels of mimbars carved in *kündekâri* technique, the doors and window covers in *false kündekâri* technique contain various compositions bearing similarities to designs observed on stucco works in Iran, indicating strongly that the origin of such wood workmanship may be Iranian Seljuk stuccos²⁷.

The door from Baklacı Baba Mosque in Ankara is an interesting example. Here, *false kündekâri* technique has been used with the insides of star and lozenge-shaped motifs filled with palmettes and arabesques²⁸. (Fig. 23) The masjid is dated to 1297-98 and the door is presently in the Ethnographical Museum of Ankara. Similar examples are numerous in Anatolian wood workmanship.

The influence of bold stucco decorations in baroque character with protruding embellishments, of Iranian origin, is felt strongly in Anatolian Seljuk stone works. The earliest example in Iran with baroque character is the mihrab of Nayin Ulu Mosque, dated to 960²⁹ (Fig. 24). Inside the mihrab niche the large, stylized leaves –besides displaying effects of Samarra styles I and II– become pioneers of a new style with their full presentation in high relief. The earliest and most typical examples of baroque style in Iran are observed in Masjid-i-Haydariya of Qazwin from early 12th century (Fig. 25) and in Gumbadh-i-'Alawiyyan of Hamadan from the end of 12th century³⁰. Stylized half and full palmettes draw attention with their perforated surfaces and baroque character. This baroque style is observed in Iranian stuccos in various works until the 15th century. As observed in the mihrab of Masjid-i Haydariya in Qazwin, blue

²⁷ Öney, G. Ahşap Teknikleri. pp. 136-141. Figs. 1-4.

²⁸ Öney, G. Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları. Turkish Period Buildings in Ankara. Ankara 1971. pp. 91, 299.

²⁹ See foot note 7.

³⁰ Pope, A. U. A survey of Persian art. . . Vol. IV. Pl. 329-332, Vol. V. Pl. 512 A-C, 513, 523, 524. Vol II. Architectural Ornament. pp. 1293-1321. See also Herzfeld, E. Die Gumbadh-i Alawiyyan und die Baukunst der Ilkhane in Iran. A volume of Oriental studies presented to E. G. Browne 1922. pp. 186-199. The Gumbadh-i-'Alawiyyan is dated here to 1309-1316. Dimand and Wilber are dating both buildings to the Mongol Period. See. Dimand, M. A handbook of Mohammedan Art. p. 98. and Wilber, D. The architecture of Islamic Iran. The Ilkhanid period. New Jersey 1955. pp. 151-152. for Gumbadh-i-'Alawiyan he gives the date 1315.

painting in the background is characteristic for these stuccos which were usually painted in their period.

The side mihrab of Masjid-i-Jum'a in Ardistan with its plant motif and ornamental inscription is another example where baroque style has been applied in a more moderate manner³¹. (Fig. 18).

The mihrab of Masjid-i-Jum'a in Veramin is a typical example for stucco decoration in baroque character which is continued during the Mongol Period and becomes more complex and richer in design³². (1322-26) (Figs. 26, 40).

The Iranian Seljuk stuccos of baroque character are definitely the origin of stone workmanship in baroque style encountered in various Anatolian Seljuk works all over Anatolia. The same stylized full and half palmettes, arabesque design and rosettes re-appear in stone carving with some modifications due to change of material.

The complex decorations on the portal of Çifte Minareli Medrese of Sivas, dated 1271-72, and in the front fountain *sebil* are typical examples³³. (Fig. 27).

On the façade of Turumtay Türbe in Amasya, dated 1266-67, the baroque decoration with full and half palmettes bears witness to the continued influence of Iranian stuccos³⁴. (Fig. 28).

At the portal of Bimarhane in Amasya, the life tree in baroque style is closer to Iranian examples with its large, full leaves and complex composition³⁵. This work is dated to 1308-9 (Fig. 29).

The northern portal of the Ulu Mosque and the portal of Darüş-şifa in Divriği mentioned earlier are typical examples where baroque decoration is used in an extreme and most liberal manner³⁶ (Fig. 30).

³¹ Pope, A. U. A Survey . . . Vol IV. Pl. 319-324 A, B. Also Pope, A. U. The historic significance of stucco decoration in Persian architecture. The art bulletin XVI-1934. pp. 31-32. and Godard, A. Les anciennes mosquées de L'Iran, Ardistan et Zaware. Athâr-é Irân. I. 1936

³² Wilber, D. The Architecture of Islamic Iran . . . p. 158.

³³ Gabriel, A. Monuments Turcs d'Anatolie. II. Paris 1934. pp. 151-152. Pl. XLV 1, 2. Pl. XLVI, 2. We see similar baroque ornamentation in the façade supports of Sivas Gök Medrese. Gabriel, A. Pl. LIII, 1, 2. Pl. LIX, 1-4.

³⁴ Gabriel, A. op. cit. p. 23. Pl. XV, 2. and Arık, O. Erken devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri. "Türbe" Forms in Early Anatolian Turkish Architecture. Anadolu (Anatolia) XI. Ankara 1969. pp. 92, 114.

³⁵ Gabriel, A. op. cit. pp. 46-50. Pl. XI, 2. XII.

³⁶ Arel, H. Divriği Ulu camii kuzey portali ve mimari kuruluşu. Vakıflar V. Ankara 1962. p. 99. See also Divriği Ulu camii tekstil kapısı ve diğerleri. p. 113.

The large medallions, full and half palmettes and life trees have, however, assumed an Anatolian character. The stone mihrab of the Ulu Mosque with its composition of large palmettes is an interesting example reminiscent of Iranian stucco mihrabs having baroque character (Fig. 31).

At Çifte Minareli Medrese in Erzurum, from the end of 13th century, the portal has, in addition to the figural decoration, plant design of baroque character along the side bordures (Fig. 32). Inside the building proper, similar plant design in baroque character appears on the columns and capitals³⁷. These can be added to the examples mentioned earlier (Fig. 33.).

The multi-layered stucco workmanship, first developed in Iran, leaves one admiring as we observe their ever-increasing fineness and complexity of design until the 15th century. One of the earliest examples of this type of stucco decoration is seen on the stucco bordures on the walls of the kiosk maşjid at Maşjid-i Jum'a in Qazwin from early 12th century³⁸ (Fig. 34). The complex arabesque under the masterful kufic inscription displays very fine and skillful style. Another early successful example from the same period is found at the kiosk maşjid of Maşjid-i Haydariya in Qazwin in the form of a stucco bordure with kufic inscription³⁹. (Fig. 35).

The decoration with multi-lined inscription at Ardistan maşjid constitutes one of the most impressive known examples in this field⁴⁰. (Fig. 36, 37) Kufic and neshi inscriptions stand out over the complex arabesque background with light and shadow contrasts. We can

³⁷ Karamağaralı, H. Erzurum'daki Hatuniye medresesinin tarihi ve banisi hakkında bazı mülâhazalar. Einige Bemerkungen zur Gechichte und über die Stifterin der Hatuniye Medrese in Erzurum. Selçuklu Araştırmaları Dergisi III. Ankara 1971. pp. 209-247, Figs. 1-26. See also Rogers, M. The Çifte Minare Medrese and the Gök Medrese at Sivas. Anatolian Studies. Vol. XV. Ankara 1965. pp. 63-85. Pl. IV-XV.

³⁸ Pope, A. U. A Survey... Vol. II. pp. 1293-1321. Vol. V. Pl. 523-524. Pope, A. U. Notes on the Stucco Ornament in the Sanctuary of the Maşjid-i Jami Qazwin. Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archeology IV. 1936. pp. 209-216. Pope, A. U. The Historic Significance of Stucco Decoration in Persian Architecture. The art bulletin XVI. 1934. pp. 321-32.

³⁹ See foot note 30.

⁴⁰ See foot note 31.

point out the main mihrab of the same work as an example of multi-layered, rich craftsmanship (Fig. 38).

A well known complex and rich later example, dated 1310, is the Olcayto mihrab at Masjid-i Jum'a of Isfahan⁴¹. (Fig. 39). As you will note, stucco art attains a more complicated and multi-layered craftsmanship during the Mongol Period. The mihrab of Masjid-i-Jum'a in Veramin is another typical example for this development⁴². The dating here is 1322-26 (Figs. 26, 40).

Outside Iran, parallels to this type of stuccos are encountered in Fatimid stuccos in Egypt. For example, the various bordures with kufic inscription in the prayer hall (harim) of As-Sâlih Talâi Mosque clearly reflect Iranian stucco style with the manner they are presented on arabesque background⁴³ (Fig. 41).

The multi-layered stucco decorations have parallels in Anatolian Seljuk stucco work, in stone work, wood work and even in faience mozaic work. As in Iran, in later works—for instance, in Ilhanid Period works—the examples become finer, more intricate and complex, more diverse and richer in design.

As a major example for stucco works, the stucco bordures with inscription of the mihrab of Arslanhane Mosque in Ankara are typical for multi-layered decoration⁴⁴ (Fig. 42). The decoration with neshi inscription on complex arabesque background perpetuates the effects of Iranian stuccos.

We can cite numerous examples among Seljuk Period stone works to demonstrate the effects of multi-layered Iranian stuccos. The most significant—and also most extreme—example is the multi-layered decoration at the northern portal of Ulu Mosque in Divriği (Fig. 30). Inside the full and half palmettes, stars and rosettes, we

⁴¹ Pope, A.U. *A Survey...* vol. IV. Pl. 396. See also Godard, A. *Mesjid-é Djuma d'Isfahan. Athâr-é-Irân* III. 1947.

⁴² See foot note 32.

⁴³ Creswell, K. A. C. *Architecture of Egypt...* pp. 275-288. Pl. 100 a, 105 a-d, 108 a-d. For multi-layered stucco decoration, we can mention as examples the mihrabs of Ibn Tulun mosque (1094 al-Afdal, see same publication Pl. 77), al-Guyûshi mosque (1085, op. cit. Pl. 48 c, Pl. 116 a-b), Mausoleum of Ikhwat Yusuf (1125, op. cit. Pl. 81, b, 118 a), Mausoleum of Sayyida Ruqayya (1133, op. cit. Pl. 119 a-c), 120 a) and the stucco decoration of the Al-Aqmar mosque (1125, op. cit. Pl. 84), Mausoleum of Muhammad al-Hasawâti (op. cit. Pl. 88 b, 120 b)

⁴⁴ See foot note 24.

notice smaller leaves under which a complex arabesque exists. In many places, the decoration is in three layers.

Examples with fewer layers are numerous in Anatolian stone works. The portal of Eşrefoğlu Mosque in Beyşehir, dated to 1299, is one such example⁴⁵. (Fig. 11).

As for wooden elements, there are many highly successful works, particularly on the inscribed bordures of Seljuk Period mimbars and on doors. The inscribed bordures of the mimbar of Ulu Mosque from Siirt constitutes a fine example for multi-layered wood workmanship. This work is dated to the beginning of the 13th century and is presently in the Ethnographical Museum of Ankara⁴⁶ (Fig. 43).

Multi-layered decorations draw attention even in faience mozaic technique of Anatolian Seljuks. We think that the origin of such decorations is stucco. In such works, lines intersect each other with a false perspective. Various different applications of this workmanship draw our attention, particularly in mihrabs where teachings from Koran (ayets) are presented over a complex arabesque background.

One of the noteworthy examples in this style is the later added faience mozaic mihrab of Külük Mosque in Kayseri⁴⁷. The mosque is dated to 1210. We think the mihrab is from the end of the 13th century. The way the kufic *ayet* is inscribed over the complex arabesque background points to stucco origin (Fig. 44).

As the major examples we have referred to bear witness, many details with their origin traceable to Iranian Seljuk stucco work can be spotted in various forms of Anatolian Seljuk Art such as stuccos, stone carvings, woodwork and even faience mozaic. In certain cases, the origin extends all the way to Samarra. The traditional development encountered in areas where Turkish Art has emerged is also observed in Samarra, which was founded in the 9th century to accommodate Turkish soldiers. This influence makes itself felt in the form of works reflecting Eurasian animal style.

Despite differences in centuries and in regions, the stucco style originating in Samarra has reflections on works from Iranian Seljuk, Tulunid, Fatimid and Anatolian Seljuk Periods, pointing to highly interesting ties.

⁴⁵ See footnote 14

⁴⁶ Oral, Z. Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Mimlerler, Kitabeleri ve Tarihçeleri. Vakıflar V. Ankara 1962. pp. 39-41. See also. Öney, G. . . . Ahşap Teknikleri. . . . pp. 142, 143. Figs. 6, 7.

⁴⁷ Gabriel, A. Monuments Tucs d'Anatolie I. Paris 1931. pp. 36-39.

URARTÄISCHES EPIGRAPHISCHES MATERIAL AUS VAN UND UMGEBUNG

MIRJO SALVINI

(Rom, Italien)

Während einer Forschungsreise, die ich im Auftrag des "Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici" im Sommer 1969 in die Ost-Türkei unternahm und die das Ziel hatte, die archäologischen und schriftlichen Denkmäler des urartäischen Zentralgebietes zu besichtigen — vor allem die der alten Hauptstadt auf dem Van-Felsen (Van Kalesi) —, konnte ich einige Beobachtungen machen, die das immer noch spärliche Corpus der urartäischen Schriftdenkmäler ein wenig vermehren.

1. Die Horhor-Nische von Van Kalesi (Abb. 1).

Auf dem Nord-Abhang vom Van-Felsen, etwa 20 m links von der sogenannten "Sardursburg"¹ entfernt, auf einer Höhe von 3-4 m aber leicht erreichbar, ist eine kleine Felsnische zu sehen, die eine Inschrift von König Menua (etwa 810-781 v.u.Z.)² aufweist. Die Nische selbst misst 74 × 51 cm, die Tiefe ist oben 2-3 cm, und unten 14-22 cm; die beschriftete Fläche misst 70 × 21 cm. Diese Inschrift, die ich hier in Umschrift und Übersetzung gebe³, ist nach meiner Kenntnis bisher unbekannt.

¹ So benannte C. F. Lehmann-haupt, *Armenien einst und jetzt* II, 1 (Berlin und Leipzig, 1926), S. 16 ff. u.ö., den nordwestlichen Teil der Hauptstadt, wo die ältesten Inschriften Sarduris I. (in assyrischer Sprache; s. UKN 1-3, mit den Duplikaten in TAD 9 1959 S. 45) gefunden wurden. Es handelt sich vielmehr um riesige "Propyläen" zur hoch auf dem Felsen erbauten Burg, wie es u.a. eine im gewachsenen Felsen gehauene Treppe, die zur Zittadelle führt, bezeugt.

² Siehe, für die Chronologie der urartäischen Dynasten, B. B. Piotrovskij, *Il regno di Van*, Rom 1966, S. 53 ff.

³ Für die Übersetzung dieser, wie auch gleichlautender Gründungsinschriften, s. Verf. SMEA 9 1969 S. 7 ff. mit Literatur. Dort und auf SMEA 5 1968 S. 97 Fussnote weise ich auch für die Erschliessung der selteneren hier benützten Abkürzungen.

1. ^d*Hal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni*
2. ¹*Me-nu-a-še* ¹*Iš-pu-u-i-ni-hi-ni-še*
3. *i-ni 'a-a-ri-e šú-ú-ni*
4. 20 *LIM* 3 *LIM* 1 *MEMES* *ka-pi iš-ti-ni*

“Durch die haldische Macht, Menua der Išpuinide, hat diesen (Getreide) speicher gemacht (ungefähre Bedeutung des Verbuns *šú-*): 23100 *kapi*⁴ (sind) darin (enthalten)”.

Es handelt sich um die älteste bisher bekannte *'ari*-Inscription. Sie ist auch die einzige, unter den bis heute veröffentlichten, die sich an Ort und Stelle erhalten hat. Alle bisher bekannten Urkunden ähnlichen Charakters sind ohne Ausnahme auf erratischen Steinen gefunden worden⁵. Diese Inschrift stellt vor allem ein archäologisches Problem. An jenem Ort (heute Horhor genannt), muss man schliessen, sollte von Menua ein Getreidespeicher errichtet worden sein. Davon sind heute keine Spuren erkennbar, ausgenommen eine künstliche Vertiefung im Felsen, etwa 10-15 m links der Nische, die als Felsbearbeitung für die Fundamentierung des eigentlichen Baus angesehen werden kann.

Diese, aber auch viele andere Einzel-Beobachtungen, die der Forscher am Van-Felsen leicht machen kann, lassen — trotz aller Untersuchungen, die vor und nach Lehmann-Haupt durchgeführt wurden — eine umfassende, die vollständige archäologische und topographische Aufnahme einschliessende Arbeit über den riesigen Denkmalkomplex Van Kalesi heute mehr als wünschenswert erscheinen.

2. Beschriftete Steine in der Burgmauer von Van Kalesi

Der nord-östliche Teil der Zitadelle, wie die Photos (Abb. 3-4) zeigen, weist drei verschiedene Bauschichten auf: die erste und untere (ungefähr 4 m hoch) besteht aus klassischen urartäischen “kyklopi-

⁴ *Kapi* (Logogramm BANEŠ) entspricht höchstwahrscheinlich 25, 26 Litern (vgl. SMEA 9 S. 10): das heisst, dass der Getreidespeicher eine Kapazität von ca. 583 cbm entsprechend einer konventionellen Dimension von m 10 × 10 × 5 hatte. Der Name wird neuerdings von I.M. Diakonoff, *Hurrisch und Urartäisch*, München 1971 S. 81, als aus dem heth. *DUGkappi* “ein Hohlmass” (cf. Friedrich, HWb S. 98) entlehnt erklärt.

⁵ Cf. SMEA 9 S. 9 ff.

Abb. 1 — Van Kalesi. Felsnische mit Inschrift von Menua.

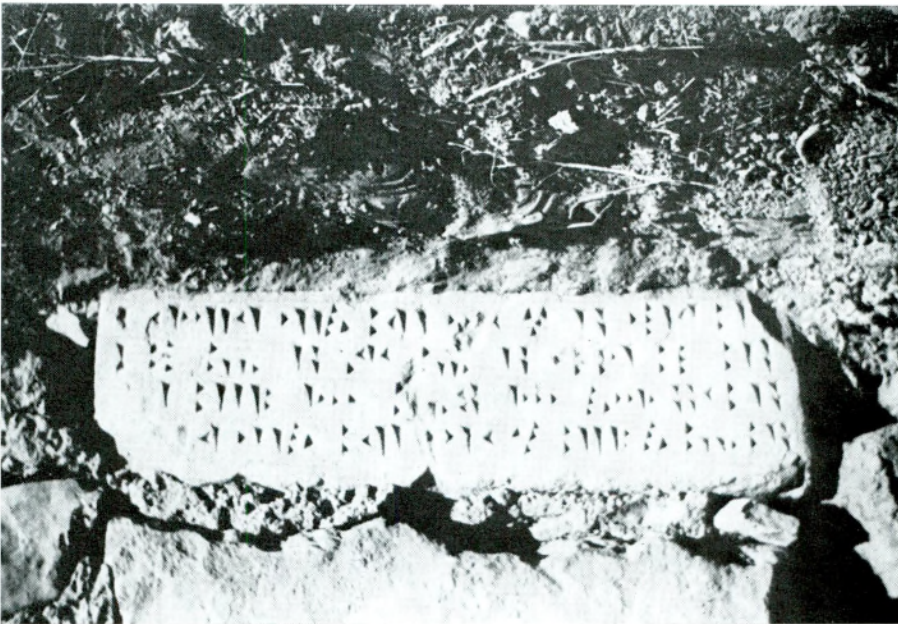

Abb. 2 — Anzaf. Inschrift Argištiš I.

M. Salvini

Abb. 3 — Van Kalesi. Die urartäische Zitadelle.

Abb. 4 — Van Kalesi. Die Zitadelle. Detailaufnahme der Bauschicht mit den beschrifteten Steinen.

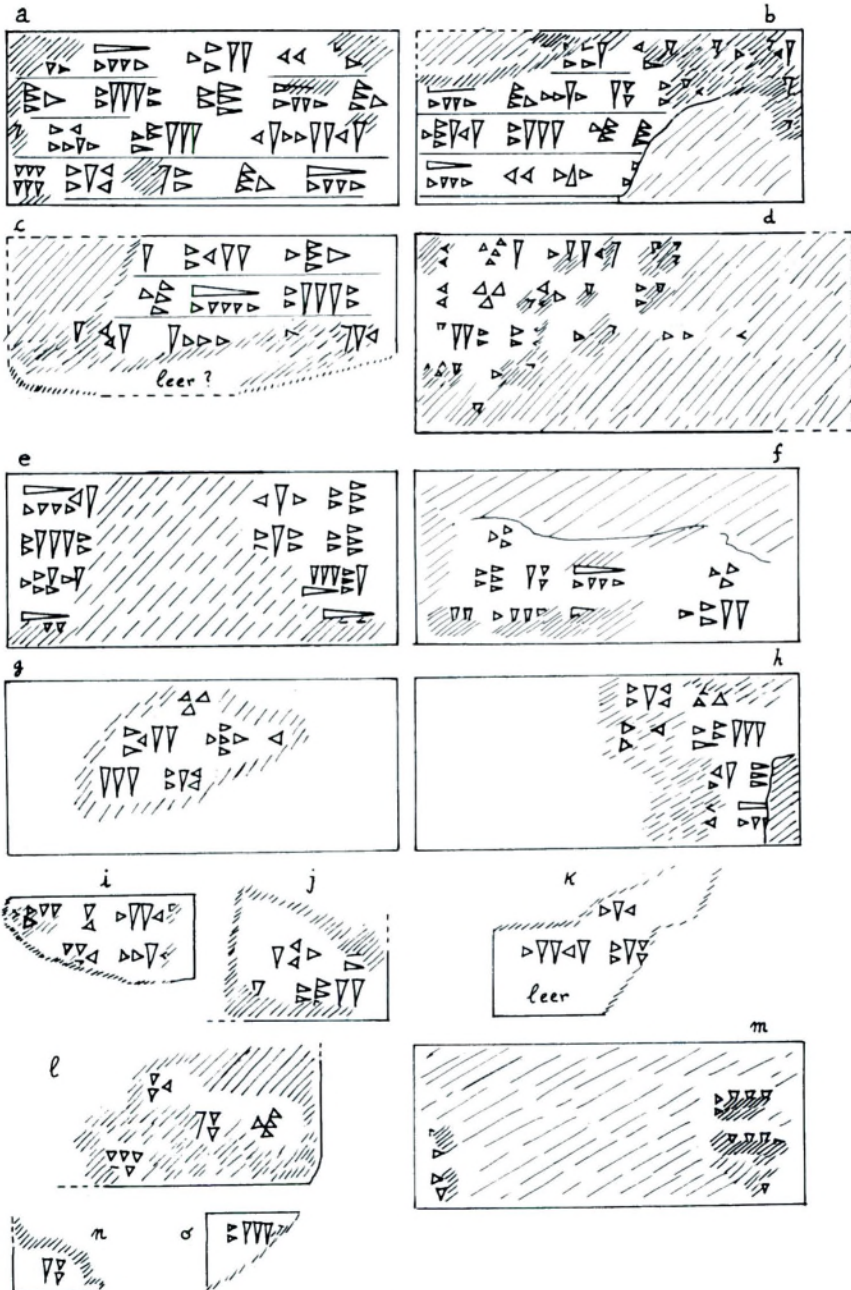

Abb. 5 — Beschriftete Steine in der Burgmauer von Van Kalesi.

schen" Steinen; in der zweiten, die aus kleineren Sandsteinquadern zusammengefügt ist, sind einige Steine zu sehen, die Überreste von Keilschrift tragen. Obwohl das Baumaterial urartäisch ist, sind die Steine in einer späteren Epoche wiederverwendet worden, wie eben die keilschrifttragenden Steine zeigen, die weit voneinander und manchmal auch kopfunten eingemauert wurden. Diese Inschriften, von denen bislang eine Bearbeitung nicht vorliegt, wurden zum ersten Mal von der amerikanischen Expedition unter K. und S. Lake in Van beobachtet (vgl. H. Otto AfO 14 1941-44 S. 94, mit Hinweis auf die vorläufigen Berichte der Ausgräber S. 89 mit Anm. 4a).

Ich konnte 15 verbaute Steine mit mehr oder weniger ausgedehnten Keilschriftspuren erkennen. Zwei davon sind auf der Ost-Fassade, die anderen auf der Nord-Fassade der Burg; von den letzteren befindet sich ein Stein in einem künstlichen Gang, der sich rechts von dem auf dem Photo(Abb. 3) sichtbaren Turm in der Mauer öffnet. Bis auf einen einzigen (*d*), der fünfzeilig ist, trugen alle ursprünglich vier Zeilen und gehörten zu ein und derselben Inschrift, die entweder dort selbst oder an einem anderen Bau angebracht war. Diese Inschrift, die sich wegen des jetzigen bruchstückhaften Zustandes in keiner Weise ergänzen lässt, stammt aus der Zeit König Menuas, wie das Fragment *a* Z. 2 mit dem Patronymikon ¹*Iš*]-*pu-ú-i-ni-ḫi*[-*ni-še* zu erkennen gibt, oder aber auch aus der gemeinsamen Regierungszeit Išpuinis und Menuas.

Wegen der schwer erreichbaren Position der Steine habe ich nur vier davon messen können: *a* misst cm 50 × 26, *c* cm 58 × 26, *f* cm 50 × 25; *k* ist cm 25 hoch. Für die Zusammengehörigkeit dieser Steine spricht die gleiche Höhe (eben 25/26 cm). Eine Vorstellung wie solche urartäische Inschriften auf mehreren neben- und aufeinandergereihten Steinen laufen konnten, gibt die grosse Inschrift von Karmir-blur, veröffentlicht von N. V. Harutjunjan, *Novye urartskie nadpisi Karmir-blura*, Text 1 (s. die Gesamtaufnahme bei B.B. Piotrovskij, *Karmir-blur*, Leningrad 1970, Abb. 19).

In diesen Fragmenten ist kein einziger vollständiger Satz erhalten geblieben. Aus manchen Wörtern und formelhaften Wendungen, die sich mit grosser Wahrscheinlichkeit ergänzen lassen, kann man jedoch schliessen, dass es sich um einen Kriegsbericht handelt,

vielleicht sogar um die Annalen des Menua, die bislang unentdeckt geblieben sind. Für die Autographie s. Abb. 5.

Es folgen Umschrift und Ergänzungsversuche :

- a) 1. $-ni$ $i-ni$ URU LUGÁL- $s[i?$
 2. $^1Iš-$ $]pu-ú-i-ni-ḫi[-ni-še?$
 3. $] ^LÚta-ar-[\acute{s}ú-a-ni$
 4. $] 6 ^GUDpa-ḫi-ni[$

In Z. 1 muss man am Anfang einen Ortsnamen ergänzen: vgl. die menuasche Inschrift UKN 30, 9 $^URULu-[\acute{h}i-ú-]ni-ni$ URU LUGÁL- si "(die Stadt) Luḫiuni (mit Akkusativ-Endung $-ni$), königliche Stadt". Es folgt eine Aufzählung von Menschen (LÚtaršuan) und Rindern (GUDpaḫini), sicher als Beute.

- b) 1. x $qa-$ $ab-qa-ar?$ $[\acute{s}u-bi/ni$
 2. $] -ni$ $'a-a-a[l?d]u[?bi/ni$
 3. $a[-li-ki_x$ (KID) $še-ḫ[i-e-ri$
 4. $] -ni$ LUGÁL- $nu-s[a?$

In Z. 1. möchte ich eine Form des Verbums $qabqaru-$, $qabqašu-$ (s. UKN Glossar s.v.) sehen, in der Stammvariante $qabqaršu-$, die sich auf K. Balkan, Inschr. I, Z. 18 und II, Z. 15 (cf. Anatolia 5 1960 S. 116 und 122) resp. $qa-ab-qa-ar-šú-ú-tú-ú$ und $qa-ab-qa-ar-šú-u-tú-u$ eine 3. Plur. des Prät., stützt. Die Schwankung zwischen r , $š$ und $rš$ im konsonantischen Auslaut dieses Verbstammes lässt übrigens die Existenz im Urartäischen eines Zwischenlautes wie tschechisch $ř$ erschliessen. Dieses Verbum soll jedenfalls eine Kriegshandlung bezeichnen, wie schon J. Friedrich, *Einführung* S. 66 erwog.

In Z. 2 kann man eine bekannte Formel der Kriegsberichte sehen : cf. z. B. bei Menua selbst UKN 30, 13 $ḫaubi$ URULuḫiunini $'aldubi$ URULuḫiunini $mesini$ pl "ich nahm die Stadt Luḫiuni ein, ich stellte die Stadt Luḫiuni unter Tribut (leistung)". In Z. 1 und 2 die Verbalformen können sowohl auf $-bi$ oder $-ni$ als auch auf $-li$ enden: das entspricht einer 1. oder 3. Pers. Sg. oder einer 3. Plur. des Subjektes, weil der Text ebensogut eine direkte Rede wie einen einfachen Aussagesatz beinhalten kann.

Ferner muss man in Z. 3 eine weitere bekannte Wendung ergänzen, und zwar *aliki zašgubi aliki šešieri agubi* "einige (Menschen) tötete ich, einige führte ich lebendig weg". Diese Formel, die natürlich auch sonst bei Menua vorkommt (z. B. UKN 35,4), ist typisch für die annalen-artigen Texte (cf. UKN Glossar s.v. *aliki*); dasselbe gilt auch für die Formel in Z. 2.

Ein phonetisches Komplement $-nu-s[a^?]$ für LUGÁL ist bisher nicht bezeugt.

- c) 1. ¹*Menua-še?*] ¹*Iš-pu[-ú-i-ni-ši-ni-še?*
 2.] *še ir ú*
 3. *x^{MES}xx*
 4. *vacat?*

Ich finde keine Ergänzung für die drei Zeichen in Z. 2. In Z. 3 kann man vielleicht die Spuren von ^{GIS}GIGIR^{MES} (??) "Wagen (Plur.))" erkennen, was sehr gut in einen Kriegsbericht passt. Vgl. die Inschriften von Išpuini und Menua UKN 21, 13; 22, 15; 24, Vs. 14 u. a. m.

d) Wie oben gesagt, gehört dieses Fragment wohl zu einer anderen Inschrift.

1. *[-b]i te-ri-a?*
 2. *[-b]i^{KURsal??} -x-x*
 3. *-ú-bi? x x x*
 4. *te? -r[i?*
 5. *x [*

e) 1. *uš[-ma-a-]ši-i-[ni* (letztes auf einem anderen Stein)

2. *ú [] pa-i*
 3. *ka[] tu*
 4. *ni?[?] [] ni?*

f) 1. []

2. [] *KUR* [
 3. [] *i a ni KUR*

4. $x \acute{u}^2 -ni^2$ URU
- g) 1. [] KUR []
 2. [] I^s-pu-u-[]
 3. [] 3 GUD[pa-hi-ni]
 4. [] []
- h) 1. [] GUD x []
 2. [] L^Uta-[ar-šu-a-ni (?)]
 3. [] u]š[?]-m[a-ši-ni (?)]
 4. [] GU]D²-ni

Ušmašini im Frgm. e) 1 und wohl in h) 3 ist Ablativ von *ušmaše* "Macht, Kraft", und kommt meistens in der Starrformel ^d*Haldinini ušmašini* vor: "Durch die Macht des Haldi" hat König NN das und das gemacht. Was in den obigen Fragmenten einigermaßen noch verständlich ist, entspricht wieder dem Stil eines Kriegsberichtes: eine Aufzählung von Ländern (KUR), Städten (URU) und, als Beute, Menschen (^{L^U}*taršuanī*) und Rinder (^{GUD}*paḥini*).

In h) 1 schlage ich die Schreibung GUD-hi[-ni für (^{GUD}) *paḥini* vor, die sonst nicht bezeugt ist.

- i) 1. [] URU[?]Šú-ri[-]
 2. [] ḥa-ti[(-)]

Cf. (Menua) UKN 28 Vs. 5 URUŠú-ri-ši-li-ni und ibid. 7 ^{KUR}Ḥa-ti-na?

- j) 3. [] SAL x
 4. [] x ši

Zu ergänzen ist *sal-m[a-at-hi*: für die Bedeutung dieses Wortes cf. Verf. SMEA 9 S. 16 ff. Weniger wahrscheinlich scheint mir ^{SAL}x[.

- k) 2. [] ti?[?] [] 1) 2. [] ḥa?[?] []
 3. ri-e [] 3. [] -]a-še
 4. vacat 4. [] 5 []
- m) 2. [] ú
 3. x [] ú
 4. x [] x
- n) 4. a-[]
 o) 1. ú-[]

In 1) 3 könnte man den Ergativ ¹*Menuaše* vermuten. Mit dem Rest kann man hier wenig anfangen.

3. Inschrift Argištis I. aus Anzaf (Abb. 2).

Das moderne Dorf Anzaf, mit der urartäischen Festung "Upper Anzaf Kale"⁶, liegt 16 Km. östlich von Van, ca. 1 Km. rechts von der Strasse nach dem Erçek gölü. Der Stein mit der Inschrift diente (Sommer 1969) als Eckstein eines neuerbauten Hauses (Besitzer Herr Cemil Antika). Ich habe davon dem Direktor des Van-Museums, Herrn Muhittin Toprak, Nachricht gegeben, damit die Inschrift für das neue Museum erworben wird. Der Stein misst 56 × 16 cm und ist 26 cm tief.

1. ¹*Ar-gi-iš-ti-še a-li-e*
2. *šú-i-ni a-DIN-ni a-ka-i-e*
3. [] ¹ *KUŠ^{MES} NA4 'a-ḫa-e*
4. [*A*] *r-gi-iš-ti-še ú-ḫi-ni-e*

Die Inschrift hat, so wie sie ist, m. E. keinen Sinn. Das Fehlen von Verbalformen lässt schliessen, dass sie unvollkommen ist, und dass sie ursprünglich auf mehreren Steinen verlief. An Ort und Stelle habe ich bemerkt (und das ist auch auf dem Photo zu sehen), dass der Stein rechts abgerundet ist und dass die letzten Zeichen jeder Zeile präzise untereinander gereiht sind: das bedeutet, dass wir nach rechts keinen weiteren Stein annehmen brauchen, wohl aber in den anderen Richtungen. Der Rand oben ist geschliffen, wie es für die Zusammenfügung mit einem anderen Stein notwendig ist. Die Stellung des ersten Zeichens A]r in Z. 4, wesentlich mehr nach links

⁶ Cf. C. A. Burney, *Uartian Fortresses and Towns in the Van Region*, AnSt 7 1957 S. 37-53, bes. S. 44. Aus Anzaf sind bisher folgende Inschriften bekannt geworden: UKN 71, 88, 119 (alle drei von Menua); zwei weitere Inschriften sind von P. Hulin, *New Uartian inscribed Stones at Anzaf*, AnSt 10 1960, S. 205-207 mit Taf. XXVII, veröffentlicht, eine von Menua, die andere von Išpuini. Diese Inschrift sagt m.E. etwas über die Geschichte der urartäischen Festung von Anzaf aus, und zwar dass die Festung wenigstens bis zur Zeit Argištis I. (781-760), des Sohnes des Menua, bestanden hat. Ich möchte dabei annehmen, dass es sich hier um Argišti I. und nicht um den späteren Argišti II. (714-685) handelt, den Sohn Rusas I.; das lässt die zitierte epigraphische Dokumentation aus der Zeit seiner Vorgänger Išpuini und Menua schliessen. Sonst müsste man eine grosse chronologische Lücke annehmen.

als das entsprechende Zeichen in Z. 1, lässt klar schliessen, dass der Personenkeil keinen Platz auf diesem Stein hatte, d. h. er war auf einem anderen links gelegenen Stein eingemeisselt. Z. 4 kann ferner nicht das Ende der Inschrift bieten, weil wir nach ¹Argištiše (Ergativ) kein Verb, sondern ein Substantiv *uḫini*⁷ haben: der Satz ist also unvollkommen. Eine verhältnismässig sichere Abgrenzung der Inschrift haben wir somit nur nach rechts.

Wenn diese Annahmen richtig sind, muss ursprünglich die Inschrift wenigstens aus sechs Steinen bestanden haben – etwa nach

folgendem Schema:

I?	II?
III?	IV?
V?	VI?

Somit wären meine erfolglosen Versuche, etwas mehr als ¹Argištiše *alie* "Argišti spricht" und *šú-i-ni* "alles(?), ganz(?)"⁸ zu verstehen, wenigstens gerechtfertigt.

Eine Schwierigkeit besteht auch darin, dass die Inschrift drei Hapax bietet: *a-DIN-ni*, *a-ka-i-e* und ¹*a-ḫa-e*. Beim ersten ist jedenfalls –wenn wir *a-din-ni* lesen– die Schreibung der Geminata zu beachten. W. C. Benedict, UPhM S. 19, behauptet, dass die Geminata im Urartäischen nur einmal bei *r* ausgedrückt wird, und zwar im GN ⁴*Tar-ra-i-ni-e* (UKN 27, 8=43); belegt ist aber auch *man-nu-du-ú-bi* UKN 127 I 6. Das Zeichen DIN kommt vor auch in *e-din* UKN 155 B 58, D 53, sonst *e-di-ni* geschrieben. Dürfte man hier, gerade wegen der häufigeren Scheibung *e-di-ni* (cf. UKN Glossar s.v.), den Wert (*dini*) von AS 270, bezeugt in nA Zeit, annehmen⁹? Man könnte dann auch *e-dini* und *a-dini-ni* oder *a-diniⁿⁱ* lesen. Für das Urartäi-

⁷ Der andere Beleg ist UKN 153,3 *i-ni ú-ḫi-ni* "dieses uḫini", eben ein Nomen, und kein Verbum.

⁸ Siehe G. A. Melikišvili, UKN s.v., Ders. *Die urartäische Sprache*, Rom 1971, S. 87, bes. S. 7, wo er *šuni* mit hurr. *šue (ne)* "ganz, all" in Verbindung setzt.

⁹ Der Lautwert *dini* stützt sich im nA auf die von K. Deller, OrNS 31 1962 S. 24, angeführten Beispiele: ANŠEku-dini und É ku-dini(ni) gegenüber ANŠEku-di-ni und (É) ku-di-ni; s.a. AHW s.v. *kūdanu(m)*. Dieser Lautwert wird aber in CAD, K, s.v. *kūdanu* (*kūdannu*) und *kūdanu* in *bit kūdini* nicht aufgenommen.

sche ist das aber noch zu beweisen. Melikišvili liest ferner noch ein Zeichen *d|tin* in ^{LÜ}*ú-din|tin* (UKN Anhang, 64, 4), von I.M. Diakonoff UPD 1,4 (es handelt sich um dieselbe Tontafel) ^{LÜ}É.TIN gelesen, so auch in UPD 12 Rs. 4: ^{LÜ}É.TIN ^{MES}-ni.

Zum Wort *'a-ha-e* cf. *'a-a-ha-a-ú* UKN 36, 20, leider auch ohne Übersetzung.

Zu *a-ka-i-e* könnte man hurr. *a-ga-e* RS Vok. IV 18 (Syria XII 242) "extérieur(?)" anführen. Es ist wohl ein Adjektiv, wie *tar-a-i-e* (UKN Glossar, s.v.) usw.

Im anderen Beleg, UKN 153, 3 bezeichnet *uḫini* einen Gegenstand aus ^{NA}*4šú-a-i-e-* Stein. Hier dürfte also das Wort in irgendeinem Zusammenhang mit Z. 3 *NA*^{MES} "Steine" stehen.

1 KÜŠ "Cubitum", mit einer Zahl in der Lücke davor, kommt sonst in UKN 110 (Sprung des Pferdes *Aršibini*) und in UKN 277 (Pfeilwurf des *Argišti Rusahini*) vor.

TESTIMONIES TO THE ECONOMIC VITALITY OF BALAT, THE MEDIAEVAL MILETUS

OTTO F. A. MEINARDUS

INTRODUCTORY REMARKS

The last few years have been marked by a renewed interest in the study of graffiti scratched into the plaster covering the walls of mediaeval buildings. These studies have concentrated either on inscriptions and coats-of-arms of Western pilgrims¹ or on ship-graffiti, also known as akidographemata, scratched or carved predominantly into the walls of Christian monuments, churches and monasteries². In fact, the practice of scratching, carving or drawing graffiti, and especially those of ships, onto the walls of religious buildings was very widespread, extending in the east to Isfahan³, in the south to the first cataract of the Nile⁴, in the north as far as Helsingör⁵, and in the west to the Rhine Valley⁶.

With respect to the purpose of this practice, several reasons should be listed. In many instances, these mediaeval graffiti of names

¹ Vincent, H. and Abel, F. M., *Bethléem. Le Sanctuaire de la Nativité*. Paris 1914, p. 189, pl. XIX. Meinardus, O., "The Mediaeval Graffiti in the Monasteries of SS. Antony and Paul", *Studia Orientalia Christiana Aegyptiaca*, XI, 1966, pp. 513-528, pl. XXXI-XXXVI.

² Alexandris, C. A., 'Η Θαλασσία δύναμις εις τήν ιστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας Athens, 1956, p. 59. Bryer, A., "Shipping in the Empire of Trebizond", *The Mariner's Mirror*, LII, 1, 1966, pp. 6 ff. Getakos, M., Συμβολή εις τήν μελέτην καί ἐρμηνείαν τῶν ἀκιδογραφημάτων Athens, 1956, Meinardus, O., "Mediaeval Navigation According to Akidopgraphemata in Byzantine Churches and Monasteries", *Bulletin of the Christian Archaeological Society*. Athens 1972, 5, VI, pp. 29-52.

³ The graffiti on the walls and the columns of the Masjid-Jomeh in Isfahan

⁴ The graffiti on the walls of the qubba of Shaikh Sayyid Hassan at Aswan.

⁵ Sölver, C., "Ett betydelsfullt Fund", *Segel och Motor*. Stockholm 1936, VIII. Winter, H., "Schiffsbilder auf Ziegelsteinen", *Forschungen und Fortschritte*, XIII, 35-36, 1937, p. 415.

⁶ Meinardus, O., "Ein Schiffsgraffito im Kölner Dom", *Kölner Domblatt*, XXXIII/XXXIV, 1971, pp. 239-242.

and coats-of-arms are no more than a mere record of the person's arrival at a certain place, which, in case of religiously important pilgrimage sites like Jerusalem⁷ or the Monastery of St. Catherine at Sinai⁸ serve as a more or less permanent testimony of a religious achievement as well as a kind of status symbol. Arabs, especially nomadic Bedouin tribes, have scratched or carved graffiti of the various designs into the walls of buildings, wells, etc., thereby demonstrating a visible claim to certain rights to the use of or the possession of those sites in question. Such graffiti are generally known as *ausam* (sing. *wasm*) and are found in many Eastern Mediterranean counties⁹.

In most cases, however, graffiti, and especially those of ships, are more than mere records of travellers, who intended others to learn that "they were here". In the Islamic world, ship graffiti are frequently found on the walls of a house of a *hāğğī*, who thereby shares with his community information pertaining to the mode of transport which he used on his pilgrimage to Mecca. In fluvial communities, e. g. in Upper Egypt, ship-graffiti are often found adorning the walls of a *qubba*, the tomb of a shaikh. In those cases, the ship-graffiti represent either a certain cult vessel¹⁰, or are carved into the walls for prophylactic purposes¹¹.

In the West, the practice of scratching or carving ship-graffiti into the plaster of churches and monasteries was very widespread. To the seafarer the church was always a source of consolation and moral support. The prayers in the liturgy and the icons of the sailor's saints gave him strength and courage to face the hardships and hazards of his life. He must have felt much happier, however, if he could leave behind, whether in his parish church or in a church or monastery at some port of call something to remind the saint of his prayers for his

⁷ E. g. the Casa Nova within the Franciscan Monastery of St. Saviour in Jerusalem, Hoade, E., *Guide to the Holy Land*. Jerusalem 1962, p. 323.

⁸ Rabino, M. H. L., "Le Monastère de Sainte-Catherine. Souvenir épigraphiques des anciens pèlerins", *Bulletin de Société de Géographie d'Égypte*, XIX, pp. 21-126.

⁹ Andree, Richard, *Eigentumszeichen. Ethnographische Parallelen und Vergleiche*. Leipzig 1889. Gennep, A. van, "Les Wasm ou marques de propriété des Arabes", *Internationales Archiv für Ethnographie*, XV, pp. 85-98.

¹⁰ Kriss, Rudolf, Kriss-Heinrich, Hubert, *Volks Glaube im Bereiche des Islam*. Wiesbaden 1960, pp. 31, 59, 60, 75, 100-107.

¹¹ *Ibid.* pp. 114 f.

ship. Thus by carving a picture of his ship into the walls of a church, the sailor placed the vessel under the protection of the particular saint. He could then rest assured that as no one could remove his graffito, the saint would have a constant reminder of his prayers and would not forget him in times of trouble. From this it is clear that graffiti portraying ships in churches and monasteries are a form of timeless prayer for safety rather than a thank-offering¹².

The issue regarding the purpose of these ship-graffiti becomes more complex when we discover them scratched into the walls of secular buildings belonging either to the Christian¹³ or the Islamic period. In these cases we cannot suggest any other reason than that the sailors, instead of adding their own names to certain sites, felt themselves so intensely associated with their ship that it became the mark of their identity. This suggestion seems quite valid since we must assume that most sailors would have been illiterate, and, therefore, would have had no other means of identifying themselves than by projecting the ship on which they sailed. Most ship-graffiti appear without any additional inscriptions or texts which could assist us in determining the provenance of the sailors.

THE SHIP GRIFFITI IN THE BATHS OF BALAT

The case in question are the ship-graffiti on the walls of the baths of Balat or Palatia, the ancient Miletus, and especially those on the walls of the bath near the ruins of the Delphinion. Some of these ship-graffiti were published by K. Wulzinger, P. Witteck and F. Sarre, though without any commentary regarding the circumstances and purpose of these scratchings¹⁴. Certainly, religious motivations must be excluded, since they appear particularly on the walls of the rest-rooms of the baths.

The problem regarding the date of these graffiti is partly solved by our knowledge of the approximate date of the construction of the baths. The *terminus a quo* is determined by an inscription in the Mosque

¹² Karakatsanis, A., "Marine Subjects in Post-Byzantine Art and Western Engraving", in *The Greek Merchant Marine 1543-1850*. Athens 1972, pp. 213-235.

¹³ E. g. the graffiti on the walls of the gate-house of the *Castle of Lindos on Rhodes*.

¹⁴ Wulzinger, K., Witteck, P., Sarre, F.) *Das Islamische Milet*. Berlin und Leipzig 1935, pp. 48-53 and figs. 20-22, 43-46.

of Ilyas Bey in Balat, according to which the building was begun in 1404, and probably completed a few years later. There is good reason to believe that secular buildings like the baths were built soon afterwards, probably some time in the middle of the XVth century¹⁵. The *terminus ad quem* coincides with the decline of Balat as a port in the XVIIth century.

From the XIVth century onwards, the port of Balat played an increasing economic role in the eastern Aegean Sea. Protected by the citadel - once upon a time the famous theatre of Miletus - Balat had become one of the principal export centres of the products of Asia Minor. Though belonging to the emirate of Mentеше, Balat was already temporarily occupied by Ottoman troops in the latter part of the XIVth century. By the beginning of the XVth century, however, at least for a brief period, it seems to have regained its political autonomy. Since the emirate of Mentеше did not possess its own navy to deliver its products throughout the eastern Mediterranean, the exporters were dependent upon the cooperation of the two maritime powers of the XVth and XVIth century, the Venetians and the Genoese. Undoubtedly, the fact that the Genoese maritime power rapidly declining in the eastern Aegean Sea led the Emir of Mentеше to conclude his treaties with the more powerful Venetians, who had their commercial centres in the Peloponnesian coastal cities and on the islands of the south Aegean Sea. In 1402/03 the Emir Ilyas Bey signed a commercial treaty with Leonardo della Porte, the ambassador of Marco Falier, the Duke of Crete, representing the Venetians, in which export and import conditions were stipulated and certain privileges for the Venetians guaranteed, e. g. the maintenance of their Church of St. Nicholas and their commercial establishments. In 1414, an additional treaty was signed between the Emir Ilyas and the Venetian Admiral Pietro Civrano. The Venetians were represented in Balat by a consul who administered the Venetian commercial interests and who was appointed by the Duke of Crete. Throughout the XVth century trade routes from Balat included Damietta and Alexandria in Egypt, and even the merchants of the Dalmatian port of Ragusa (Dubrovnik) are recorded to have traded with Balat¹⁶. Genoese

¹⁵ *Ibid.*, p. 53.

¹⁶ Heyd, W., *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Âge*. Leipzig, 1885-86,

merchants, the famous Giustianni, maintained their economic ties with Balat. According to Genoese records, "goods from Palatia passed through Chios en route to Alexandria", especially such products as wax, saffron, susumeni, galle, rappedi, cuirs rouge¹⁷. By the middle of the XVIth century, the Genoese influence in this region was terminated with the loss of their island of Chios in 1566.

The importance of the port of Balat is also testified by the famous Mediterranean Portolan of Piri Reis of 1521, according to which the port was known as Karaagatsh-Liman¹⁸. During the Ottoman period the port of Balat suffered severely from the new administrative changes. Balat was removed from the province of Mentеше and was joined to the island vilayet. Subsequently the importance of Balat as a port steadily declined.

One of the last testimonies to the economic activities of the port comes from the pen of Evliya Chelebi (1611-1679). In the narrative of his travels in Europe, Asia and Africa he speaks of the caiques of Gallipoli and Istantk y as well as the frigates from Z mbeki (Symi) and Ababolu (Nauplia) which he saw in Balat in 1670. Ships of the category of the zarbuna and shaiqa sailed on the Menderes River and collected their freight consisting mainly of wheat, barley and cotton and numerous other goods from the port of Balat. Although there were still some two hundred houses in Balat, the town had no longer a khan, an imaret or even a medrese. There was neither a hammam nor a well and merely one mosque. The regional administration including the q d  had left Balat and had moved to S ke¹⁹.

A few years later, in 1675, George Wheler and Jacob Spon stopped in Balat, known to them as Palatschia, because of the ruined ancient palaces(!). There was no more of the town than "ein verworrener Hauff obgleich alter Mauern", among which there were some shepherds, huts²⁰. Almost one hundred years later, Richard

vol. I, pp. 543-545, 595, vol. II, pp. 354-355. De Mas-Latrie, "Commerce d'Ephese et de Milet au Moyen-Age", *Biblioth. de l' cole des Chartes*, 5e serie, V, 1864, pp. 219.

¹⁷ Argenti, Philip P., *The Occupation of Chios by the Genoese and the Administration of the Island 1346-1566*. Cambridge 1958, vol. I, p. 483.

¹⁸ Cf. Wiegand, Theodor, *Die Milesische Landschaft*. Berlin 1929, p. 16.

¹⁹ Chelebi, Evliya, *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa*. (Transl. Ritter Joseph von Hammer) London 1846. Wiegand, Theodor, *loc. cit.*

²⁰ Spon, Jacob & Wheler, Georgius, *Italienische, Dalmatische, Griechische und Orientalische Reise-Beschreibung*. Nürnberg 1690, p. 73.

Chandler (1764) passed through Miletus, "a very mean place, but still called Palat or Palatia because of the palaces. . . the whole site of the town, to a great extent, is spread with rubbish, and overrun with thickets. The inhabitants were a very few Turkish families, the present citizens of Miletus"²¹.

The ship-graffiti on the walls of the Selçuk hammami in Balat are, therefore, a valuable confirmation of the Venetian and Genoese economic activities in this port. All these graffiti were scratched into the plaster by means of a nail, a small knife or any other instrument with a sharp point. From our brief historical sketch we have learned that these graffiti represent ships which sailed to or from Balat between the middle of the XVth century to the middle of the XVIIth century, a period of approximately 200 years. From the large number of these scratchings on the walls of the bath near the Delphinion, we have copied a representative selection of galleys, a dromon, a caravel, some carracks and a coastal vessel. Among the galleys we must distinguish the one-masted galley (fig. 1, pl. I) and the two-masted or larger galley (fig. 2). Most of the galleys were coastal traders, though some of them were used as war-ships. Noticeable in all of these graffiti are the oars, and midships the long bridge between the oarsmen, known as the corsia. They were biremes with two men occupying one bench on either side. On fig. 1, pl. I, we notice the long yard and the flag on top of the mast. The two-masted galleys had a high orlum or poop. The smaller foremast was known as the arbor de proda, the mainmast as the arbor de medio. Similar to the galley was the dromon (fig. 3, pl. II), a ship that was often used as a man-of-war. Typical is the length of the vessel and the single flat deck which was almost wholly occupied by the oarsmen. A remarkable detail on this graffito is the long ram, which is well above the water-level. As in the case of the galleys, we notice the long yard of the lateen sail. The caravel (pl. III) was the XVIth century replacement of the small and middle sized galleys and was a favorite type of vessel in the Mediterranean. The rig of the caravel was very similar to that of the galleys with two masts, lateen rigged. The height of the mainmast was about the length of the deck, and very often its yard was even longer than the ship so that it must have

²¹ Chandler, R., *Travels in Asia Minor and Greece*. London, 1817, vol. I, pp. 168, 169.

stuck out over the bow and stern when lowered. Our graffito shows a man-of-war equipped with a powerful ram above the water-line. On the mainsail it has an additional square topsail. The mizzen is clearly seen, so are the main shrouds with ratlines.

By the XVIth century, the carrack and the cog had replaced the larger galleys. The carrack is a typical roundship, normally wide at the prow and the poop (figs. 4-8, pl. IV). Riding high out of the water, this vessel was used in war and peace. Our graffiti (figs. 4-7) show three masted carracks with large square sails. Fig. 4 is a man-of-war on account of its prominent ram. Fig. 8 shows an unfinished graffito of a roundship with a tall foremast. These vessels would be merchant ships sailing between Balat and the ports of the eastern Mediterranean and as far west as Spain.

We assume that they were either of Venetian or Genoese origin, and that their crews used the baths when their ships were in port. This is not at all surprising, of course, if we should remember that also the XVth century Western pilgrims to the Holy Land and to Mount Sinai were delighted by their use of Turkish baths, which provided them with a means for cleanliness and relaxation²². It is noteworthy that among the large number of graffiti of ships in the baths of Balat, there are only very few portraying the kind of coastal vessel as seen in fig. 9. This small sailing vessel with one lateen would have served the coastal regions and the nearby islands.

The fact that this practice of scratching ship-graffiti into the walls of baths was not limited to the port of Balat is evident from a graffito (fig. 10) of a large XVth century Venetian galley in the plaster of the first rest-room upon entering the hammam near the Mosque of Isa Bey (1375) in Ajasoluk (Selçuk)²³. This particular ship is very similar to the man-of-war on the wall of the Church of St. Nicholas of Mavrika on the island of Aegina in the Saronic Gulf²⁴. There is

²² *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae Arabiae et Egypti Pergrinationem*. Stuttgart 1843-1849, vol. II, pp. 368-369, III, p. 73, Letts, M. (ed.) *The Pilgrimage of Arnold von Harff*. London 1946, p. 114.

²³ Benndorf, Otto, "Die seldschukischen Bauwerke in Ajasoluk", *Forschungen in Ephesos*. Vol. I, Wien 1906, pp. 11 ff.

²⁴ Meinardus, O., "Mediaeval Navigation, etc.", p. 42.

little doubt that upon clearing this room, which is filled up with rubbish, other graffiti of ships could be identified which could significantly help us in our knowledge of the history of this township for a period, during which only few other sources are available.

To the student of mediaeval Turkish history, these graffiti are interesting testimonies of the economic vitality of the port of Balat from the XVth to the XVIIth century.

BALAT (ORTAÇAĞ'DA MİLETOS) KENTİNİN EKONOMİK CANLILIĞININ KANITLARI

OTTO F. A. MEINARDUS

Türkçeye çeviren: ŞADAN KARADENİZ

GİRİŞ

Son yıllarda, ortaçağ yapılarının duvar sıvalarına kazınmış resimlerin (*graffiti*) incelenmesi yeniden ilgi uyandırmıştır. Bu konudaki incelemeler, yazıtlar ve Batılı hacıların¹ armaları, ya da çoğunlukla Hristiyan anıtları, kilise ve manastırların duvarlarına kazılmış ya da oyulmuş, *akidographemata* diye de adlandırılan gemi resimleri üstünde yoğunlaşmıştır². Gerçekten, dinsel yapıların duvarlarına resim kazınması, oyulması ya da çizilmesi, özellikle gemi resimleri, doğuda İsfahan'a³, güneyde Nil'in ilk çağlayanına⁴, kuzeyde Helsingör'e⁵, batıda Ren vadisine⁶ dek uzanan yaygın bir uygulamadır.

Bu resimlerin amacı ile ilgili olarak çeşitli nedenler sıralanabilir. Bir çok durumlarda, ortaçağa ilişkin ad ve arma resimleri, söz konusu

¹ Vincent, H. and Abel, F. M., *Bethléem. Le Sanctuaire de la Nativité*. Paris 1914, p. 189, pl. XIX. Meinardus, O., "The Mediaeval Graffiti in the Monasteries of SS. Antony and Paul", *Studia Orientalia Christiana Aegyptiaca*, XI, 1966, pp. 513-1528, pls. XXXI-XXXVI.

² Alexandris, C. A., *Η Θαλασσία δὴναμις εἰς τὴν ἱσταρίαν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας* Athens, 1956, p. 59. Bryer, A., "Shipping in the Empire of Trebizond", *The Mariner's Mirror*, LII, 1, 1966, pp. 6 ff. Getakos, M., *Συμβολή εἰς τὴν ηελέτην καὶ ἐρμηνείαν τῶν ἀκιδογραφημάτων* Athens 1956, Meinardus, O., "Mediaeval Navigation According to Akidographemata in Byzantine Churches and Monasteries", *Bulletin of the Christian Archaeological Society*. Athens 1972, 5, VI, pp. 29-52.

³ İsfahan'daki Mescid-i Cum'a'nın duvar ve sütunları üstündeki *graffito*'lar.

⁴ Assuan'daki Şeyh Seyyid Hasan kubbесinin duvarları üstündeki *graffito*'lar.

⁵ Sölver, C., "Ett betydelsfullt Fund", *Segel och Motor*. Stockolm 1936, VIII. Winter, H., "Schiffsbilder auf Ziegelsteinen", *Forschungen und Fortschritte*, XIII, 35-36, 1937, p. 415.

⁶ Meinardus, O., "Ein Schiffsgraffito im Kölner Dom", *Kölner Domblatt*, XXXIII/XXXIV, 1971, pp. 239-242.

kişinin belli bir yere geldiğinin belirtisinden öte bir anlam taşımıyordu. Kudüs⁷ ya da Sina'daki St. Catherine Manastırı⁸ gibi din bakımından önemli kutsal ziyaret yerlerinde ise bu resimler, ziyaretçilerin toplumsal durumlarını gösteren bir çeşit sembol oldukları ölçüde, dinsel görevin yerine getirildiğinin az ya da çok kalıcı kanıtlarıydılar. Araplar, özellikle göçebe Bedevî kabileleri, yapıların duvarlarına, kuyulara, vb. çeşitli desenlerde resimler kazıyarak ya da oyarak, bu yerlerin kullanımına ya da mülkiyetine ilişkin belli haklara sahip olduklarını gözle görülür bir biçimde ortaya koyuyorlardı. Bu tür resimlere genellikle *evsâm* (tekili *vesm*) denilmekte ve bir çok Doğu Akdeniz ülkesinde bunlara rastlanmaktadır⁹.

Bununla birlikte, bir çok resimler, özellikle gemi resimleri, gezginlerin "oraya gelmiş olduklarını" başkalarına anlatmak amacıyla güden kayıtlar olmanın ötesinde bir anlam taşımaktadırlar. İslam dünyasında, gemi resimlerine hacı evlerinin duvarlarında sık sık rastlanmaktadır. Böylece, hacı, hac ziyareti için Mekke'ye hangi taşıtla gittiğini içinde yaşadığı camiaya göstermiş oluyordu. Nehir bölgelerinde yaşayan topluluklarda, örneğin Yukarı Mısır'da, kubbe (şeyh mezarı) duvarlarını süsleyen gemi resimlerine çoğu kez raslanır. Bu resimler, ya o topluluğun kült'ü olan gemiyi¹⁰ yansıtır, ya da hastalıklara karşı koruyucu¹¹ olarak duvarların içine oyulur.

Batı'da, kilise ve manastırların duvar sıvalarına resim kazımak ya da oymak çok yaygındı. Gemiciler için kilise her zaman bir avuntu ve içgücü (moral) kaynağı olmuştur. Kilise ayınlarındaki yakarlar ve gemici ermiş (aziz) lerinin ikonaları, yaşamın güçlüklerini ve tehlikelerini göğüslemek için gemicilere güç ve yüreklilik veriyordu. Bağlı olduğu kilisede ya da bir uğrak limanındaki kilise yahut manas-

⁷ Örneğin, Kudüs'deki St. Saviour Fransisken Manastırı'nın içinde bulunan eski Casa Nova, Hoade, E., *Guide to the Holy Land*. Jerusalem 1962, s. 323.

⁸ Rabino, M. H. L., "Le Monastère de Sainte-Catherine. Souvenirs épigraphiques des anciens pèlerins", *Bulletin de la Société de Géographie d'Égypte*, XIX, s. 21-126.

⁹ Andree, Richard, *Eigentumszeichen. Ethnographische Parallelen und Vergleiche*. Leipzig 1889. Gennep, A. van "Les Wasm ou marques de propriété des Arabes", *Internationales Archiv für Ethnographie*, XV, s. 85-98.

¹⁰ Kriss, Rudolf, Kriss-Heinrich, Hubert, *Volks Glaube im Bereiche des Islam*. Wiesbaden 1960, s. 31, 59, 60, 75, 100-107.

¹¹ *Ibid.* s 114 vd.

tırda, gemisi için ettiği duaları ermişe hatırlatacak bir iz bırakmak gemicinin içini daha da rahatlatmış olsa gerektir. Bir kilisenin duvarına gemisinin resmini oymakla, gemici, teknesini belli bir ermişin koruyuculuğuna bırakmış oluyordu. Böylece, hiç kimse bu resmi kazıyıp yok edemeyeceğinden, gemici, ermişin, dualarını sürekli olarak hatırlayacağına, güç anlarda onu yalnız bırakmayacağına güvenebilirdi. Bundan, kilise ve manastır duvarlarındaki resimlerin, gemicilerin şükranlarını dile getirmekten çok, bir çeşit sürekli yakarı biçimi olduğu açıkça anlaşılmaktadır¹².

Gemi resimlerine, gerek Hıristiyanlık¹³, gerek Müslümanlık dönemine ait dinsel bir nitelik taşımayan yapıların duvarlarında da rastlanması, bunların amacının çözümlenmesi sorununu daha da karmaşık kılmaktadır. Bu durumda öne sürebileceğimiz tek neden, gemicilerin kendilerini sıkı sıkıya gemilerine bağlı hissetmeleri, bundan ötürü de, gemilerinin giderek kimliklerinin belirtisi haline gelmesidir. Gemicilerin bir çoğunun okur yazar olmadıklarını, bu nedenle de gemilerinin resmini çizmekten başka kimliklerini belirtebilecekleri bir yol bulamayacaklarını kabul edersek, bu yorum geçerlik kazanmaktadır. Gemi resimlerinin çoğunun yanında gemicilerin kökenlerini belirlememize yardımcı olabilecek ek yazıt ya da metinlere rastlanmamaktadır.

BALAT HAMAMLARINDAKİ GEMİ RESİMLERİ

İnceleme konumuz, Balat ya da Palatia (eski Miletos) hamamlarının, özellikle Delphinion yıkıntıları yakınındaki hamamın duvarlarına kazınmış gemi resimleridir. Bu gemi resimlerinin bazıları, K. Wulzinger, P. Wittek ve F. Sarre tarafından yayımlanmış, ancak bunların hangi koşullarda ve ne amaçla yapıldıkları konusunda herhangi bir yorum yapılmamıştır¹⁴. Resimler, özellikle hamamların dinlenme odalarının duvarlarına kazınmış olduğundan, bunları dinsel nedenlerle açıklamamız olanaksızdır.

Balat hamamlarının yapılış tarihini yaklaşık olarak bilmemiz, bu resimlerin tarihlenmesi sorununu bir ölçüde çözmektedir. En erken

¹² Karakatsanis, A., "Marine Subjects in Post-Byzantine Art and Western Engraving", in *The Greek Merchant Marine 1453-1850*.

¹³ Örneğin, Rodos'taki Castle of Lindos'un ev duvarlarındaki *graffito*'lar.

¹⁴ Wulzinger, K., Witteck, P., Sarre, F., *Das Islamische Milet*. Berlin ve Leipzig, 1935, s. 48-53, resim 20-22, 43-3 46.

tarih (*terminus a quo*), Balat'taki İlyas Bey Camii'ndeki bir yazıt yardımıyla saptanmaktadır. Bu yazıtta göre, camiin yapımına 1404 yılında başlanmış, olasılıkla bir kaç yıl sonra tamamlanmıştır. Hamam gibi dinsel nitelik taşımayan yapıların bundan kısa bir süre sonra, belki XV. yüzyıl ortalarında yapıldıklarını kabul etmemiz için yeterli neden vardır¹⁵. En geç tarih (*terminus ad quem*) ise, XVII. yüzyılda Balat limanının önemini yitirmesine rastlar.

XIV. yüzyıldan başlayarak, Balat limanı, doğu Ege'de ekonomik bakımdan önemi gittikçe artan bir rol oynamıştır. Bir zamanlar Miletos'un ünlü tiyatrosu olan kalenin koruduğu Balat, Küçük Asya (Anadolu)'nın ürünleri için başlıca ihraç merkezlerinden biri olmuştur. Bu dönemde Balat, Menteşe beyliğine bağlı olmakla birlikte, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı birliklerince geçici olarak işgal edilmiş bulunuyordu. Ancak, XV. yüzyılın başlarına değin, kısa bir süre için de olsa, siyasal özerkliğini yeniden elde etmiş görünmektedir. Menteşe beyliğinin ürünlerini Doğu Akdeniz bölgesine iletecek bir donanması olmadığından, ihracatçılar, XV. ve XVI. yüzyılın iki deniz gücünün, Venedik ve Cenevizlilerin işbirliğine dayanıyorlardı. Kuşkusuz, Cenevizlilerin deniz gücünün, doğu Ege'de hızla azalması, Menteşe Emîrini, Peloponez'in kıyı kentlerinde ve güney Ege adalarında ticarî merkezleri bulunan ve Cenevizlilerden daha güçlü olan Venediklilerle anlaşmalar yapmaya itmiştir. 1402/3 yılında Emir İlyas Bey, Venediklileri temsil eden, Girit Dükü'nün elçisi Marco Falier'le bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma, ihracat ve ithalât koşullarını saptıyor, Venediklilere, St. Nicholas Kilisesini ve ticarî kuruluşlarını yönetmek gibi bazı ayrıcalıklar sağlıyordu. 1414 yılında, Emir İlyas ile Venedikli Amiral Pietro Civrano arasında bir ek anlaşma imzalandı. Balat'ta Venediklileri, Girit Dükü'nce atanan ve Venedik'in ticarî çıkarlarını yöneten bir konsül temsil ediyordu. XV. yüzyıl boyunca, Balat'ın ticaret yolları, Dimyat'a ve Mısır'da İskenderiye'ye dek uzanıyordu. Dalmatya'daki Ragusa (Dubrovnik)'lı tüccarların bile Balat'la ticaret yaptıklarına ilişkin kayıtlar vardır¹⁶. Cenevizli ünlü tâcirler, Giustiano ailesi, Balat'la ekonomik bağlarını sürdürüyorlardı. Ceneviz

¹⁵ *Ibid.*, s. 53.

¹⁶ Heyd, W., *Historie du Commerce du Levant au Moyen-Âge*. Leipzig 1885-86, Cilt I, s. 543-545, 595, Cilt II, s. 354-355. De Mas-Latrie, "Commerce d'Éphese et de Milet au Moyen-Âge", *Biblioth. de l'École des Chartes*, 5. dizi, V, 1864, s. 219.

kayıtlarına göre, “Palatia’dan İskenderiye’ye gönderilen mallar Sakız’dan geçiyordu”¹⁷. Bunlar, özellikle mum, safran, susam, mazi, enfiye, sahtıyan gibi ürünlerdi. XVI. yüzyılda, 1566 yılında, Sakız adasının Cenevizlilerin ellerinden çıkması, bu bölgedeki Ceneviz etkisine son verdi.

Balat limanının önemine, Piri Reis’in 1521’de yazdığı ünlü *Kitab-ı Bahriye*’si de tanıklık etmektedir. Buna göre, Balat, Karaağaç limanı adıyla bilinmekteydi.¹⁸ Osmanlılar zamanında, Balat limanı, yeni yönetim değişikliklerinden ciddi olarak zarar gördü. Balat, Mentеше eyaletinden ayrılarak, Cezayir-i Bahr-i Sefid vilâyetine eklendi. Bunun ardından da, Balat’ın bir liman olarak önemli hızla azaldı.

Limanın ekonomik faaliyetlerine ilişkin son kanıtlardan birini, Evliya Çelebi (1611-1679)’nin kaleminden öğreniyoruz. Evliya Çelebi, Avrupa, Asya ve Afrika’daki gezilerini anlatırken, Gelibolu ve İstanköy kayıklarının yanısıra, Zümbeki (Smi) ve Anabolu (Nauplia) firkateynlerinden de söz eder. Menderes ırmağı üzerinde seyreden *zarbuna* ve *şayka* türündeki gemiler, çoğunlukla buğday, arpa, pamuk ve daha birçok başka ürünlerden oluşan yüklerini Balat limanından alırlardı. Balat’ta hâlâ iki yüz kadar ev vardı; ama kentin artık bir hamı, imareti, hatta medresesi bile yoktu. Ne bir hamam, ne de bir kuyu bulunuyordu kentte. Yalnızca bir tek cami vardı. Yerel (mahallî) yönetim, kadı da dahil olmak üzere, Balat’tan Söke’ye taşınmıştı¹⁹.

Bir kaç yıl sonra, 1675’te, George Wheler ve Jacob Spon, yıkık eski saraylardan(!) ötürü Palatschia diye bildikleri Balat’a uğradıklarında kentten, aralarında çoban kulübelerinin bulunduğu “ein verworrenner Hauff obgleich alter Mauern” * artakalmıştı²⁰. Hemen hemen yüz yıl sonra, Miletos’tan geçen Richard Chandler (1764), “çok kötü bir yer, ama saraylardan ötürü hâlâ Palat ya da Palatia diye anılıyor... kentin bir çok yerlerini sık çalılıklar bürümüş,

¹⁷ Argenti, Philip P., *The Occupation of Chios by the Genoese and the Administration of the Island 1346-1566*. Cambridge 1958, Cilt I, s. 483.

¹⁸ Cf. Wiegand, Theodor, *Die Milesische Landschaft*. Berlin 1929, s. 16.

¹⁹ Çelebi, Evliya, *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa*. (çev. Ritter Joseph von Hammer), London 1846, Wiegand, Theodor, *loc. cit.*

* “Karmakarışık bir yığın haline gelmiş olan eski surlar” (çevirenin notu)

²⁰ Spon, Jacob and Wheler, Georgius, *Italianische, Dalmatische, Griechische und*

çerçöp içinde. Miletos'un bugünkü yurtdaşları, çok az sayıda Türk ailesinden oluşmuştu"²¹ diye anlatır.

Balat'taki Selçuk hamamının duvarlarındaki gemi resimleri, Ceneviz ve Venediklilerin bu limandaki ekonomik faaliyetlerini kanıtlayan değerli belgelerdir. Resimlerin tümü, sıvaya turnakla, küçük bir bıçakla, ya da sivri uçlu bir araçla kazınmıştır. Yukarıda verdiğimiz kısa tarih özetinden, bu resimlerin, XV. yüzyıl ortalarından XVI. yüzyıl ortalarına değin yaklaşık olarak 200 yıllık bir dönemde Balat'tan yola çıkan ya da Balat'a gelen gemilerin resimleri olduğunu öğreniyoruz. Delphinion yakınlarındaki hamamın duvarlarına kazınmış çok sayıda gemi resimlerinden seçtiğimiz kadirgalarla, bir *dromon*, * bir karavela, ** bir kaç *carraca* *** ve bir kıyı teknesinin kopyasını çıkardık. Tek direkli kadirga (resim 1, lev. I) ile iki direkli büyük kadirgalar (resim 2) arasında fark göze çarpmaktadır. Kimileri savaş gemisi olarak da kullanılmakla birlikte, kadirgaların çoğunluğu kıyılarda seyreden ticaret gemileridir. Kürekler ve geminin orta kısmında kürekçiler arasında *corsia* adı verilen uzun köprü dikkati çekmektedir. Bunlar, her iki yanda iki kişinin oturduğu, çift sıra kürekli teknelerdi. Resim 1, lev. I'de, geminin uzun sereni ve direğin tepesindeki bayrak görülüyor. İki direkli kadirgaların yüksek bir (*orlum*)u, ya da pupası vardı. Pruva direğinin küçüğüne *arbor de proda*, grandi direğine ise *arbor de medio* deniyordu. Çoğu kez savaş gemisi olarak kullanılan *dromon* da kadirgaya benziyordu (resim 3, lev. II). Teknenin uzunluğu, hemen hemen tümünü kürekçilerin doldurduğu tek katlı düz güverte, bu türün başlıca özellikleridir. Bu resimde dikkati çeken bir ayrıntı da, su düzeyinin bir hayli üstünde bulunan uzun zırhlı mahmuzdur. Kadirgalarda olduğu gibi, burada da, latin yelken

Orientalische Reise-Beschreibung. Nürnberg 1690, s. 73.

²¹ Chandler, R., *Travels in Asia Minor and Greece*. London 1817, Cilt I, s. 168, 169

* *Dromon* (*dromond*, Yun.) hızlı seyreden, hafif tekne; aynı zamanda, ağır yük taşıyan savaş gemisi (*Webster's Dictionary*, 1877 bas., s. 415) (çevirenin notu)

** Karavela (İt. *Caravella*, İsp. *carabela*), eskiden İspanyol ve Portekizlilerin kullandıkları, donanımı kadirganinkini andıran, dört köşe pupalı, yüz tondan biraz daha fazla yük taşıyabilen, yuvarlak gövdeli, bir çeşit hafif tekne (a.g.e. s. 196) (çevirenin notu)

*** İtalyanca adı *caracca*, İspanyolca ve Portekizcesi *carraca* olan bu gemiler, Portekizlerin, Doğu Hind Adalarıyla ticaretlerinde kullandıkları türden, ağır yük taşıyabilen gemilerdi (a.g.e. s. 196) (çevirenin notu)

serenin uzunluğu dikkatimizi çekiyor. XVI. yüzyılda küçük ve orta büyüklükteki kadirgaların yerini alan karavela (lev. III), Akdeniz'in gözde gemi türlerinden biriydi. Karavelanın donanımı, iki direkli kadirgalarinkine çok benziyordu. Grandi direğinin yüksekliği, hemen hemen güvertenin uzunluğu kadardı. Seren, çoğu kez geminin boyunu aştığından, indirildiği zaman geminin pruva ve kıç tarafından taşıyor olsa gerektir. Resim, su düzeyinin üstünde kalan güçlü bir zırhlı mahmuzuyla donanmış bir savaş gemisini göstermektedir. Mayistra yelkeninin üstünde, dört köşe ek bir gabya yelkeni bulunmaktadır. Mizana direği, çarmıklar ve çarmık basamakları açık seçik görülmektedir.

XVI. yüzyılın başında *carraca*'lar ve balıkçı tekneleri, kadirgaların yerini almış bulunuyordu. *Carraca*, genellikle pruvası ve kıç geniş olan tipik bir yuvarlak gemidir (resim 4-8, lev. IV). Suyun yüzeyine yakın olarak seyreden bu tekne, hem savaş hem de barış zamanında kullanılıyordu. 4 ve 7 numaralı resimler, büyük dört köşe yelkenleri olan üç direkli *carraca*'ları göstermektedir. Resim 4'te görülen gemi, dışarıya doğru çıkık toz sereninden ötürü bir savaş gemisi olsa gerektir. Resim 8 ise, uzun direkli bir yuvarlak geminin bitmemiş resmini gösteriyor. Bu gemiler, Balat'la, ta İspanya'ya dek doğu Akdeniz limanları arasında seyreden ticaret gemileri olsa gerektir.

Kanımızca bu gemiler, Venedik ya da Ceneviz kökenli olup, gemi limana girdiğinde mürettebat Balat hamamlarına gidiyordu. XV. yüzyılda Kudüs'e ve Sina Dağı'na giden Batılı hacıların, kendilerine bir arınmışlık ve ferahlık sağlayan Türk hamamlarından ne denli hoşlandıklarını düşünürsek²², gemicilerin hamama gitmelerine şaşmamak gerekir. Balat hamamlarındaki çok sayıda gemi resimlerinin çok azının, Resim 9'da görüldüğü gibi, kıyı teknelerini yansıtmaması dikkat çekicidir. Tek latinli bu küçük yelkenliler, kıyı bölgelerinde ve yakın adalarda kullanılmış olsa gerektir.

Hamam duvarlarına gemi resmi kazınmasının yalnızca Balat'a özgü olmadığı, Ayasuluk (Selçuk)'ta İsa Bey Camii (1375) yakınındaki hamamın ilk dinlenme odasının duvarındaki XV. yüzyıla ait bir Venedik kadirgasının resminden (Resim 10) açıkça anlaşılacak-

²² *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae Arabiae et Egypti Peregrinationem*. Stuttgart 1843-1849, Cilt II, s. 368-369, III, s. 73, Letts, M. (ed.) *The Pilgrimage of Arnold von Harff*. London 1946, s. 114.

tadır²³. Bu gemi, Saron Körfezi'ndeki Aegina adasında Mavrika'lı St. Nicholas Kilisesi'nin duvarına kazınmış savaş gemisine çok benzemektedir²⁴. Döküntülerle dolu olan bu oda temizlendiğinde, kentin, elimizde çok az sayıda başka kaynakların bulunduğu bir döneminin tarihine ışık tutabilecek başka gemi resimlerinin ortaya çıkacağından çok az kuşku duyulabilir.

Ortaçağ Türk tarihi araştırmacıları için bu resimler, XV-XVII. yüzyıllar arasında Balat limanının ekonomik canlılığını kanıtlayan ilginç belgelerdir.

²³ Benndorf, Otto, "Die seldschukischen Bauwerke in Ajasoluk", *Forschungen in Ephesos*. Cilt, I, Wien 1906, s. 111 vd.

²⁴ Meinardus, O., "Mediaeval Navigation, vb.". s. 42.

Fig. 1 = Res. 1 — Galley.

Fig. 2 = Res. 2 — Dromon.

O. Meinardus

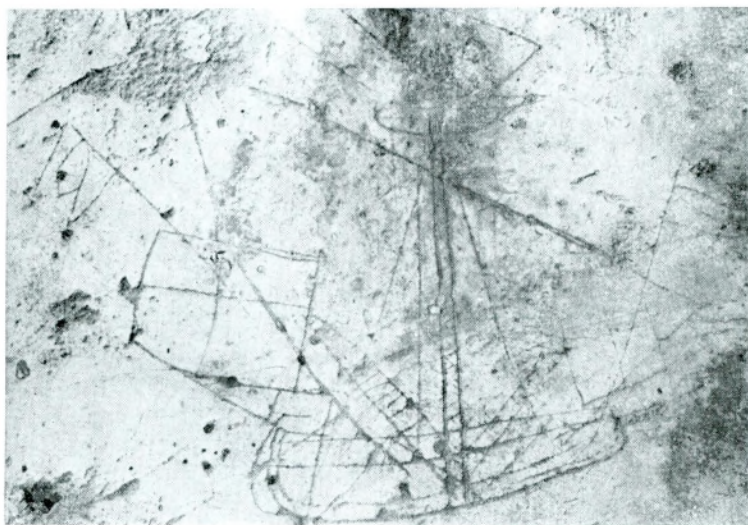

Fig. 3 = Res. 3 — Caravel

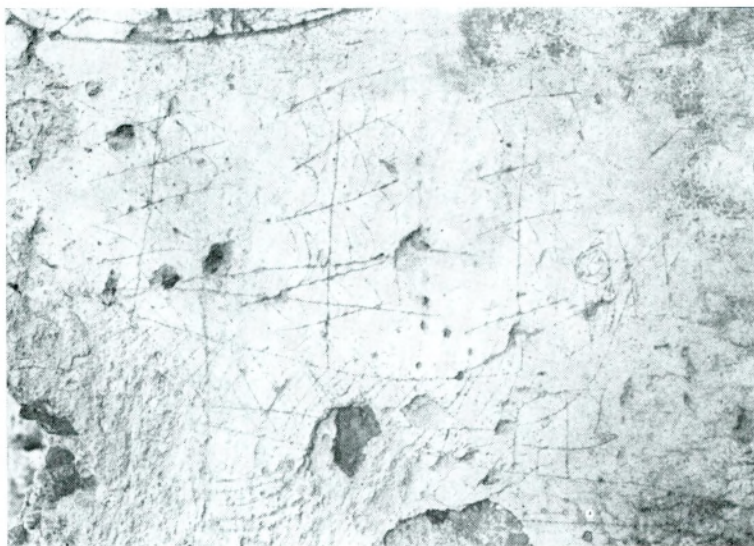
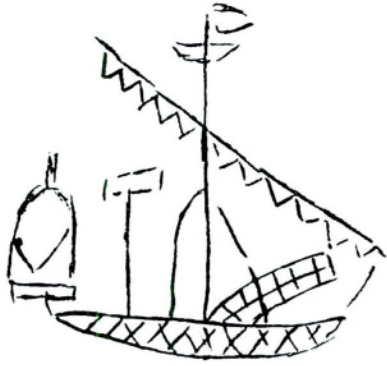
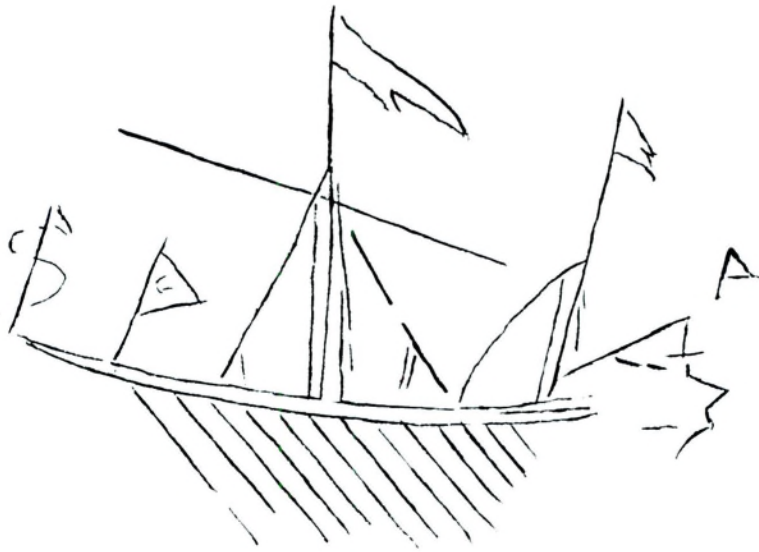

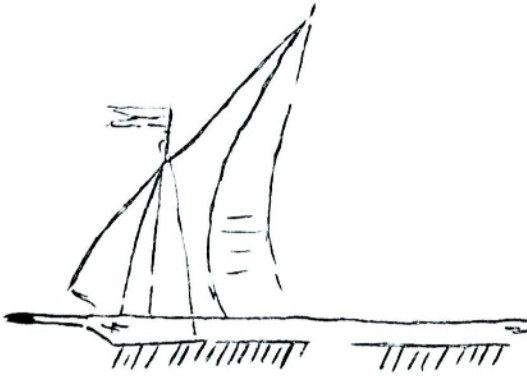
Fig. 4 = Res. 4 — Carrack.

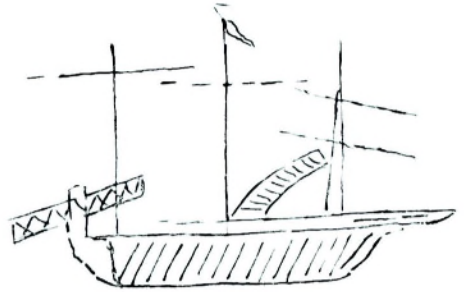
Galley

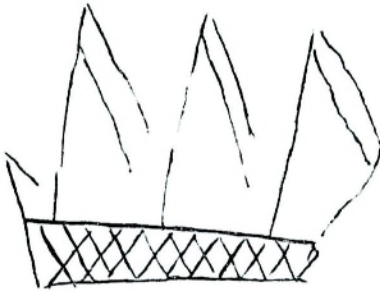
Galley

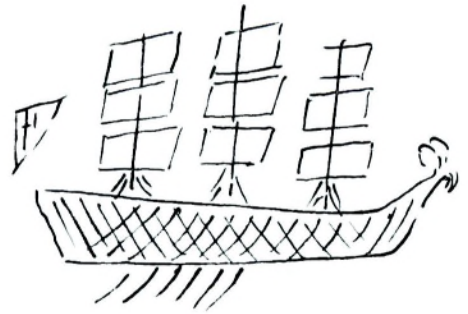
Dromon

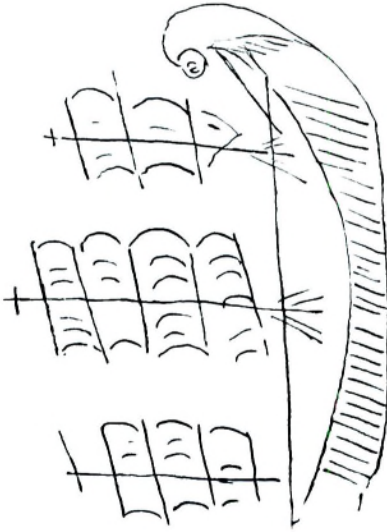
Carrack

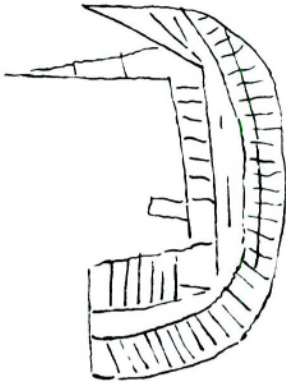
Carrack

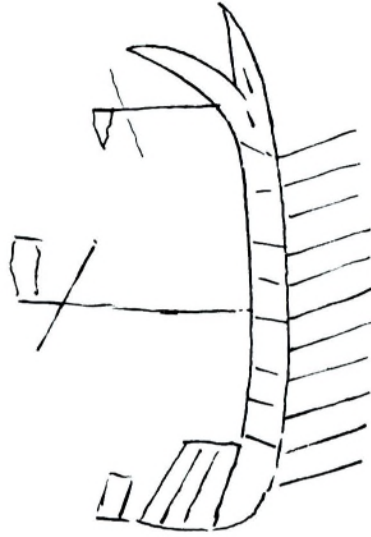
Carrack

Carrack

Carrack

Large Galley

Coastal Vessel

TÜRK KÜLTÜR TARİHİ BAKIMINDAN ARŞİVLERİMİZİN ÖNEMİ*

NEJAT GÖYÜNÇ

Zaman zaman yurdumuzun yer-altı ve yer-üstü servetlerinden söz edilir, bunların değerlendirilmesi yapılarak, kâh işletemediğimiz, onaramadığımız için üzüntü duyulur, kâh Allah'ın yurdumuza bahş ettiği bu lutuf ve bereketten doğan kıvanç ve ögünç paylaşılır. Lâkin, aslında yer-yüzünde olmakla beraber, zenginliği, ehemmiyeti, toplumumuza maddî ve manevî sahada sağlayabileceği faydaları çoğunluğun meçhûlü olduğu, bazan sandıklar içinde, bazan rutûbetli yerlerde bizlere, insan yüzüne, temiz havaya, güneşe hasret kaldıkları için, saklı, gizli, gözlerden irak bir hazinemiz daha vardır: Türkiye Arşivleri ve içerisindeki bakım bekleyen, tozdan, nemden sahifelerini bazan dantelâ gibi işleyen kurtlardan arınmaya muhtaç, ancak bir kısmının sayısı hakkında tahminler yürütülebilen bir yığın evrak, tam deyimi ile “yükte hafif, bahada ağır” bir sürü kâğıt parçası. Onları bir yandan küçük kitap böcekleri kemirir, karınlarını doyururken, diğer taraftan bir kısım dostları onların açlığı, özlemi içerisinde dirlir; bu zararsız yaratıklar onları deşememe, değerlendirememenin çâresizliği içerisinde yanar, tutuşurlar. Belgeler ve okuyucuları, engin sessizlik ve sabırla bekleyişleri içerisinde maksat bakımından birbirlerine zıt iki kutup teşkil ediyor gibi görünürler. Halbuki, onları, aslında birbirlerinin gönüllerinde yatan, kavuşacakları günü, âni bekleyen bahtsız sevgililere benzetmek daha doğru olur.

Arşivlerimiz hem kemiyet, hem keyfiyet bakımından çok zengindirler. Her iki yönü ile de, bunların en haşmetlisi olan İstanbul'da Başbakanlık Arşivi' 2nde mevcut belgelerin çekirdeğini sadârete, yani

* Bu makale, 3 Mayıs 1972'de Ankara'da Millî Kütüphane'de verilen bir konferans metnine küçük ilâveler yapılması ve notlar eklenmesi ile meydana gelmiştir.

¹ Turgut Işıksal, *Arşivlerimizin durumu ve problemleri, Türk Kültürü*, sayı 119, 1972, s. 36-47.

² Mithat Sertoğlu, *Muhteva bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara 1955.

Divân-ı Humâyûn'a ve Bâb-ı Âsafi'ye ait bulunanlar meydana getirir. 1945'den sonra Maliye, Vakıflar, Bâb-ı Âlî ile muhtelif bakanlıklara ait bir kısım evrak da buraya devr olunmuş, sonraki sekiz yıl içerisinde miktarları 23 milyonu aşmıştır. Başbakanlık Arşivi'ndeki münferit belgelerin miktarı, bizzat onun kıymetli Genel Müdürü Mithat Seretoğlu³ tarafından 50 milyon civarında kadar tahmin edilmiştir. Türkiye'nin bu en büyük, ismi ansiklopedilere⁴ girmiş arşivinin dışında, yine İstanbul'da Deniz ve Topkapı Sarayı Müzesi, Defterdarlığın alt katındaki Hariciye, Süleymaniye'deki Müftülük Arşivleri'nin, Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kızılay Genel Müdürlüğü, bir kısım Bakanlık Arşivlerinin yanı sıra, İstanbul'da Belediye Kitaplığı'nda Muallim Cevdet yazmaları arasında, Anadolu'nun çeşitli şehirlerindeki müzelerde, tekke ve zâviyelerde, kilise ve manastırlarda, bazı özel ellerde sayıları henüz tahmin bile edilemeyen pek çok evrak ve defter bulunduğunu belirtmek gerekir.

Bu belgelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun Fas'tan İran'a, Habeşistan'dan Budin'e ve Rusya'ya kadar uzanan geniş toprakları üzerindeki bir çok milletlerin tarih ve kültürlerini ilgilendirmesi, onların mahiyet bakımından da kıymetlerini, şüphe bırakmayacak şekilde, ortaya koyar. Bu sebeple, arşivlerimizde sık-sık yabancı devlet uyruklarının müsaade alarak çalıştıkları, yine arşivlerimizin öneminin bir çok yabancı dilde yayınlanmış ilmî makalelere konu olduğu görülür.⁵ Bu belgeler içerisinde Osmanlı-Türk Tarihi'ni olduğu kadar, bilhassa sosyal ve kültürel hayat bakımlarından Anadolu'nun osmanlı türklerinden önceki devrelerini de aydınlatanlarının bulunması pek tabiidir.

Kültürü, bir toplumun sosyal ve ekonomik yaşayışına hâkim olan ihtiyaç, inanç ve düşüncelerin, yine ilkinin teminine, son ikisinin ise, ifade olunmasına imkân veren dil, sanat, mimarlık ve benzeri alanlarda meydana getirdiği eserlerin, başarıların bir bütünü olarak tarif etmek hoş görülürse, konunun da çerçevesi kendiliğinden ortaya çıkar.

Arşiv belgelerimizin dil bakımından öneminin Türk Dil Kurumu'muz tarafından benimsendiğine hiç şüphe yoktur. Kurum'un, *Halk*

³ Aynı eser, s. 87.

⁴ Bernard Lewis, *Başvekâlet Arşivi, Encyclopedia of Islam* 2.

⁵ Örnek olarak bak. Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem 1952.

*Ağzından Söz Derleme Dergisi*⁶ gibi seri yayınlarından ve pek değerli-
lerinden biri olan *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*⁷nde faydalanılan eserler
arasında Ankara, Bursa, Kayseri ve Edirne Şer'iyeye Sicilleri'nden
bazılarının da bulunması, bu hususta en büyük kanıtları teşkil ederler.
Lâkin, gerek bu tür defterler, gerekse diğer arşiv belgeleri o kadar
engindir ki, Türk Dili ve gelişmesi yönünden başlı başına pek çok
araştırmaların konularına gebe bulduklarını hatırlatmak yerinde
olur. Bu hususta bir-iki örnek verelim:

Kızıl-ırmak'ın eski isminin Alis (Halys) olduğu malûmdur. Bu ad
Dânişmend-nâme'de geçtiği gibi, XIII. yüzyıla ait bazı vakfiyelerde,
yine XIII. ve XIV. yüzyıllara ait vekâyi-nâmelerde ve belgelerde
Âb-ı Sivas (Sivas suyu) denildiği, Kızıl-ırmak adını bu nehre göçebe
Türkmenlerin verdikleri, bu ismin Dulkadır-oğulları'na ait vakfiye-
lerde de geçtiği Osman Turan⁸ Bey tarafından belirtilmektedir.
İstanbul'da Başbakanlık Arşivi'nde Divân-ı Humâyûn Ruûs Kalemi
Defterleri⁹nden birisinde rastlanan "*Tevliyyet-i vakf-ı cısr-i Gürcü, der
Irmağ-ı Sivas. Sivas'ta vâki Nehr-i Alis ve elsine-i nâsda Kızıl-ırmak dîmekle
meşhûr nehrin üzerinde merhûm Gürcü Hüseyin binâ eylediği cısr . . .*"¹⁰
ibaresi Alis isminin 1718 (1131) tarihlerinde yaşadığını bize gösterdiği gibi,
"*Âb-ı Sivas*" deyimindeki Farsça "*âb*" kelimesinin de yine aynı devir-
de atılarak, yerine Türkçe'si "*ırmak*" kelimesinin konulduğunu gös-
termektedir. Zaten bu dönemde, belgelerde, terkipler henüz muha-
faza edilmekle beraber, zaman zaman yabancı kelimelerin yerini
Türkçe'lerinin aldığına tanıklık eden başkaları da vardır: "*mizân-ı
galle*" yerine "*ölçücülük-i buğday*"¹¹ deyiminin kullanılması gibi.

Belgelerde bazan bir deyimın açıklandığı da görülür: "*züvârcılık
ta'bir olunan şa'ir ve dakiki furuhtu*"¹² açıklanmasın-
daki gibi. Bu arada şunu da belirtmekte büyük fayda vardır, kanun-

⁶ Ömer Asım Aksoy (yöneten), *Derleme Sözlüğü*, Ankara 1963-72, I-VI.

⁷ Ömer Asım Aksoy-Dehri Dilçin (düzenleyenler), *Tarama Sözlüğü*, Ankara,
1963-72, I-VI.

⁸ *Selçuklular zamanında Türkiye, Siyasî Tarih, Alp Arslan'dan Osman Gaziye*, (1071-
1318), İstanbul 1971, s. 123, not 41.

⁹ Bu defterlerin mahiyeti için bak. Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Ruûs ve önemi*,
Tarih Dergisi, XVII, 1968, s. 17-34.

¹⁰ BA, DHRD (Başbakanlık Arşivi, *Divân-ı Humâyûn Ruûs Defterleri*), no. 27, s. 82.

¹¹ BA, DHRD, no. 32, s. 200.

¹² BA, DHRD, no. s. 371.

nâmelerde, bilhassa arazi gümrük ve iskeleler ile ilgili olanlarında yığınla terim geçmekte ve bunların da açıklaması yapılmaktadır. *Tarama Sözlüğü*'nde *Fatih kanun-nâmesi* ile *Tevkii Abdurrahman Paşa kanun-nâmesi*'nin tarandığı gibi, diğerlerinin de üzerinde durmak gerekir.

Arşiv malzemelerinin kullanılması, ayrıca bazı kelimelerin bilinen manâlarına yeni ilâveler yapmak imkânını da sağlamaktadır. Bu hususta, yine *Tarama Sözlüğü*'nden bir örnek alalım: Burada “*oturak*” kelimesine¹³, XIV. ve XIX. yüzyıllar arasında yazılmış bazı edebî ve tarihî eserlerden yararlanarak “*ı, sabit. sakin, mukim, 2. oturacak yer, 3. mütekait, emekli*” karşılıkları bulunmuş, “*oturak eylemek, oturak etmek*” deyimlerinin de “*konaklamak, ikamet etmek*” anlamlarına geldiği belirtilmiştir. Tabii olarak, oturak kelimesinden türeyen terkipler de Sözlük'te yer almaktadır. Kelime, XVI. yüzyılda “... *yevmi yüz ellişer akçe tekaüd vazifesi tayin olunmak buyuruldu*¹⁴”, “... *Ayasofya zevâidinden kanun üzere oturak vazifesi tayin olunup...*¹⁵”, “*hekimbaşı Mustafa Çelebi ulûfesiyle oturak olmak yetmiş akçe ile hassa harcından buyuruldu*¹⁶”, “... *İskender Bey pîr olup oturak ihtiyâr etmekte...*¹⁷”, “*Özer sancağı beyi olan Mehmed Bey bazı marazz âriz olmuştur, deyu oturak rica etmeğin, kanunları üzere oturak verilmek buyuruldu*¹⁸” cümlelerinden de anlaşılacağı gibi, sade “*mütekait, emekli*” değil, “*tekaüd, tekaüdlük, emeklilik*”, hatta “*tekaüd vazifesi*”, yani “*emekli aylığı*” karşılıklarında da kullanılmaktadır.

Ayrıca, “*oturak*” XVI. yüzyıl belgelerinde “*konaklama*”, yahut “*konak*” karşılığını da ifade etmektedir. Bu cihetle, *Tarama Sözlüğü*'nde, Âşık-Paşa-zâde'den alınmış olan parçadaki “*üç gün andan oturak oldular*” cümlesindeki “*oturak olmak*” deyimini “*sakin oldular*” şeklinde değil, “*konakladılar*” tarzında anlamak daha doğru olur, kanısındayız.

Arşiv belgelerinden, yalnız kelime ve lugat bakımlarından değil, ifade yönünden de faydalanılabilir. Çünkü, bir çok hükümlerde, kısa da olsa, vak'a tekrarlanmaktadır. Meselâ, Antep Şer'iyye Sicilleri'nden aldığımız şu iki kayıta olduğu gibi: “... *kassâb-ağası Mustafa*

¹³ Ömer Asım Aksoy-Dehri Dilçin, *aynı eser*, V, 3031-3.

¹⁴ BA, *KK (Kâmil Kepeci Defterleri)*, no. 225, s. 283.

¹⁵ BA, *KK*, no. 225, s. 190.

¹⁶ *Aynı defter*, s. 163.

¹⁷ BA, *KK*, no. 233, s. 101.

¹⁸ BA, *KK*, no. 238, s. 14.

*Beşe, eğer bir dahi kassâb-ağası olursam, mahkeme tamirine elli guruş nezrim olsun, dedikte eğer ol vakitte kangı kadı bulunursa, benden elli guruş nezrim almazsa, kıyâmet gününde iki elim yakasındadır*¹⁹, “. . . mezkûr Hüseyin meclis-i şer’e gelüp, şöyle ikrâr idüp, didi ki, Eyne bint-i Şah Ali bana ‘gel’ didi. Ben dahi gice ile vardım. Kız ile musahabet etdüm, diyu sebt-i sicill olundu”²⁰. 1531 senesinin Eylûl’ü ortalarında cereyan eden bu son vak’ada kızın ifadesine müracaat olunduğunda, “*inkâr ile cevap virüp*”, “*yemin-i bi’llah*” ettiğini tahmin etmekte güçlük yoktur, sanırım²¹.

Arşivlerimizde bulunan defterlerin bazan iç kapaklarında veya sonlarında kâtiplerin bir kısım marifetlerine de rastlanır. Lala Mustafa Paşa’nın Doğu serdarlığı²² zamanında, 9 Ağustos 1578 tarihinde vukû bulan Çıldır muharebesini²³ anlatan ve:

“*Anlar ol hâletile*” kuskuna kuvvet diyecek,
Didiler kaçduğı tarihine “*hey hey Kara Han*”

beyiti ile sona eren tarih manzûmesi ile, ertesine sene kazanılan bir zafere işaret eden:

“*Çıkuş arşa bıraktı kur’a âhum,*
Aradı gökleri dūd-ı siyâhum
Yazılmış kur’ada tarihi bu kim
*Acem Şâhun sen aldun Pâdişâhum*²⁴”

dörtlülüğü, aynı zamanda tarih manzûmesi, bu tip edebî türlere iyi birer örnek teşkil ederler.

Vaktiyle Ahmet Refik (Altunay) Bey’in yayınlamış olduğu XVI.-XIX. yüzyıllar arasında İstanbul hayatı ile ilgili belge derlemelerinde²⁵ ve bir kaç sene önce *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*’ndeki

¹⁹ *Antep Şer’iyye Sicilleri*, Gaziantep Müzesi, no. 35, s. 1.

²⁰ *Antep Şer’iyye Sicilleri*, no. 1, s. 5.

²¹ *Aynı defter*, s. 6.

²² Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasi münasebetleri, I* (1578-1590), İstanbul 1962, s. 30 vd.d.

²³ Aynı yazar, *aynı eser*, s. 49 vd.d.

²⁴ M. Kemal Özergin, *Özdemiroğlu Osman Paşa’nın Şirvân seferi ile ilgili üç manzûme*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II, 1971, s. 266.

²⁵ Ahmet Refik Altunay, *Hicrî on birinci asırda İstanbul hayatı*, 1000-1100, İstanbul 1931; aynı yazar, *Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı*, 1100-1200, İstanbul 1930; aynı yazar, *Hicrî XIII. asırda İstanbul hayatı*, 1200-1255, İstanbul 1932; aynı yazar, *16 ncı asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1935.

bir makaledeki bir kaç belgede²⁶ Osmanlı başşehirinin çeşitli sosyal yönleriyle beraber, kadın-erkek ilişkilerini de az-çok aks ettirenler vardı. Lâkin, Osmanlı İmparatorluğu'nda taşra şehirlerinde de yukarıda sunulan türde kayıtlara pek az rastlanmaması, kız evlâda arazi intikal etmeyeceği hususunda pek çok ve kesin hükümler varken, yine de 1528 tarihli Aydın kanun-nâmesi'ndeki "bir hatun kişi bir timarda yer tasarruf edüp, boz komayıp, tasarruf eylediği yerün hakkından gelüp, öşrün ve rüsûmun sâhib-i timara edâ eylese, sonra gelen sipahi 'hatun kişiye yer yoktur' deyü elinden alamaz"²⁷ ibâresi, kadınların kadınlara borç para ve eşya vermeleri, bunların ödenmemeleri halinde mahkemelere düşmeleri²⁸, yine kadınlara ait pek çok evkafın bulunuşu, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların Tanzimat Devri Edebiyatı'nda bazı tiyatro ve romanlara konu olduğu gibi, her türlü sosyal faaliyetlerden yoksun, kadın-erkek ilişkilerinin de çok dar ölçüde olduğu kanaatinin pek yerinde olmadığını gösterse, gerektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet adamlarının teb'a arasında din ve dil farkı gözetmediklerini²⁹, müslümanlara tanınan muafiyetlerin, hıristiyan ahali ile meskûn mahallelerde ve köylerde oturanlara da aynen tanındığını biliyoruz. XVIII. yüzyıl başlarında Yugoslavya'da Mostar'da "dersle meşgul iken bi-emri Hudâ, iki gözleri âmâ"³⁰ olan ve baston ile gezmeğe mecbur kalan bir öğrencinin, kimsesizliğini ve geçimini teminde güçlük çektiğini bildirmesi üzerine, kendisine Bosna hazinesinden maaş bağlanması, devletin o devirdeki sosyal yardım anlayışının bir başka kanıtıdır.

Bir başka belge de, bir kısım sosyal hizmetlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl fî-sebîlillah (Allah yolunda) yapıldığını, devletin sonradan böyle karşılıksız hizmette bulunanları, kendi talepleri üzerine koruduğunu göstermektedir. Örnek olay Karadeniz Ereğlisi'nde geçer. Liman ağzında, Tekke (Hacı-Baba Tekkesi) denilen yüksek bir yerde Kapudân Ali Paşa tarafından 1705 sıralarında bir fener yap-

²⁶ Nejat Göyünç, *Osmanlı ceza hukuku ile ilgili belgeler, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 3, Aralık 1967, s. 41.

²⁷ Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirât ekonominin hukûkî ve mâlî esasları, I. Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 7-8.

²⁸ M. Tayyib Gökbilgin, *Müesseseler tarihimizin kaynaklarından: 1579 senesinin Rumeli Sadareti Sicillerinden bazı önemli kayıtlar, Tarih Dergisi*, sayı 25, 1971, s. 79-98.

²⁹ Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*, İstanbul 1969, s. 84, not 13.

³⁰ BA, *DHRD*, no. 17, s. 176.

tırılır; fakat Ali Paşa, bu fenere yağ ve fenerci temini için vakıf yapmadan vefat eder. Tekkedeki dervişler, yerde odun yakarak, ışığından civardan geçen gemilerin faydalanmasını sağlamağa çalışırlar. Buna rağmen, bir kaç gemi karaya vurur; çünkü odun alevi, reislerin yön tayinine yetecek aydınlığı temin edememiştir. Dervişler Divan'a müracaat ederler, Ereğli limanı gümrüğünden günde on beş akçe yağ bedeli, sekiz akçe de fenerci hakkı almağa muvaffak olurlar³¹.

Arşiv belgelerinin Türk süsleme sanatları yönünden önemine rahmetli Rıfık Melül Meriç "*Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları*"³² adlı yayınının giriş kısmında işaret etmişti. *Şeh-nâme, Hüner-nâme, Neseb-nâme, Zübdetü't-tevârih* gibi minyatürleri ile meşhur XVI. yüzyıl sonlarının büyük eserlerinin sahibi şehnâmecî Seyyid Lokman'ın, eserlerini hükümdara sunuşu vesilesiyle, kendisine verilen ihsanlar ile, bu tanınmış şahsiyetin kendisi ve ailesi mensupları hakkındaki kayıtlara arşiv belgeleri arasında tesadüf olunduğuna evvelce işaret olunmuştu³³. Bu münasebetle, onun eserlerini meydana getirirken, hizmetleri geçen bütün nakkaşların, hattatların, mücellid (ciltçi)'lerin isimlerini kapsayan listelerin de bulunduğunu belirtmek yerinde olur³⁴. Bu listelerden Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Öğretim Görevlilerinden Dr. Günsel Renda tarafından, "*Üç Zübdet-üt-Tevârih yazmasının incelenmesi*" (1969) adlı doktora tezinde faydalanılmıştır.

Arşiv malzemesi, bilhassa, hâlen Rumeli-hisarı müdürü sayın Muzaffer Erdoğan'ın bir kaç makalesinde de temas ettiği gibi, Türk Mimarî Tarihi bakımından da son derecede ehemmiyetlidir³⁵. Bugün gerek Anadolu'da, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında vaktiyle bulunmuş sahalarda eski Türk eserlerinin ancak izleri, bakıyyeleri kalmıştır. Balkanlarda, yabancı ellere düşmek

³¹ BA, DHRD, no. 4, s. 267.

³² *I. Vesikalar*, Ankara 1953.

³³ Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Ruûs ve önemi*, s. 31-2.

³⁴ BA, KK, no. 225, s. 321; KK, no. 239, s. 243, 305.

³⁵ Muzaffer Erdoğan, *Osmanlı Mimarî Tarihinin arşiv kaynakları*, *Tarih Dergisi*, III, 1953, s. 95-122; aynı yazar, *Mehmed Tahir Ağa, Hayatı ve meslekî faaliyetleri*, *Tarih Dergisi*, VII, 1954, s. 157-80; VIII, 1956, s. 159-78; IX, 1958, s. 161-70; XI, 1960, s. 25-46; aynı yazar, *Son incelemelere göre Fatih camii'nin yeniden inşası meselesi*, *Vakıflar Dergisi*, V, 1962, 161-92; aynı yazar, *Osmanlı mimarisinin otantik yazma kaynakları*, *Vakıflar Dergisi*, VI, 1965, s. 111-36; aynı yazar, *Osmanlı devrinde Anadolu camilerinde restorasyon faaliyetleri*, *Vakıflar Dergisi*, VII, 1968, s. 149-205.

bahtsızlığına uğrayanların kasdî tahribini kısmen anlayabilmekle beraber³⁶, Türkiye’de eski devirlerden kalma, Anadolu’da Türk hakimiyetinin meyveleri olan sanat eserlerinin ne türlü cehâlet içerisinde yıkıldıklarını veya tahrip edildiklerini anlayabilmenin imkâm olmasa gerektir. Erzincan’da Ulu-câminin avlusunda, içlerinde Mengüçük-oğulları’ndan Fahreddin Behramşah (1162-1225)a, XIV. yüzyılın sonlarına doğru bu şehre hakim olan Emir Mutahharten³⁷e ait olanlarının da bulunduğu altı medresenin³⁸, 1924-30 arasında nasıl yıkıldığını, 1931’de bu ilimizde vali olan Ali Kemalî Aksüt yana yakıla anlatır³⁹. Bu sebeple, 1939’daki zelzeleye o kadar fazla iş kalmamış olmaktadır.

³⁶ Batı Trakya’daki Türk eserlerinin nasıl Yunan idaresi tarafından tahrip edildikleri gündelik gazetelerin konusu olduğu gibi, 1969’da Kıbrıs’ta Baf’ı ele geçiren rumların ilk işlerinin bir camiye yer ile bir edip, yerine oto-park yaptıkları anlatılmış, hatta yeni yapılmış bir Türk okulunun da ne hâle getirildiğini, orada bulunan Türk heyeti üyeleriyle birlikte görmüştük.

³⁷ Yaşar Yücel, *XIV.-XV. yüzyıllar Türkiye Tarihi hakkında araştırmalar, Mutahharten ve Erzincan emirliği, Belleten, XXXV, 1971, s. 665-719.*

³⁸ XVI. yüzyılın ikinci yarısında Erzincan’da bir kervansaraydan (BA, *Divân Defteri*, no. 80, s. 331), XVIII. yüzyılda Erzincan’ın merkezindeki bir dârü’ş-şifâ’dan (bu eserden A. Süheyl Ünver [*Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastanelerin bir kısmına dair, Vakıflar Dergisi*, I, 1938, s. 23]’de kısaca bahs etmektedir), bir kaç medreseden, bir mevlevî-hânedan söz edildiği görülmektedir. İlgilenenlerin dikkatlerine sunulmak üzere, bu hususlardaki bir kaç ufak notu buraya eklemeği faydalı bulmaktayız:

Dârü’ş-şifâ hakkında, BA, *DHRD*, no. 32, s. 214; Atabeg ve Nizamiye medreseleri, BA, *DHRD*, no. 25, s. 12; Melik Fahreddin medresesi, BA, *DHRD*, no. 27, s. 290; no. 28, s. 303; no. 30, s. 65; Dârü’l-ilm medresesi, BA, *DHRD*, no. 26, s. 33; Taharten (Mutahharten) medresesi, BA, *DHRD*, no. 24, s. 27; no. 27, s. 188; no. 30, s. 5 ve 61; Torumtay medresesi (Seyfeddin Torumtay, Anadolu Selçuklu Devleti emirlerinden olup, 1276’da Erzincan’da beylerbeyi olarak bulunmuş, Amasya’daki Gökmedrese ve camiye yaptırmış, 1278’de ölünce, yine Amasya’daki türbesine gömülmüştür [bak. Osman Turan, *aynı eser*, s. 538-42, bilhassa, not 59]), BA, *DHRD*, no. 24, s. 58 ve 199; no. 27, s. 71; no. 28, s. 166; no. 30, s. 3.

Mevlevî-hâne, BA, *DHRD*, no. 24, s. 278 ve 280;

Buğ’a-i Abdülkerim, BA, *DHRD*, no. 24, s. 322.

³⁹ Ali Kemalî Aksüt (*Erzincan*, İstanbul 1932, s. 236) ise, şu medrese isimlerini vermektedir: Gazi İftiharüddin, Melik Fahrüddin, Atabey, Taharten Bey, Dârü’l-ilm, Nizamiye, Silâhşor Osman Paşa. Erzincan’da 1784 (1198) senesindeki büyük bir zelzelede şehrin bir çok cami, kale, bedesten, hamam gibi binaları ile yıkıldığı, halktan binlerce kişinin öldüğü, yine Ali Kemalî Aksüt (*aynı eser*, s. 220, 232) tarafından belirtilmektedir ki, bunlardan bir kısmının sonradan tekrar yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bunun neticesi olarak da 1924-30 arasında yok edilenlerin, ilk ana yapılar oldukları sanılmamalıdır.

Yine, Bursa'nın Yenişehir kazasında, Osmanlıların bu ilk başşehirinde, Süleyman Paşa tarafından XIV. yüzyıl ortalarında yaptırılmış olan külliye ait imâret, medrese ve kütüp-hânenin 1950'lerde belediye reisi olan bir zat tarafından yıktırılarak, yerine ufak bir park yaptırıldığı, mahallinde anlatılmaktadır. Bu külliye de, her nasılsa, sadece Süleyman Paşa'nın makam türbesi ayakta kalabilmiştir.

Bu itibarla, arşiv kaynakları Anadolu'da ve diğer yerlerde osmanlı devri yapılarının tam bir sayısını tesbit bakımından ve bu yapıların o zamanlar uğradıkları değişiklikleri anlamak yönünden son derecede ehemmiyetlidirler. XVI. yüzyıla ait Tapu-Tahrir Defterleri'nde yer-yer cami, mescid, medrese, hamam, kervansaray, köprü gibi eserlerin miktarlarını gösteren listelere rastlanabildiği gibi, bunlara ait münferit vesika ve kayıtlar da bol miktarda mevcuttur. Bir örnek olmak üzere, 1526 senesinde kuzeyde Bingöl çevrelerinden güneyde Musul'a kadar geniş bir sahayı kaplayan 15 sancaklı Diyarbekir Beylerbeyliği'nde 32 cami, 162 mescid, 20 medrese, 57 zâviye, 15 muallim-hâne (Kur'an okulu), 14 kervansaray ve 45 hamam bulunduğunu belirtelim⁴⁰ Bugün aynı çevrede bu eserlerden en büyüklerini bile, yukarıdaki sayıda tesbit etmek, aceba, mümkün müdür?

Bir başka misal olarak da IV. Murat devrinin vezir-i azamlarından Bayram Paşa⁴¹ ile ilgili olanların verelim: Bu zatın, Develi-Karahisarı (şimdiki adı: Yeşilhisar)⁴² ve Adana'da Çakıt-suyu kenarında⁴³ birer han yaptırdığı öğrenilmektedir. Bu eserlerden bugün pek bahs edildiği işitilmemektedir.⁴⁴ Bu hanların bakımı ve onarımı için birer "han ağalığı" teşkilâtı kurulduğuna⁴⁵ ve Anadolu'daki eski selçuklu hanlarından olup, zamanla harabiye yüz tutmuş ve bakımsız kalmış olanlarının yeniden canlandırılması ve hizmete açılması için, civarlarına köy kurularak bu mahallerin şenletilmesine de çalışıldığına, bu münasebetle işaret etmenin yerinde olacağını sanırız.

⁴⁰ BA, *Tapu-Tahrir Defteri*, no. s. 279-80.

⁴¹ Bunun için bak. Osmânzâde Tâ'ib Aḥmed, *Ḥadîqat ül-vüzerâ (Der Garten der Wesire*, Freiburg 1969, s. 79-80.

⁴² BA, *Maliye Defterleri Tasnifi*, no. 998, 23308, s. 115.

⁴³ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1287, II, 196; Kara-çelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-ibrâr*, Bulak 1248, s. 598; BA, *DHRD*, no. 4, s. 245.

⁴⁴ İsmet İlter, *Tarihî Türk Hanları*, Ankara 1969, s. 92 vd.

⁴⁵ BA, *DHRD*, no. 127 mükerrer, s. 199 ve 355.

Mimarî Tarihi ile ilgili bir kısım belgeler de doğrudan doğruya uzun yıllar içerisinde kâh bakımsızlıktan, kâh bir yangın neticesinde harap olan, tamir edilen veya yeniden yapılan eserleri haber vermektedirler. Nitekim, 1763 senesi sonlarına ait bir belgede "... *medine-i Yenişehir-i Bursa kasabası vasatında* (ortasında) *hüdâvendigâr-ı esbak Gazi Sultan Orhan... hazretlerinin cidâr-ı erbaası* (dört duvarı) *kârgir ve sakafı kiremit puştde* (örtülmüş) *ile bina buyurdıkları cami-i şerifin müstakillen vakfı ve mütevellisi ve kimesnenin nezâretinde olmayup, bi-kazâi'llahi teâlâ muhterik olmağla* (yanmakla) ... *tamir ve ihyâ olunmak bâbında* ...⁴⁶" kısmı okunmaktadır. Sayın Ekrem Hakkı Ayverdi'nin, hakikaten çok büyük bir çalışma ve emek mahsulü olan çok nefis baskılı *Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri* adlı eserinde, 1923 senesinde yeniden yapıldığını söylediği Yenişehir'deki Orhan Gazi camii'nin daha eski devrelere ait resimler⁴⁷, bu ilk devir Osmanlı mimarî eserinin kaçınıcı baharını yansıtmaktadırlar? XVIII. yüzyıldaki inşaat, bu camii'nin kaçınıcı şekil değiştirmesini ifade etmektedir? Bu cami, o zamandan 1923'e kadar geçen 260 sene içerisinde, daha kaç defa kalıp değiştirmiş veya tamir görmüştür, şimdilik bilgimizin dışında, meçhulümüzdür.

Yine Orhan Gazi devri eserlerinden, İznik'teki camii, etrafı tahta dükkânlarla çevrili olduğu için, 1559'da yanmış, yerine yenisi yapılmıştır.⁴⁸ Sayın Ayverdi'nin bu eser hakkındaki mütalâaları, Sayın Aslanapa'nın mahallinde yaptığı kazının sonuçları hangi Orhan camii'nin kalıntıları hakkında fikir vermiştir, kesin bir kanaat izhar etmek, mümkün olmasa gerektir⁴⁹.

Arşivlerimizdeki bir kısım belgeler de yapılan veya tamir edilen eserleri bütün ayrıntıları ile, ölçüleri ile tanıtmaktadır. Bunlar, doğrudan doğruya, inşaat ve tamire ait keşif raporlarıdır. 1637'de inşaatı biten, Eski Malatya'daki Silâhdar Mustafa Paşa Hanı'nın, aynı tarihteki bir keşif sureti, bize hâlen iç-han kısmı ile, cephesindeki, kendisine aidiyeti bile zor fark edilebilen bir kaç dükkânı ile çok harap portali kalmış bu eserin, mahiyeti hakkında sağlam bir fikir vermiş, hatta 1932'de bu hanı ziyaret ederek, pek kıymetli bir planını yapmış olan

⁴⁶ BA, *Cevdet-Evkaf tasnifi*, no. 9280.

⁴⁷ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı mimarisinin ilk devri*, İstanbul 1966, I, 206-7.

⁴⁸ BA, *Mühimme Defteri*, no. 3, s. 218.

⁴⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *aynı eser*, I, 160; Oktay Aslanapa, *İznik'te Sultan Orhan İmâret camii kazısı, Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1965, s. 16-31, almanca tercüme: 32-38.

ünlü Fransız Sanat Tarihçisi Albert Gabriel⁵⁰'in planının da tas-hihine imkân sağlamıştır⁵¹.

Diyarbakır'daki meşhur Ulu-cami'nin 1712'de yandığına, Mak-tul-zâde Ali Paşa tarafından tamir ettirildiğine dair 28 beyitlik bir tarih manzûmesini ihtiva eden bir kitabenin caminin harîm kısmı içinde, orta sahnada, mihrabın üzerinde olduğu bilinmektedir⁵². Bu tamire ait, gayet ayrıntılı bir keşif, yine Başbakanlık Arşivi'ndeki bir defterin içinde bulunmaktadır⁵³. Bu belge, muhtemelen caminin tamirinden önceki durumunun aydınlatılmasına vesile olacaktır.

Yine, böyle bir keşif, hâlen Çakıt-suyu kenarında çok harap bir şekilde duran Bayram Paşa Hanı⁵⁴'na aittir. 1729'da buradaki handa bir cami, iki vezir odası, arpa ve saman anbarları, bir fırın ve bir minarenin mevcut olduğunu haber vermektedir⁵⁵. Antakya-Belen arasın-daki Karamort Hanı⁵⁶ da, yine 1792'deki tamiri vesilesi ile, bütün ayrıntıları ile gözler önüne serilebilmektedir. Bu han 1704'de vezir-i azam Damat Hasan Paşa tarafından, mahallinin şenlendirilmesi mak-sadı ile yaptırılmıştı.

Bu gibi tamirle ilgili belgelerden kazanılan bir başka husus da, bazı ölçü birimlerinin bugün kullanılan metrik sisteme göre hesaplan-masında sağladığı fayda olmaktadır. Silâhdar Mustafa Paşa'nın Eski Malatya'da yaptırdığı hana ait keşiften bir "zırâ"nın 68,5 santimetre olduğu hesaplanabilmiştir⁵⁷, ki Walther Hinz⁵⁸ tarafından verilen bilgiye tıpa-tıp uymaktadır, onun eşsiz ilmî dakikliğinin bir örneğini vermekte, onun münakaşa götürmez bir delili olmaktadır.

⁵⁰ *Voyage archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, I, 275.

⁵¹ Nejat Göyünç, *Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hanı*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I, 1970, s. 63-62.

⁵² Mahmut Akok, *Diyarbakır Ulucami mimarî manzumesi*, *Vakıflar Dergisi*, VIII, 1969, s. 137; Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, 30.

⁵³ BA, *Maliye Defterleri Tasnifi*, no. 3882, s. 386-8.

⁵⁴ Hanın bugünkü durumu hakkında malûmat lutf eden İlähiyat Fakültesi Sanat Tarihi Asistanı Yüksek Mimar Dr. Yılmaz Önge'ye teşekkürü bir borç bilirim.

⁵⁵ BA, *Maliye Defterleri Tasnifi*, no. 3172, s. 32.

⁵⁶ Şahhüseyin Şahin, *Karamort Hanı*, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mezuniyet tezi.

⁵⁷ Erol Özbilgen, *Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hanı'nın restitüsyonu hakkında*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, I, 1970. s. 102.

⁵⁸ *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden 1955, s. 58.

Anadolu'da XVI. ve XVII. yüzyıllarda, yol uğrağı olan yerlerde ve kavşaklarda, gelen-geçenlerin emniyetini sağlamak maksadı ile, çevre halkının buralara yerleştirilerek, orayı şenletmeleri arzu edilir, bu gayeye de halkın bir kısım vergilerden muaf tutulması karşılığında erişilirdi⁵⁹. Bu metodun XVIII. yüzyıl başlarında da uygulandığı, Damat İbrahim Paşa tarafından, Akşehir-Ilgın arasında Arkıd-hanı mevkiinde cami, mektep, han, çarşı, medrese, çeşme ve kuyu yaptırılarak burada bir şehir kurdurulduğu, yarımşar saat mesafede bulunan Arkıt, Kuyumcu, Kekeç ve Şekerli köylerinin halkı getirtilerek, buraya yerleştirildiği bilinir⁶⁰. Bu husustaki belgeler, o devirdeki devlet yönetimi ile ilgili ayrı birer sosyal ve ekonomik yönü bize aksettirmektedirler. Bugün ancak iktisaden ileri gitmiş memleketlerde, geri kalmış bölgelerin kalkındırılması için uygulanan tedbirlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok daha önceki yüzyıllarda yürürlükte olduğunu göstermesi bakımından ilginçtirler.

Arşiv kayıtlarından Anadolu'nun Osmanlı öncesi devirlerine ışık tutabilenlerine de rastlanmaktadır. (Eski) Malatya'daki Ulu-cami ("câmi-i kebîr") mahallesinde Atabeg tarafından yaptırılmış olan bir bîmar-hâne (hastane), yine aynı zatın eseri Küçük mescid, şehrin dışında Meşak-kapusu civarında Altun-apa hamamı Anadolu Selçukluları devrini hatırlatmaktadır. Yine Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri'nde (Eski) Malatya'daki üç kervansaraydan bahs olunmaktadır ki, 1530 tarihinde harap durumda olan bu kervansaraylar Sultan Alâeddin evkafı arasında gösterilmektedir⁶¹. Ankara-Kırşehir arasında Çaşnıgir-köprüsü mevkiinde "*Sultan Alâeddin zamanından kalmış bir harâbe han*" 1581 tarihine ait bir belgede⁶² zikr olunmaktadır. Gerçekten de burada bir selçuklu hanının mevcudiyeti bilinmekle beraber⁶³, hakkında pek fazla malûmatımız da yoktur. 1718-19 senelerine ait bir kaç belgede de "*Ürgüç kazasına tâbi Avanos nâm karyede vâki Sultan*

⁵⁹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda derbend teşkilâtı*, İstanbul 1967, s. 95 vd.; Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*, 71.

⁶⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, *Akşehir*, İstanbul 1945, s. 633; BA, *DHRD*, no. 31, s. 39, 81 ve 233; no. 32, s. 13.

⁶¹ Nejat Göyünç, *Kanûni devrinde Malatya, VII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Ankara 1973, II.

⁶² Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Ruûs ve önemi*, s. 31, not 81.

⁶³ M. Kemal Özergin, *Anadolu'da Selçuklu kervansarayları*, *Tarih Dergisi*, XX, 1965, s. 156'da: *Köprü-köy hanı*.

Alâeddin vakfî” bir medreseden söz edilmekte, ismini, okuyabildiğimiz kadarı ile, “*sellâb-sâlâr*”, “*sarâ-y-sâlâr*”, “*şarâb-sâlâr*” şekillerinde tesbit etmek mümkün olmaktadır⁶⁴. Aynı zamanda bir zâviye (“*zâviye-i şarâb-sâlâr*”, “*şarâb-sâlâriyye zâviyesi*”) olan ve geçen yüzyılın ilk çeyreğinde henüz faaliyet halinde bulunan bu bina kimin eseridir? Bu zâviye ve medresenin isminin “*şarâb-sâ*” şeklinde yazıldığına rastlanmaktadır. *Şarâb-sâlâr* Anadolu Selçuklu Devleti’nde mühim bir sâray memurunun unvanıdır⁶⁵. Bu deyim, ister-istemez, hatıra hem Avanos’taki Sarı-Han⁶⁶1, hem de Antalya-Alanya yolunda II. Gıyâseddin Keyhüsrev tarafından yaptırılan bir başka hanı getirmektedir: “*Şeref-sa*” kelimesinin bozulmasından meydana geldiği söylenen “*Şarap-sa*” ismini taşıyan Han. Aceba, medrese ile han, “*şarâb-sâlâr*” ile “*şarap-sa*” arasında bir ilişki kurulabilir mi, kestiremiyorum.

Osmanlı-Türklerinin Balkanlarda feth ettikleri yerleri de birer Türk-yurdu olarak benimsedikleri, daha XIV. yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu’dan Rumeli’ye pek çok göçler olduğu, oralarda camiler, tekkeler, okullar yaptıkları, köprüler kurdukları, Rumeli Türklerinden pek çok kimsenin de osmanlı idaresinde mühim hizmetlerde buldukları bilinmektedir. O kadar ki, Balkanları Osmanlı-Türklerinin yurt olarak benimsemeleri, kanaatimizce, bugün Anadolu’nun osmanlı idaresi zamanında –eğer doğru ise– üvey evlât muamelesi görmesinin de bir bakıma sebebi olmuştur, denebilir. Buralarda yapılan Türk eserleri, bir çok yerli ve yabancı araştırmalara konu teşkil etmişlerdir⁶⁷. Lâkin, hâlen mevcut binalara ve seyahat-nâmelere (Evliya Çelebi de dahil) dayanılarak yapılan bu incelemeler

⁶⁴ BA, *DHRD*, no. 27, s. 3, 372; no. 28, s. 231 ve 250; no. 29, s. 256.

⁶⁵ Bu deyim için bak. A. C. Schaendlinger, *Ämter und Funktionen im Reiche der Rümselfschuken nach der “Seltshukengeschichte des Ibn Bibî” WZKM*, sayı 62 (1969), s. 189.

⁶⁶ Tahsin Özgüç - Mahmut Akok, *Sarıhan, Belleten*, XX, 1956, s. 383.

⁶⁷ Bir kaç örnek olarak: Semavi Eyice, *Yunanistan’da Türk Mimari Eserleri, Türkiyat Mecmuası*, XI, 1954, s. 156-182; XII, 1955, s. 205; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Yugoslavya’da Türk âbideleri ve vakıfları, Vakıflar Dergisi*, III, 1956, s. 151-223 ve levhalar; M(achiel). Kiel, *Bulgaristan’da Eski Osmanlı Mimarisinin bir Yapıtı, Belleten*, XXXV, 1971, s. 45-52; aynı yazar, *Observations on the History of Northern Greece during the Turkish Rule, Balkan Studies*, XII, 1971, s. 415-462; Eşref Eşrefoğlu, *Bulgaristan Türklerine ve Rusçuk’taki Türk eserlerine dair 1897 tarihli bir rapor, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I. 1972, s. 19-36 ve levhalar.

yetersiz olmaktadır. Bir örnek olarak Mora'yı alalım. Mora'dan muhtelif tarihlerde pek çok büyük devlet adamı yetişmiştir. Karamort Hanı'nı yaptıran Damat Hasan Paşa, XIX. yüzyılın sadrazamlarından Derviş Mehmet Paşa, ilk Paris ve Londra ikamet elçilerimiz Es-seyyid Ali ve Âgâh Efendiler Moralı'dır⁶⁸. Bugün Mora'ya gidenler Türk devrinden kalma Anabolu (Nauplion)'da iki cami, Korint (Gördüs)'te bir harap Gülşenî tekkesi, bir iki de Türk kalesi görebilirler. Halbuki Mora'da arşiv belgelerinden anlaşılabilmesine göre, 16 şehirde vakıf yapılmış Türk mimarî eserlerinin isimlerini, mahiyetlerini tesbit etmek mümkün olmaktadır⁶⁹. Bu bakımdan arşivlerimizdeki belgeler, terk edilen ülkelerdeki faaliyetlerimizi saptamak yönünden de önemlidirler.

Arşivlerimizde, XVIII. yüzyılda Anadolu'daki medreselerden bir kısım müderrislerin İstanbul'a gelerek vazife aldıklarına, fakat bunların eski, başka şehirlerdeki görevlerini de uhdelerinde bulundurduklarına, bu durumda olanların yerlerine iadesi için devlet adamlarının nasıl çaba harcadıklarına dair belgeler de vardır. Bunları okudukça, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet adamlarının merkezîyetçi bir sistem uygulamaları nedeni ile, Anadolu'daki medreseleri söndürdükleri yolundaki, belgelerden habersiz, gerçeklerden uzak kanaatler hatıra gelmektedir.

Yukarıda, ancak pek azı hakkında bazı örnekler verebildiğimiz arşiv belgeleri, Türk toplumunun engin tarihi içerisindeki yaşantısı, sosyal, sanat ve iktisadî hayatı hakkındaki kanılarımızı değiştirebilecek niteliktedir. Bugün faydalanılabilen belgeler hem okuyucuya sunulanların çok azını teşkil ederler, hem de onların bütünü, var olanların çok azıdır. Pek çok belgeler sandıklar içerisinde, depolarda, beton zemin üzerinde, tozunu çamurlaştırıp, çatıdan damlayan yağmur tanecikleri altında görücüye çıkacakları günü beklemektedirler. Bakımları ve ihtimamları, az sayıdaki fedakâr arşiv memurlarının insan-üstü güçlerine, kendilerine karşı besledikleri hudutsuz bağlılık ve sevgiye kalmıştır. Türk siyasî hayatını olduğu kadar, Türk Kültür Tarihi'ni de aydınlatacak olan bu belgelerin daha fazla istifade

⁶⁸ Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı ikamet elçiliklerinin kuruluşu ve ilk elçilerin siyasî faaliyetleri*, Ankara 1968, s. 25-35.

⁶⁹ Nejat Göyünç, *Mora'da Osmanlı-Türk inşâ faaliyetleri, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I, 13-8.

edilebilir hâle getirilebilmelerinin tek yolu, günlük gâileler arasında bunalan yöneticilerimize, arşivlerle ilgili meselelerin önemini anlatabilmenin imkânlarını yaratabilmek, onların da bu sorunlarımıza eğilebilmelerini sağlayabilmektedir. Yoksa, bir yandan bir miras-yedinin paranın değerini bilememesi örneğinde olduğu gibi, herkesi hayretlere düşürmüş olacağız, diğer taraftan da, XVIII. yüzyılda Karadeniz Ereğlisi'ndeki gibi, bir çok meşhur reislerin (tarihçiler veya tarihle ilgilenenler) fikir gemileri, yalnız hayırsever, feragatkâr dervişlerin yakabilecekleri odun ateşinin titrek, zayıf alevinde, karanlıklar engininde yollarını iyi tayin edemiyerek, karaya oturmakta devam edeceklerdir.

Nekroloji:

PROF. ALBERT - LOUIS GABRIEL

2.8.1883 - 23.12.1972

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

Paris'teki Türk elçiliğinden 26.12.1972 günü Ankara'da Dışişleri Bakanlığına çekilen *çok acele* kayıtlı bir telgrafın başında Fransa hükümeti yanındaki elçimiz sayın Hasan Işık şu haberi veriyordu¹: “*Türkiye’ye büyük bağlılığı ile tanınmış olan, 1926 - 1936 seneleri arasında İstanbul Üniversitesinde ve İstanbul’daki Fransız Arkeoloji Enstitüsünde çalışmış olan arkeolog Prof. Albert Gabriel, 25 Aralık günü ikamet ettiği Bar-sur-Aube şehrinde 89 yaşında vefat etmiştir. Prof. Albert Gabriel, Türk Tarih Kurumu şeref üyesidir. Ankara Üniversitesinden Prof. honoris causa, İstanbul Üniversitesinden de doctor honoris causa payelerini almıştır. İstanbul ve Bursa fahrî hemşehrisidir. Türkiye hakkında çeşitli kitaplar yazmıştır.*” Telgrafın devamında elçiliğimizce bu hususta yapılanlar özetlendikten sonra, durum bildirilerek, yurdumuzda da bu hususta neler yapılabileceği bir temenni olarak ortaya konuluyordu. Böylece Türk Sanatı’nın tanınması ve tanıtılması yolunda harcanmış uzun bir ömrün sona erdiği kesinlik kazanmış oluyordu². Bu yazımızda artık aramızdan ayrılmış olan Prof. Albert Gabriel’in hayat hikâyesini ortaya koymağa çalışacak, onun başlıca yayınlarının bir bibliyografyasını düzenleyecek ve eserlerinin Türk sanat tarihi bilim bakımından ne ifade ettiğini özetleyeceğiz.

I

HAYATI

Albert - Louis Gabriel, 2 Ağustos 1883 günü Fransa’nın Haute-Marne ilinin Cerizières kasabasında, anne tarafından dedesinin evin-

¹ Bu yazımızı hazırlarken bize yardımda bulunan İstanbul’da Fransız Arkeoloji Enstitüsü ilgililerine, Paris’de Bibliothèque Nationale idaresine, Ankara’da Millî Kütüphane’de bazı makalelerin referanslarını çıkaran Asistan Dr. Y. Önge ile M. Şakiroğlu’na teşekkür ederim.

² Geçen yıl başlarında da Prof. Gabriel’in vefat ettiği yolunda bir haber çıkmış ve hatta bu münasebetle bir anma töreni hazırlığına bile girişilmişti. Fakat çok geçmeden bu haberin asılsız olduğu öğrenilmiştir.

de dünyaya geldi. Babası tecrübeli bir mimardı. İlk tahsilini Barsur-Aube da yaptıktan sonra bütün aykırı ısrarlara rağmen baba mesleğini seçen genç Albert, Güzel Sanatlar Millî Okulu (= *Ecole Nationale des Beaux - Arts*)'nun mimarlık bölümünde okurken, bir taraftan da Paris Üniversitesi'nin (Sorbonne) Edebiyat Fakültesine devama başlamıştır. Bu eğitim müesseselerinden Edebiyat lisansie'si (*Licencié ès lettres*) ve yüksek mimar olarak mezun olmuş, sonraları ayrıca 1921 de Paris Üniversitesinde doktora da vererek edebiyat doktoru (*Docteur ès lettres*) ünvanını da almıştır.

Genç mimar Gabriel'in başarısı daha meslek hayatının ilk yıllarında başlamış, 1903 yılında Güzel Sanatlar Akademisi'nin Jean Leclair ödülünü elde etmiştir. Atina'da 1846'da kurulmuş olan Arkeoloji Enstitüsü'nün³ mimarı olarak görev alan Gabriel, Delos adasındaki kazılardaki yapıların rölövelerini çizmek işi ile görevlendirilince, hayatının bütün çalışmalarına yol gösterecek bir çevreyi tanımak imkânını elde etmiştir. Gabriel, 1908 - 1911 yılları arasında Adalar denizindeki Delos adasında çalışmış, bu arada ilk defa olarak, 1908 yılında İstanbul'a ayak basmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in son yıllarındaki İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğunun genç mimarda ne gibi hatıralar bıraktığını ne yazık ki bilmiyoruz. Delos adası çalışmaları sırasında, Gabriel Fransız sanatçıları sergi'inde (= *Salon des Artistes Français*) 1910 yılında Almanya ve İspanya'da yaptığı akuarel resimleri ve rölöveleri ile katılarak mansiyon almış. Ertesi yıl, 1911 de Delos'un Hellenistik çağ evleri rölöveleri ile bir ikincilik madalyası elde etmiş, kendisine ayrıca inceleme gezisi için bir devlet bursu tahsis edilmiştir.

Gabriel, Türk medeniyeti ile yakın temas imkânını 1911'de elde etmiştir. Kendisine bu tarihte, o sırada Türk idaresinden çıkmak üzere olan Rodos adasındaki Ortaçağ eserlerinin bilhassa burada Saint Jean şövalyelerinin bıraktıkları hatıraların tesbiti görevi verilmişti. Tarihi kalesi, Ortaçağ Avrupa sanatının izlerini gösteren pek çok Saint Jean tarikatı yapısı, kuvvetli bir Türk-Akdeniz şehri görünüşüne sahip olan Rodos onun üzerinde büyük bir tesir bırakacaktı. Gabriel'in

³ E. Vinet, *L'école française d'Athènes*, "Journal de l'Instruction Publique" (Paris 1863) den naklen şu eserde: *L'art et l'archéologie*, Paris 1874, s. 92-114. Bu Okulun kuruluşu De Salvandy'nin imzası ile yayınlanan 11 eylül 1846 tarihli bir kararname ile başlamıştır.

sanatkâr ruhunu ve kuru bir mimarinkinden farklı, zarif artist kalemini tatmin eden Rodos'daki çalışmaları 1914'de İlk Dünya savaşının çıkmasına kadar sürdü. Bu arada Rodos, diğer adalar ile beraber İtalyanlar tarafından Trabulus çıkarmasının başlamasından 7 ay kadar sonra 4 Mayıs 1912'de işgal edilmiş bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğuna karşı İtalyanların onları haklı gösterebilecek hiçbir ciddi sebep olmaksızın birdenbire saldırmaları A. Gabriel üzerinde şiddetli bir tepki yaratmış ve bu, onun kaleme sarılmasına yol açmıştır. Fransız sosyalist partisi başlarından Jean Jaurès (1859-1914) tarafından yayınlanan *La Revue Socialiste*'in 1911 ve 1912 yıllarına ait sayılarında, Türkler hakkında iki makalesi işte bu sırada basılmıştır (Bibl. No. 2, 3).

İlk Dünya savaşı başladıktan sonra Gabriel, Fransız donanmasında deniz yedek subayı olarak görev almıştır. Savaş bittikten sonra onu 1919'dan itibaren tekrar eski meslek ve çalışmalarına dönmüş buluyoruz. 1919 - 1920 yıllarında Mısır'da Al-Fustat'da yapılan kazılara katılmış, burada Mısırlı arkeolog Arap müzesi konservatörü Ali Baghat Bey ile beraber Fustat şehrinin meydana çıkarılmasında faydalı olmuştur. Gabriel, Rodos'daki çalışmalarının ilk bölümü olan, Rodos hakkındaki araştırma ve rölövelerini 1921'de Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesine esas tez olarak sunmuş, yardımcı tez olarak da Al-Fustat hakkındaki çalışmasını takdim ederek, buradan Edebiyat Doktoru (*Docteur ès Lettres*) ünvanını almıştır.

Gabriel 1920 - 1922 yıllarında Rodos'daki çalışmalarına devam etmiş, bu arada 1912 - 1913 yıllarında başlamış olduğu bir işi tamamlamak imkânı bulmuştur. Saint Jean şövalyeleri devrinde Rodos şehrinde, her millete mahsus bir han (*auberge*) yapılmıştı. Bunlardan Fransız hanı (*Auberge de France*) İlk Dünya harbi başlayıncaya kadar Fransa'yı Osmanlı devleti yanında temsil eden ve eski eserlere ilgi ile sevgi çok meşhur olan Elçi Bompard tarafından, Rodos'da konsolos Laffon aracılığı ile satın alınmıştı. Elçi bu binayı Fransız hükümetine hediye ederek onun *Millî ant* ilân edilmesini sağlamıştır⁴. Türk devrinde ev halinde kullanıldığından esas mimarisi bozulmuş ve değişmiş olan bu yapının eski hali ile tamiri uygun görülmüştü. Gabriel

⁴ Konsolos Laffon burasını Fransa elçisi Bompard'a intikal ettirmiş o da Fransa hükümetine vermiştir, bkz. J. de Kergorlay, *Soirs d'Épopée: Chypre et Rhodes*, Paris 1913, s. 226, not 1.

bu görevi büyük bir dikkat ve itina ile yaparak, *Auberge de France*'ın eski haline getirilme işini 1920 - 1921 yıllarında tamamlamıştır⁵. Bu değerli eser İkinci Dünya savaşı sonlarında, 1945 de İngiliz uçaklarının attıkları bir bomba ile hayli önemli surette zarar görmüş ve 1946 - 1950 yılları arasında yine Gabriel'in idaresinde restore edilmiştir. Gabriel Rodos'daki çalışmaları yanısıra 1922 de Güney Anadolu'da eski *Lykia* ve *Kilikia* bölgelerinde de görevli olarak bir inceleme gezisi yapmıştı. Fransız sanatçıları sergisinde 1923 de teşhir edilen Rodos röleveleri birincilik madalyası almasını sağlamış, aynı yıl Güzel Sanatlar Akademisinin Louis Fould ödülü de kendisine verilmiştir.

Prof. Albert Gabriel'in öğretim hayatı ise aynı yıl, yâni 1923'de başlar. Bu yıl içinde onu Batı Fransa'da Caen Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Sanat Tarihi doçenti (= *Maître de conférences*) olarak görmekteyiz. Caen'daki görevini 1925'e kadar sürdüren Gabriel, 1925'de Doğu Fransa'da Alsace'da Strasbourg Üniversitesinin Edebiyat Fakültesinde Sanat tarihi Profesörü olmuştur. Bu yıl içinde, 1925'de, artık Fransız idaresi altında olan Suriye'de inceleme gezileri yaparak Palmyra'da da çalışmıştır. Az sonra ise 1926'da, o sırada Türkiye Cumhuriyetinin, tek Üniversitesi olan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde vazife almış ve burada Arkeoloji - Sanat tarihi dersleri vermeğe başlamıştır. O yıllarda çok büyük bir ilgi ile dinlenen bu dersleri, iyi Fransızca bilen Fehmi Karatay dilimize çeviriyordu. Gabriel'in Edebiyat Fakültesindeki bu görevi 1930'a kadar sürmüştür. Gabriel, İstanbul Üniversitesi'ndeki öğretim faaliyetinin dışında üzerine çok önemli bir iş de almış bulunuyordu. Bu da, Maarif Vekâletinin isteği üzerine Anadolu'daki Türk yapı sanatı eserlerinin araştırılıp, incelenmesi idi. 1926'dan itibaren Prof. Gabriel Anadolu'nun

⁵ Elçi Bompard bu restorasyonu kendi parası ile yaptırmış ve çalışmaları Gabriel idare etmiştir, bkz. P. Jeancard, *L'Anatolie, Smyrne, Sparte, Bourdour, Hieropolis, Le Dodecanèse*, Paris 1919, s. 142 de şu satırları yazmaktadır: "*C'est l'architecte Gabriel qui dirigea les travaux; en artiste consciencieux, il n'employa, pour la refecton des murs, des ornements et des sculptures, que de vieilles pierres ayant reçu la patine du temps. Rien, dans l'harmonie, n'est heurté*". (= Çalışmaları idare eden mimar Gabriel'dir. Hassas bir sanatçı davranışı ile, duvarların, tezyinatın ve kabartmaların tamirinde sadece zamanın patinasını almış eski taşlar kullanmıştır. Bütünün ahenginde hiçbir şey göze batmamaktadır). Bu satırların yazıldığı ve yayınlandığı sıralarda A. Gabriel henüz hiç tanınmamış çok genç bir mimardı.

çeşitli bölgelerindeki bu çalışmalarını kesintilerle İkinci Dünya savaşı yıllarına kadar sürdürmüş, elde ettiği malzeme Anadolu Türk sanatını tanıtan önemli eserlerine konu olmuştur. İstanbul ve Türkiye'deki çalışmaları sırasında, küçük etüdlere de meydana getirmekten geri kalmayan Gabriel, bunlar arasında meselâ 1926'da İstanbul camileri hakkındaki güzel makalesini hazırlayarak yayınlamış, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki Nasuh-es-Silâhi'nin *Der beyan-ı menazıl-ı İrakeyn*'indeki minyatürleri sanat tarihi ve şehir topografyaları bakımından değerlendiren makalesini bastırmıştır.

Prof. Gabriel'in önemli bir hizmeti de İstanbul'da bir Arkeoloji Enstitüsü'nün kurulması olmuştur. Daha yirminci yüzyılın başlarında Atina'daki Fransız enstitüsünün bir benzerinin burada meydana getirilmesi için teşebbüslere geçilmiş fakat bir netice alınmamıştı. Fransa hükümeti nihayet 1931 de bütçesine tahsisat koyarak, A. Gabriel'in müdürlüğü altında, eski Fransız sefaret bahçesindeki, Tercümanlar dairesinde, bir enstitü kurulmasını sağlamıştır. Türk medeniyet tarihi ile uğraşması şart koşulan bu enstitü, Bakanlar Kurulu'nun 1 Şubat 1931 tarihli kararı ile resmen kurulmuştur⁶. Gabriel İstanbul Fransız Arkeoloji enstitüsü müdürlüğünü 1941 e kadar sürdürmüş, 1941 yılı Mart ayı içinde Fransa'ya dönmüş ve İkinci Dünya savaşı sona erdikten sonra 1945'de tekrar bu görevini alarak 1946 Mayısında İstanbul'a dönmüş ve ikinci defa olarak 1956'a kadar kurucusu olduğu enstitüyü idare etmiştir. Bu ikinci safhada Gabriel Enstitü ile fazla ilgilenmemiştir. Her yıl Mayıs ayı içinde buraya geliyor ve sadece birkaç ay kalabiliyordu. Artık eski tesirli dostları işbaşında olmadığı için enstitü gerekli tahsisatı sağlayamadığından, kütüphanesi gelişmiyor, yayınlar yapamıyordu. Hatta kış aylarında burası ısıtılmıyordu bile. Enstitü 1956'da, yükselmesinde ve tanınmasında Prof. Gabriel'in yardımcı olduğu tanınmış bir epigrafistin idaresine verilmiş, o da daha ilk günden itibaren müessesenin kurucusuna karşı hoş olmayan davranışlardan kaçınmak lüzumunu görmemiştir⁷. Hatta o kadar ki, Gabriel Türkiye'de her yıl yapılan arkeoloji ve sanat

⁶ Halil Etem [Eldem], *İstanbulda iki irfan evi, Alman ve Fransız Arkeoloji Enstitüleri ve bunların neşriyatı* [İstanbul Müzeleri neşriyatı, XIV] İstanbul 1937, s. 6 ve 10.

⁷ 1967 yılının Haziran ayı ortalarında Gabriel'in yaşadığı küçük Bar - sur - Aube kasabasında üç gün kalmış ve bu süre içinde kendisi ile uzun sohbetimiz olmuştu. Gabriel büyük bir üzüntü içinde yerine geçen yeni müdürün düşmanca davranışlarından acı şikâyetlerde bulunmuş ve bu hususta örnekler vermişti.

tarihi araştırmalarını başlıca bibliyografyası ile derleyen *Anadolu* başlıklı bir dergi çıkarmayı tasarlayarak 1951 den itibaren bunun u fasikln yayınlamıştı. Yeni müdür bu yıllığın devamını durdurmuştur.

Gabriel İstanbul'daki Enstitüyü kurarken, yine Türk Maarif Ve-kleti'nin isteği üzerine 1932'de Güney - Doğu Anadolu'da araştırmalar da bulunmuş, 1934'de Irak ve İran'da bir inceleme gezisi yaparak İsfahan'da Mescid-i Cuma ile meşgul olmuş, 1936'da Suriye'de do-laşmıştır. 1941'de İkinci Dünya savaşının Fransa için bir felket halini alması üzerine yurduna dönen Gabriel o yıl içinde Dünya'nın en eski niversitelerinden Sorbonne'a karşı, daha bağımsız bir ğretim müessesesi olarak 1530 a doğru kurulan ve dersleri herkese açık olup özel hiçbir imtihanı olmayan *Collge de France*'a "İslm Doğu sanatları tarihi" profesörü olmuş ve bu yerini emekli olduğu 1953 e kadar muhafaza etmiştir. İkinci Dünya savaşı içinde 1941-1944 yılları arasında, yenilmiş Fransa'nın sıkıntılı işgal yıllarında Gabriel, İstanbul'da iken topladığı bir malzeme üzerinde çalışarak, İstanbul Boğazındaki Türk hisarları hakkındaki güzel ve çok faydalı kitabını 1943 yılı içinde yayınlayabilmiştir. Anadolu'daki Türk eserlerinin sonuncusu olan Bursa'yı ise 1956 da iki büyük cild halinde bastırmıştır. Fakat Gabriel'in Türk toprakları üzerindeki araştırmaları ayrı bir koldan daha gelişmek imknını bulmuştur. Bu da *Frigya Arkeoloji araştırmaları* (= *Exploration archologique en Phrygie*) başlığı altında yayınladığı bir seridir ki, 1941 den itibaren Friky'a da bilhassa Midas şehri, halk dilindeki adı ile Yazılıkaya'da yapılan çalışmaları ortaya koymaktadır. Bu serinin iki cildi kendisi tarafından hazırlanarak 1952 ve 1965 yıllarında yayımlanmıştır.

Collge de France'dan 1953'de, İstanbul Arkeoloji Enstitüsü müdürlüğünden de 1956'da emekli olan Gabriel, artık, Paris ile İsviçre sınırı arasında kk bir kasaba olan Bar-sur-Aube'da yaşamağa başlamıştı. Burada babasından kalan eski büyük kgir bir konağı andıran evin yirmiden fazla odası Türkiye'den gelen hatıralar, resimler, rlveler ve çok zengin bir kütüphane, çeşitli eski eşya ile dolu idi ve Gabriel bir tarafı Aube ırmağı, arkası bahçe olan bu evde son günlerini geiriyordu⁸. Yalnız kiş aylarında Paris'e gidiyor orada

⁸ Kendisini 1967 yılı Haziran ayı içinde ziyaretimizde Prof. Gabriel bu evi bize oda oda gezdirmiş, eşya ve duvarlardaki rlveler, resimler hakkında bilgi

avukat olan kardeşinin evinde kalıyordu. İki erkek biri kız olan üç kardeşin üçü de evlenmemişti⁹. Kardeşlerinden önce kız olan ölmüş, onu avukat olan takip etmiş, nihayet Albert Gabriel 23 aralık 1972 günü 89 yaşında olduğu halde hayata gözlerini yummuştur. Cenaze töreni 27 aralık çarşamba günü, Bar-sur-Aube kasabasının Saint Pierre kilisesinde yapılarak, kasabanın mezarlığına gömülmüştür.

Gabriel İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki derslerinden başka 1930-1956 yılları arasında Üniversitede konferanslar vermiştir, 1952 de bir seri serbest ders yapmış. Aynı şekilde Ankara'da da dersleri olmuştur. Bundan başka çeşitli vesileler ile İstanbul'da çeşitli konferanslar verdiği gibi, 1934 de İsviçre'de Cenevre Müzesinde, Yugoslavya'nın Belgrad ve Zagreb Üniversitelerinde 1936'da, Belçika'da Bruxelles'de Üniversitede ve Güzel Sanatlar Akademisinde 1950'de, Hollanda'da Amsterdam'da 1950'de Üniversite ile Fransız Enstitüsünde konferanslar vermiştir.

Bu çalışmaların yanı sıra Prof. Gabriel'e çeşitli şeref pâyelerinin de verildiği bilinmektedir. 1932'de Alman Arkeoloji Enstitüleri aslı üyesi, 1933'de Fransız Akademisi (*Académie des Inscriptions et Belles - Lettres*) muhabir üyesi, 1940'da Ankara'da Türk Tarih Kurumu şeref üyesi, 1950'de Ankara Üniversitesi şeref (*honoris causa*) profesörü, 24 ocak 1968'de İstanbul Üniversitesi şeref doktoru, 1960'da Belçika Akademisi şeref üyesi seçilmiştir. Bunlardan başka 19 ocak 1955'de İstanbul, 14 Kasım 1955'te Bursa fahri hemşehrisi yapılmıştır. Bunlardan başka, emekli olması ve İstanbul'dan ayrılması münasebetiyle 1956'da İstanbul'da çeşitli müessese ve kuruluşlarca da törenler düzenlenmiş onun hizmet ve çalışmalarını özetleyen konuşmalar yapılmıştır. Prof. Gabriel ayrıca, *Légion d'Honneur* nişanının *chevalier* rütbesine sahip bulunuyordu.

vermişti. Bu arada, en alt katta pencereleri sokak üzerine bakan büyük salonun çok uzun süredir pencere kepenklerinin devamlı kapalı durduğunu ve "şerefimize" o gün açıldıklarını, ancak bu açılış sırasında pencerenin taş çevresinin bazı parçalarının kopup düştüğünü, her zamanki zarif ve esprili edası ile bize anlatmıştı. Kasabayı beraberce gezerken oradaki tek tarihî eseri de gösterdikten sonra, *İşte demışti, şimdi yaşadığım yerin tarihî eseri bundan ibaret*. Evinin arkasındaki güzel bahçeden başka, Gabriel ailesinin, aynı kasabanın dışında Aube ırmağı kıyısında bir bahçesi daha vardı. 1967 Haziranında vahşi çayır ve park halinde olan bu bahçenin içinde de tek odadan ibaret küçük bir köşk bulunuyordu.

⁹ Gabriel ailesinin evlât edinmek suretiyle benimsedikleri M. Chaise Gabriel, Prof. Gabriel'in bıraktıklarının sahibidir.

II

ESERLERİ VE ÇALIŞMALARI

1. A. Gabriel'in Anadolu - Türk sanatı dışındaki çalışmaları :

Bugün Albert Gabriel denilince hatıra Anadolu Türk sanatını en iyi tanıyan bir mütehassis gelmektedir¹⁰. Halbuki tam kırkbeş yıl önce, Paris'te mimarî "Salon"unda teşhir edilen proje ve rölöveler arasında, *Atina Fransız Enstitüsü* mensuplarından genç bir mimarın Delos kazılarında dair renkli muhteşem levhalarını görenler, Yunan tanrılarında Apollon'un yurdu sayılan Delos'un abidelerine yeniden hayat veren bu usta ve artist kalemin, bir gün bambaşka bir çevrenin, o sıralarda hemen hemen tamamen meçhul olan Türk sanatının hizmetine gireceğini akıllarına bile getirmezlerdi. 1877'de başlayan *Delos* adası kazıları, *Duc de Loubat*'nın maddî yardımı ile 1902'den itibaren büyük bir hızla geliştiği sırada, 1908-1909 yıllarında burada çalışan arkeolog - mimarların arasında A. Gabriel'in adına da raslıyoruz. M.Ö. 3 yüzyılın sonlarına ait üstü kapalı umumî bir gezinti ve ticarî görüşme yeri olan *hypostyle* (= direkli) salona dair *G. Leroux*'nun yayınladığı esere, hasas kaleminden çıkan levhalar ve teknik incelemeler ile katılan mimar Gabriel böylece, o devrin sanatla meşgul her insanı gibi İlkçağ sanatı, Antik sanat ile temasa geçmiş oluyordu. Yunan sanatının bu merkezinde A. Gabriel'i en fazla cezbeden şeyler, evler oldu. Burada meydana çıkarılan enteresan ev harabelerinin plânı ve kesitleri ile birlikte detay etüdüleri, mozaik döşemeleri, hatta mobilyaları, onun usta kalemi sayesinde J. Chamonard'ın neşriyatının içinde yeniden hayat bulmuş oldular. Eski insanların yaşayış ve zevklerinin en canlı akislerini taşıyan ev mimarisine Delos'da başlayan Gabriel, son çalışmalarına kadar bu merakından vazgeçmemiştir.

A. Gabriel'in Delos'dan sonraki çalışmaları iki ayrı istikamete ayrıldı. Önce Delos'dan diğer bir Ege adasına, Rodos'a atlayan Gabriel, burada bambaşka bir sanat çevresi ile temasa geçmek imkânını bulmuştu. 1522 e kadar Rodos şövalyelerinin idaresinde kalan bu

¹⁰ Yazımızın bu bölümü, 22.10.1956'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yapılan törendeki konuşmamızın metnidir. Bu metin biraz daha değişik şekilde, basılmıştır, bkz. *Prof. A. Gabriel'in Türk sanatı dışındaki çalışmaları*, "Türk Tarih ve Otomobil Kurumu Belleteni" sayı 180 (ocak 1957) s. 9-12 resimli. Ayrıca ayırbaşım halinde de yayınlanmıştır.

ada gerek askerî, gerek ise sivil ve dinî Doğu - Lâtin mimarisinin mimarî eserleri ile dolu idi. 14. yüzyıl başında adayı ele geçiren Saint Jean şövalyelerinin büyük bir ekseriyetini Fransızlar teşkil ettiğine göre, Rodos'taki Lâtin mimarisi bir bakıma, mahallî veya yabancı unsurlar ile karışmış bir Ortaçağ Fransız mimarisi kolu idi. Fransız Maarif Vekâletince vazifeli olarak 1911 den itibaren Rodos'da çalışan Gabriel'in kalemi Rodos şehrindeki hristiyan âbidelerinin rö-lövelerini, eşine nadir raslanır bir itina ile kâğıt üzerine geçirirken, bu genç mimar kendisinde bir artist desinatörden çok daha fazla meziyetler bulunduğunu ispat eden bir eser de meydana getiriyordu. Gabriel önce Rodos'un sadece tahkimat sistemine dair yaptığı çalışmaları Sorbonne'e sunduğu bir doktora tezinde değerlendirmiştir (Bibl. No. 4). Sonra daha geniş bir yayına girişmiş ve Rodos hakkındaki büyük eserini vermiştir. Rodos'un topoğrafyası, kale ve tahkimatı, kiliseleri, saray, ev ve bilhassa hanları hakkındaki desen ve levhalarını değerlendiren iki büyük muhteşem cild teşkil eden metin, onun bir topoğraf, bir tarihçi olarak araştırma kabiliyetini çok iyi bir şekilde gösterdiği gibi, en ağır bir ilmî eserde bile kendisini zevkle okutan, akıcı, hareketli yazı üslûbunu tanıtır. Bu abidevî eseri karıştırırken, müellifin burada, Bizans mimarî eserleri ile de temasa geçmek imkânını bulduğu müşahede edilir (Bibl. No. 6).

Gabriel'in Delos'dan sonraki çalışmalarına istikamet veren ikinci saha ise diğerlerinden tamamen farklı idi. Onu, 1912'den itibaren Mısır müzesi adına Kahire'de, Eski Kahirede denilen Al - Fustat mevkiinde kazılar yapan Mısır müzesi müdürü Ali Bahgat beyin yanında görüyoruz. Halife Ömer zamanında, 640-642 yıllarında Mısır'ın fethinin arkasından Afrika'da ilk islâm şehri olarak Amr ibn-el As tarafından kurulan ve 1168'de tahribe uğrayan Al - Fustat, erken islâm sanatı hakkında hayli bilgi kazandırmıştır. Zengin çanak, çömlek buluntuları yanısıra, ilk islâmî ev mimarisini de gösteren bu kazının mimarî cepheden tetkikini 1920'den itibaren A. Gabriel üstüne almıştı. Gerek Rodos hakkındaki kitabı ile birlikte onun çifte doktora tezini teşkil eden *Al - Fustat kazıları ve Mısır'da Arap evinin menşei* adlı etüdünde, gerek ise Ali Bahgat ile müştereken yazdıkları eserde A. Gabriel, bu şehrin ev mimarisini tanıtmıştır (Bibl. No. 5, 9).

Klâsik sanattan Hristiyan sanatına, oradan da nispeten daha az tanınmış bir başka sanat çevresine, İslâm sanatına atlayan Gabriel,

artık Doğu'nun ve bunun sanatının cazibesine kapılmıştı. Onun 1925' de Suriye'de Kraliçe Zenobia'nın başşehri Palmyra'da Danimarka'lı Harald İngholt ile birlikte arkeoloji araştırmaları ve kazıları yapar buluyoruz. Buradaki abidelerin restorasyonu hakkında Fransız hükümetine bir rapor veren Gabriel, 1925'de *Syria* dergisinde yayınlanan *Palmyra'da arkeoloji araştırmaları* adlı uzun makalesinde, tarihçesi Roma devrinden Emevilerin sonuna kadar uzanan bu şehrin harabelerinde yaptığı müşahedeleri toplu bir şekilde hülâsa eder. Bu ölü şehrin sokak sistemini, Milet'li Hippodamos'un şehircilik prensiplerine uygun bulan, ev harabelerinde ise Delos ile Al - Fustat evleri ile benzerlikler tesbit eden Gabriel'in burada rasladığı basilikalara ayırdığı sahifeler ise, onun Bizans sanatını da ihmal etmediğini gösterir (Bibl. No. 7). Suriye'deki araştırmaları arasında Gabriel yine 1925'de, Palmyra ile Rusafa arasında bulunan Kasr-el Heir harabelerine kadar da uzanır. O sıralarda çok tehlikeli bir muntkada ancak silâhlı kuvvetlerin yardımı ile yapılabilen bu gezide bir zamanlar mamur ve verimli, şimdi ise çorak ve ıssız bir yerde, biri belki 5-6. yüzyıllarda, diğeri ise kuvvetli bir ihtimalle H. 110 (= 728)'de Hişam devrinde yapılmış iki kale harabesi ile 9 km. boyunca uzanan muazzam bir sun'i gölün duvarlarını tesbit eder. Gabriel'in her yayını gibi, mükemmel desenler ve plânlar ile süslenen ve yine *Syria* dergisinde yayınlanan bu etüd, geç antik çöl *castrum*'ları gibi Emevi kaleleri hakkındaki bilgileri de zenginleştirecek mahiyettedir (Bibl. No. 10).

Artık Anadolu Türk sanatına kendisini vermiş olan Gabriel'in ufak ölçüde dahi olsa bile arada sırada yabancı sanat çevrelerine atladığını tesbit ediyoruz. Dünyanın ilkçağda meşhur yedi harikasından birisini teşkil eden Rodos kolos'u hakkındaki araştırmasını bir misal olarak verebiliriz. *Bulletin de Correspondance Hellénique* dergisinin 1932 yılına ait cildinde çıkan etraflı ve dolgun bir makalede M.Ö. 280 e doğru yapılan bu 32 m. boyundaki devasa Helios heykelinin inşa tarzı, duruşu ve yeri bir tarihçi hassasiyetiyle araştırıldıktan sonra bir mimar gözü ile de incelenmektedir (Bibl. No. 20). M.Ö. 227 e doğru bir depremde devrilerek, M.S. 653 de parçaları Araplar tarafından bir museviye satılan bu muazzam heykelin, umumiyetle zannedildiği gibi bacaklarının açık olmayıp, dik durduğu ve kaidesinin de muhtemelen Mandraki (Tersane limanı - Porto della Galere) koyu ağzındaki Saint Nicolas burcu olduğu, Gabriel'in bu makalesinde ortaya atılan başlıca fikirdir.

1934'de İran'da İsfahan'a giden ve burada bir hafta kalan A. Gabriel'in buradan 1935'de *Ars Islamica* dergisinde çıkan İsfahan Mescid-i Cuma'sı hakkındaki etraflı tetkikleri ile döndüğünü biliyoruz. O vakte kadar hakkındaki bilgiler çok eksik veya yanlış olan bu 170-140 m. ölçüsündeki âbideyi mimarî ve tezyinî her hususiyeti ile inceleyen Gabriel, esasî Abbasiler devrinde yapılmakla beraber Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında yeni baştan yapılan, sonraları da 14-15. yüzyıllarda ve Safeviler zamanında genişletilen, tamir edilen Mescid-i Cuma'yı güzel fotoğraflar ve cazip desenler ile süslenen geniş bir makalede tanıtmak suretiyle İran'daki islâm sanatı hakkındaki bilinenlere değerli notlar katar (Bibl. No. 23).

Artık bütün faaliyetini Türk sanatına hasreden Gabriel'in İkinci Dünya harbi arifesindeki yıllarda, pek nadir hallerde Bizans sanatı veya Bizans topoğrafyası ile meşgul olduğunu da tesbit etmekteyiz. Müze haline getirilen Ayasofya'ya dâir ufak bazı yazılar yayınladıktan başka (Bibl. No. 25-26), bu eseri yapı sanatı bakımından Süleymaniye camii ile karşılaştıran ve Sinan'ın bu eserinde Ayasofya'dan ilham alınmış olduğunu ifade eden bir tebliğini, 1939 yılı Ekim ayında Cezayir'de toplanacak VI. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi'nde okumayı tasarlamış iken, bu kongrenin, yaz aylarında başlayan İkinci Dünya savaşı yüzünden geri bırakılması üzerine, bu değişik bir görüş ortaya atan çalışması ancak bir özet halinde kongre programını tanıtan ve satışa çıkmayan küçük kitabın sayfeleri arasında unutulup kalmıştır (Bibl. No. 37). 1948 de Paris de toplanan VI. Bizans Tetkikleri Kongresi'nde ise onu İstanbul'un Bizans devrine ait arkeolojik sahaları hakkındaki temennilerini belirtmekle iktifa ettiğini biliyoruz. Bu arada ufak bazı yazılarında ve çeşitli vesilelerle, İstanbul'un imarında Bizans kalıntılarına dâir görüşlerini de ortaya koymuştur. Meselâ, Sultanahmet'te yeni yapılan Adliye Sarayı arasında bulunan Hagia Euphemia *martyrion*'u ile buna bitişik Hippodrom izlerini ve diğer bazı yıkıntıların kaldırılmasında hiçbir mahzur olmadığını bildirirken (Bibl. No. 57), ötedenberi çok bağlı olduğu şehircilik uzmanı H. Prost'un¹¹ inşaata kapalı sahalar olarak plânladığı Sultanahmet

¹¹ Gabriel'in, şehircilik uzmanı H. Prost ile çok sıkı bir dostluğu vardı. Nitekim onun 1959'da ölümü üzerine de hatirasını anmak üzere yazılar yayınlamıştır. Prost'un çalışmaları ve çeşitli projeleri bu arada İstanbul ile ilgili teklifleri hakkında bkz. Academie d'Architecture, *L'oeuvre de Henri Prost, Architecture et urbanisme*, Paris tz. (1961 ?).

güneyindeki arazide binaların yükselmesinden üzüntü duyduğunu da ifade etmiştir. Ayrıca Türkiye'deki Bizans araştırmalarına dâir de bir derleme yazısı yayınlamıştır (Bibl. No. 59).

İkinci Dünya harbinin sona ermesi ile A. Gabriel'in kendisini 1935'denberi meşgul eden geniş bir programı yeniden ele aldığını görüyoruz. Bu defa onu alâkadar eden konu Frigya'dır. Fransız Enstitüsü'nce 1936'dan 1939 a ve 1948'den 1951 e kadar, Eskişehir ile Afyonkarahisar arasında Yazılıkaya'da Midas adı verilen eski yerleşme yeri ile bunun akropolünde yapılan araştırma ve kazılar, burada M.Ö. 7. den 6. yüzyıla kadar parlak bir şehrin yaşadığını meydana koymuştur. Sonraları M.Ö. 5. yüzyıldan 3. yüzyıla kadar yine iskân edilen bu şehire dâir tebliğ, konferans ve makalelerinde Gabriel, umumiyetle Midas'ın mezarı olarak bilinen, kayadan yontulmuş âbideye dâir görüşünü açıklar (Bibl. No. 55, 58, 63, 93). Ona göre burası bir mezar değil, dinî mahiyette bir demir eritme atölyesi ile ilgili votif bir anıttır. 1952'de Frigya araştırmaları serisinin ikinci cildi olarak basılan Midas şehri topografyası, bu Frig şehri hakkında bütün bilinenleri, hatta burada 1882'den sonra yapılmış köy evlerinin mimarilerini bile ihmal etmeksizin, toplu bir şekilde ortaya koymaktadır (Bibl. No. 62). Aynı serinin dördüncü cildinde ise, Gabriel, buradaki mimariden bahsetmekle beraber, önemli bir kült yeri olan tepenin derinliklerine inen derin tünelin rölöveleri ve anıtı cephe ve kesitleri ile tanıtmaktadır (Bibl. No. 95).

A. Gabriel, çalışmalarına Klasik arkeoloji ile başlamış, sonra Lâtin şövalyeleri mimarisi ile apayrı bir sahaya atlamış, buradan İslâm sanatına geçmiş ve nihayet Türk mimarisinde karar kılmıştır. Bütün sanat dallarının arasında hiç şüphe yok ki, bu en güç ve en zahmetli olanı idi. Gabriel bütün güçlük, hele o devirdeki şartlarda bir cesaret işi olmasına rağmen bu çetin yolu seçmiş ve hayatının eserlerini bu sahada vermiştir. Gabriel'in çalışmalarında dikkati çeken diğer bir özelliği de, mimarinin iki çeşidi üzerine olan merakı adeta sevgisidir: bunlar askerî yapılar ile evlerdir. Bu merakı Rodos ve Fustat'ta başlamış, son eseri olan Yazılıkaya - Midas çalışmasına kadar sürmüştür.

2. A. Gabriel'in Türk sanatı ile ilgili çalışmaları:

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde 1926 da görevine başladığında Gabriel derslerinin yanısıra bir takım incelemelere de

girişmişti. 1926 yılı Ocak ayından Haziran ayına kadar İstanbul'un camileri üzerinde çalışmış ve bunlara dair bir sentez araştırması meydana getirmiştir. İstanbul camileri konusu, Dresden Teknik Üniversitesi profesörlerinden Cornelius Gurlitt (1850-1938) tarafından İlk Dünya savaşından önce büyük bir kitap halinde yayınlanmıştı¹². Ancak Gurlitt, bu çalışmada, öğrencilerinden faydalanmış, oldukça kısa bir süre içinde onların hazırladıkları rölöveleri büyük kitabında kullanmıştır. Bu rölövelerin detaylarında hatalar olduğu gibi, İstanbul camileri tipleri bakımından bir senteze de tâbi tutulmamışlardı. Gabriel camilerden bazılarının yeni plânlarını çizmiş, bazıları için ise Gurlitt'in yayınladığı plânları düzeltmek suretiyle kullanmıştır. Böylece İstanbul'dan 30, Eyüb'den 5, Galata'dan 3 ve Üsküdar'dan 4 cami olmak üzere 42 camii içine alan denemesini meydana getirmiştir. Bu önemli makalesinde Gabriel, camileri mimari tiplerine göre gruplamayı düşünmüş, böylece 6 ana tip tesbit etmiş, bunlardan bir tanesinin içinde 3 ayrı çeşit olduğunu ileri sürmüştür. Bugün bu tipoloji artık eksik ve bazı bakımlardan hatalı görülebilir ise de, bu husta ilk deneme olmak şerefini muhafaza edecektir (Bibl. No. 8).

İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde bulunan, Nasuh-es-Silâhi (Matrakçı Nasuh)'nin Kanunî Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferi menzîlnâmesi de Gabriel'i ilgilendirmiş, bu H. 944 (= 1537/38)'de yazılan değerli elyazmadaki minyatürler üzerinde bir çalışma yapmıştır. Gabriel bilhassa İstanbul ve Galata manzaraları ile uğraşarak

¹² Dresden Teknik Üniversitesi öğretim üyelerinden Cornelius Gurlitt aslında bir Barok sanatı uzmanıdır. Kendi anlattığına göre, 1907'de "turist" olarak İstanbul'a gelmiş ve buradaki Türk anıtlarının değerini görmüştür. Alman devletinin temsil eden elçi Adolf Marchall von Bieberstein (1842-1912)'nin da zorlaması üzerine İstanbul'un mimari eserlerinin rölövelerinin çıkarılması işini yüklenmiş ve öğrencilerini görevlendirmiştir. Çok kısa süre içinde değişik kabiliyet ve dikkatteki gençler tarafından toplanan bu malzeme *Die Baukunst Konstantinopels* başlığı ile 1909-1912 yılları arasında Berlin'de yayınlanan büyük boydaki (*in-folio*) kitapda (genellikle iki cilt, bazen üç cilt halinde) kullanılmıştır. Gurlitt ayrıca, İstanbul'un eski anıtları (*Denkmalsäulen*) hakkında çok nadir bir broşürden başka, İstanbul topografyası, İznik ile Edirne'nin Türk mimari eserleri hakkında da *Orientalisches Archiv* dergisinde 1910 - 1913 yılları arasında, resimli makaleler yayınlamıştır. Gene Gurlitt'in, İstanbul hakkında *Konstantinopel* [Die Kultur Sammlung illustrierter Einzeldarstellungen, XXXI - XXXII], başlıklı Leipzig'te basılmış (baskı tarihi yok) ufak boyda 118 sayfadan ibaret bir kitabı daha vardır. Gurlitt'in kendi kalemi ile yetişmesi ve çalışmaları hakkında bkz. J. Jahn, *Die Kunstwissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, Leipzig 1924, I, s. 1-32, İstanbul'daki çalışmaları s. 22 vd.

bunları topoğrafya bakımından değerlendirilmesini başarmıştır. Çok ilgi çekici bir usul ile minyatür ustasının İstanbul'u hangi açılardan tasavvur ettiğini araştırmış, minyatürde tasvir edilen yapıları teşhise çalışmıştır. Makalesinin sonunda bu resimli *Menzilname*'nin içindeki başka minyatürlerden birkaçını tanıtarak, el yazmanın tam bir indeksini de derlemiştir (Bibl. No. 12). Hiç şüphesiz bu incelemede, ona Üniversite Kütüphanesi müdürü Fehmi Karatay büyük ölçüde yardımcı olmuş ise de, eski bir resim vesikasının, topoğrafya bakımından faydalanılır bir hale getirilmesi Gabriel tarafından düşünülmüş ve bu başarılı bir neticeye ulaştırılmıştır¹³.

Syria dergisinin 1929 yılında yayınlanan cildindeki bir makalesinde Gabriel Anadolu'da 1908'den itibaren yaptığı inceleme gezilerini özetliyor ve daha 1928'de, henüz Doğu bölgesini dolaşmamışken bile Anadolu'nun belli başlı Türk eserlerinin bir envanterini meydana getirebilecek kadar malzemeye sahip bulunduğunu ifade ediyordu. Kütahya, Afyon Karahisarı, Akşehir, Karaman, Adana, Tarsus, Mut gibi merkezlerde pek çok anıtın rölevelerini çizmiş olduğunu da sözlerine ekliyordu (Bibl. No. 17). Gabriel, elindeki bu malzemeyi hiçbir vakit kullanmamıştır. Gabriel, 1931-1932 yıllarında iki cildlik eserinde, sadece, Kayseri, Niğde, Amasya, Tokat ve Sivas vilâyetlerini işlemiştir. Ve bu büyük teşebbüs bu kadarla kalmıştır.

Gabriel, dergilerde bazı dikkate değer makaleler de yayınlamıştı. Bunlar arasında Mardin ve Diyarbakır illerindeki inceleme gezisinin raporu (Bibl. No. 21), Dunaysır (Koçhisar) Ulu camiinin sanat tarihindeki yerini ortaya koyan yazısı (Bibl. No. 30), Bursa'da Çekirge İmaretî denilen I. Murad Hüdavendigâr camiinin Osmanlı mimarisi doğuşundaki yeri meselesi (Bibl. No. 41), Bursa'da Yeşil camiin iç süslemesi (Bibl. No. 56) başlıca örneklerdir. Halil Edhem Eldem için için hazırlanan anma kitabında yayınlanan Artukoğulları camileri ve medreseleri hakkındaki yazısı ise (Bibl. No. 46), Türk dinî mimarisinde kubbenin rolü üzerinde durarak, bunun A. Godard'ın düşüncesinin aksine, bir Selçuklu keşfi olduğu yolundadır¹⁴. Ve bu sistem

¹³ İstanbul'u tasvir eden minyatür son yıllarda bir defa daha tarihî topografya bakımından işlenmiştir, bkz. W. B. Denny, *A Sixteenth - century architectural plan of Istanbul*, "Ars Orientalis" VIII (1970) s. 49-63, lev. I-IX.

¹⁴ A. Godard, *Historique du Masjid-e Djuma d'Isfahan*, "Athar-ı İran" I, 2 (1936) s. 211-282. Godard'ın karşısında daha inandırıcı ve karşı bir tezle çıkan

Anadolu'da Artuklu eserinde geniş ölçüde tatbik edilmiştir. Yazısının sonunda Gabriel bu Artukoğulları anıtlarının 1932'de bakımsız halde olmalarından duyduğu üzüntüyü belirtirken şunları da yazıyordu: “*Bunlar ve bunu tekrarlıyorum, büyük tarih ve sanat değeri büyük olan eserlerdir. Onlar gelecek nesillerin faydalanacakları pek çok bilgiler gizlemektedirler*”.

Gabriel, Anadolu'nun Türk anıtları başlıklı büyük eserinin 1931'de basılan ilk cildinin önsözünde, “*Bu yayının başlıca gayesinin, islâm sanatı tarihçilerine Anadolu'nun Türk eserleri hakkında mümkün olduğu kadar tam doküman sağlamak*” olduğunu yazmıştı. 1926 da İstanbul Üniversitesi'nde görev alan Gabriel, Maarif Vekâleti'nin yardımını da sağlayarak 1927 sonbaharından itibaren Anadolu'da inceleme yapmağa girişmişti. Bu çalışmalarında 1927'de yanında, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Müdürü Fehmi Etem [Karatay], 1928 ilkbaharda, Eski Eserler Genel müfettişi Aziz [Ogan] ve aynı yılın sonbaharında Kütüphaneler müfettişi Ahmet Tevhid Beyler bulunmuştu. Gabriel'in bilhassa Orta Anadolu'ya inhisar eden çalışmaları 1930 a kadar sürmüştü. Gabriel kitabının önsözünde Anadolu'da idareciler, öğretmenler ve en basit halkın dahi kendisine yardımcı olduğunu, onların misafirperverliklerinden faydalandığını, ayrıca Ankara ve İstanbul'dan dostlarının yardımını sitayişle anar.

Eserin ilk cildi Kayseri ve Niğde vilâyetlerini içine alıyordu (Bibl. No. 18). 1932'de yayınlanan ikinci cildde de Amasya, Tokat ve Sivas vilâyetleri anıtları işlenmiştir. Bu cildlerde Gabriel programının ana çizgilerini belirtirken, önce her önemli şehrin tarihçesini özetleyeceğini sonra da buradaki eserlerin bir listesini vereceğini bildirir. Ancak kitabında her şehirdeki bütün eserleri de almağı düşünmediği de görülür. Gabriel kendi değerlendirme ölçüsüne göre, incelediği şehirlerdeki eserler arasında bir seçme yaparak bunlardan bir kısmının çerçevesi içine almıştır. Eserleri tarif etmekte, bunların başlıca özelliklerini tesbit ederek, tarihlemektedir. Gabriel bu cildlerinde, şehirlerin dışında ufak kasaba ve köylerde, hatta yol üzerindeki bazı eserlerden de önemli gördükleri üzerinde durmuştu. Bu çalışmaları ile birlikte eserlerin o devir için mükemmel sayılabilecek

J. Sauvaget'nin bu hususta iyi bir çalışması olmuştur, bkz. *Observations sur quelques mosquées seldjoukides*, “*Annales de l'Institut d'Etudes Orientales - Faculté des Lettres d'Alger*” II (1938) s. 81-120.

fotoğrafları da çekilmiş, bunlar kitabın sonuna *héliogravure* tekniğinde metin dışı levhalar halinde basılmış, eserlerin kitabeleri, 1930'ların Türk epigrafyası sahasında en tanınmış uzmanları olan Mübarek Galip, Ahmet Tevhid, İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], Mehmed Behçet beylerden alınmış, Ahmet Tevhid Bey tarafından kontrol edilerek tercüme edilmiş, nihayet Fehmi Bey, yazarın çalışmalarına genellikle Batının haberi olmadığı Türk literatürünü tanıtmak onlardan faydalanmak imkânını sağlamak suretiyle büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Gabriel, zarif çizgili kalem ile eserlerin çeşitli detaylarını, görünüşlerini de aksettirmekten geri kalmamış, onların çoğunun ilk defa doğru veya doğruya en yakın plânlarını, kesitlerini çizerek kitabını zenginleştirmiştir. Burada "doğruya en yakın" derken, Gabriel'in rölövelerini küçümsemek gibi bir düşünceden uzak bulunuyoruz. Gabriel 1927-1930 yıllarında iç Anadolu'yu dolaştığı sıralarda bu değerli anıtların çoğu son derece bakımsız ve harap bulunuyordu¹⁵. Mimarî hüviyetlerini bozan çirkin ekler, çalışma imkânlarını çok güçleştiren iç ve çevre durumları, yazarın o şehir ve kasabalarda çok kötü şartlar içinde yaşayarak dar süreler içinde işini bitirme ve rölövelerini İstanbul'da çizme mecburiyetleri gibi sebeplerle, bu plân ve kesitlerde bazı noksanlar, hatalar olabileceği tabiidir. Gabriel bu arada plânlarında duvarları siyah dolgu ile çizmeği tercih ediyordu. Sonraları bundan vazgeçecek ve rölövelere çok daha zarif görünüş sağlayan, fakat o nisbette de iyi yapılması çok el tutan, *tarama* tekniğini tercih edecektir¹⁶. Fakat Gabriel'in kitaplarının en güzel tarafı üzerinde çalıştığı tarihî ve mimarî anıtlara âdeta bir aşkla bağlanan araştırmacısının, bunların mamur görünüşlerini aksettiren desenleri sanatkar kalem ile çizilmiş olmasıdır. Bu suretle o sıralarda sahipsiz birer harabe halinde olan Kayseri dışındaki bir Köşk medrese, Niğde'de bir Sungur Bey camii ve Akmedrese, Kayseri - Sivas yolundaki Sultan

¹⁵ Gabriel'in 1931-1932 yıllarında basılan iki büyük cildindeki eski eserlerden bir çoğu ne yazık ki sonraki yıllarda tamamen ortadan kaldırılmıştır. Kör kazmanın kurbanı olan bu değerli Türk medeniyeti anıtları bugün sadece Gabriel'in kitabının sahifelerindeki satırlardan, plân ve resimlerden tanınabilmektedir. Böylece Gabriel'in kitabının değeri daha da artmaktadır.

¹⁶ Gabriel'in Bursa'daki çalışmaları sırasında Milli eğitim Bakanlığının onun yanında görevlendirdiği genç Türk mimarlarından Dünder Beyce, çizdikleri rölövelerde Prof. Gabriel'in bilhassa taramalarını çizgileri arasındaki açıklıkların eşit olmasına son derecede önem verdiğini yıllarca önce anlatmıştı.

hanı, Amasya Bimarhanesi, aynı yerdeki Hüseyin Ağa medresesi, canlı bir anıt olarak kağıda geçmiş ve böylece yayınlanmıştır. Anadolu'daki Türk eserlerinin bir kısmı Gabriel'in bu yayını sayesinde, bilim için kazanılmış ve âdetâ "keşfedilmiştir".

Türk sanatını karanlıklardan çıkaracak olan bu büyük teşebbüsde muhakkak ki bazı noksanlar olacaktı. Nitekim ilk çalışmalarında Gabriel, bu tarihî Türk "sanat şehirlerinde"ki Osmanlı devri anıtlarına pek fazla önem vermemiş görünüyor. Ancak Amasya'da bunlar üzerinde durur. Şehirlerin eski eserleri arasında bazı önemlileri de gözden kaçırmıştır. Buna karşılık Gabriel'in ilk gençlik yıllarından beri üzerinde çalıştığı sevdiği bir konu olan evler, bu kitapların hepsinde de az da olsa bir yer bulmuştur. Sonraları Frigya araştırmalarında bu konu üzerinde tekrar duracak ve Yazılıkaya eteğindeki mütevazi yerleşmenin evlerini *Frigya* kitaplarının bir cildinde etraflı surette değerlendirecektir.

Gabriel, *Anadolu'nun Türk anıtları* başlıklı büyük eserinin diğer cildlerinde başka Türk sanat merkezlerini de aynı şekilde işlemeği tasarlamıştı. Fakat bundan sonra vazgeçmiş, yalnız hayatının son yıllarında Bursa'yı yayımlayabilmiştir. Hazırlamağı düşündüğü Konya ise nedense tamamlanmadan kalmıştır. Fakat bu arada *Türkiye'nin doğrusunda arkeolojik geziler* başlığı ile, öbür cildlerine benzeyen bir eser yayınlamıştır. İkinci Dünya savaşının ilk yılı içinde 1940'da yayınlanan bu büyük ve güzel baskılı kitapta, *Anadolu'nun Türk Anıtlarını'nın* aksine olarak plânlar, krokiler, desenler ile birlikte metin bir cilde toplanmış, ikinci cild ise dikilmemiş tek levhalar halindeki resimlerden meydana gelmişti (Bibl. No. 36). Gabriel bazı zorluklar yüzünden önceki cildlerdeki programı, bu bölgede aynen tatbik edemediğini önsözünde bildirir¹⁷. Kitabelerin okunmasında ise bu defa tanınmış bir Arap dili uzmanı olan Jean Sauvaget'nin yardımından faydalanmıştır. Cildin sonunda Sauvaget, kullanılan bütün kitabelerin arap yazısı ile kopyalarını, fransızca tercümelemleri ile birlikte vermiştir (s. 289-356). Bu büyük incelemeyi teşkil eden malzeme 1932 yılı Nisan - Mayıs ve Ekim - Kasım aylarında toplanmıştır. İlk gezi Mardin - Dunaysır - Diyarbakır, Hasankeyf (Hısn-ı keyfa), Dara, Nusaybin,

¹⁷ Bu zorlukların neler olduğunu pek belirtmemektedir. Diyarbakır'da hisar içinde eski Nesturî kilisesi olan çifte kubbeli binaya giremediğini yazar (bkz. *Voyages*, s. 156, not 4). Herhalde başka yerlerde de buna benzer güçlükler ile karşılaşmış olmalıdır.

Harran, Urfa'da yapılmış, ikinci gezi ise Mardin - Diyarbakır-Garzan - Bitlis - Ahlat - Bitlis - Batman Suyu - Silvan - Diyarbakır-Harput - Mardin - Hasankeyf - Dunaysır - Nusaybin arasında yapılmıştır. Çok zor şartlar içinde yapılan bu çalışmalarda elde edilen malzemenin eksikleri ve hataları olabileceğini önceden kabullenen Gabriel, ileride yapılacak daha etraflı çalışmaların, hazırlanacak monografyaların bunları düzelterip, tamamlayacağına inandığını söyler. Gabriel, *Arkeolojik geziler*'inde bir iki istisna ile tamamen meçhul anıtları tanıtmakta, Mardin, Dunaysır, Hasankeyf, Diyarbakır, Meyyafarikin (Silvan), Bitlis, Ahlat, Harput, Malatya, ve Urfa'nın Türk eserleri hakkında rölöve ve fotoğrafları ile bilgi vermektedir. Bunlar arasında Diyarbakır'ın bazı kısımları Bizans çağına inen surları üzerinde durmakta ve Rodos'da yaptığı çalışmalar gibi, buradaki askerî mimariyi de işlemektedir. Bu büyük cildin içinde Türk sanatı dışındaki tek konu işte bu Diyarbakır surlarının Bizans çağına ait kısımları ile ilgili bölümdür. Bu güzel baskılı, büyük boy kitabı da Gabriel'in zarif ve sanatkâr kaleminin eseri plânlar ve kesitler, detay desenler, restitüsyonlar ile süslemiştir. Bu arada, önceki *Anadolu anıtları* cildlerinde olduğu gibi, her şehir için bir topoğrafya krokisi de ihmal edilmemiştir. Gabriel yerinde elde ettiği şehir plânlarını büyük bir gayretle, yeniden işleyerek bu güzel krokileri meydana getirmiştir.

Anadolu'nun Türk anıtları'nın 1931 ve 1932'de yayınlanan ilk iki cildini aslında Orta Anadolu'nun diğer merkezleri (başta Konya) hakkındaki cildler ile Bursa hakkındaki bir cild takip edecekti. Bu program ancak Bursa için yerine getirilebildi. Gabriel 1926'dan itibaren, o sıralarda bütün özelliğini henüz koruyabilmiş olan Bursa'nın eserlerini inceleyip bunların rölövelerini kâğıda dökmeğe başlamıştı. Bu çalışmalar 1940 a kadar sürdü. Bu rölövelerden bir kısmı, bizzat Gabriel tarafından kontrol edilerek yeniden çizilmişler, tamamlanmayanlar ise Millî Eğitim Bakanlığınca Gabriel'in yanında görevlendirilen genç Türk mimarlarına havale edilmişti. Bunların başında Yük. mim. A. Sâim Ülgen (1900-1962) bulunuyordu. Aynı yıllarda Yük. mim. Sedat Çetintaş da Bursa anıtlarının rölövelerini çizerek büyük bir yayın işine girişmişti¹⁸. Fakat maalesef Çetintaş'ın bu çalışması sona erdirilemeden yarım kalmıştır. Çok önceleri, Gabriel'in gençliğinde

¹⁸ Sedat Çetintaş, *Türk mimari anıtları: Osmanlı devri, I - Bursa'da ilk eserler*, İstanbul 1946; II - *Bursa'da Murat I ve Bayazid I binaları*, İstanbul 1952.

Bursa'ya ilk defa ayak bastığı yıllarda, Dresden Teknik Üniversitesi'nin genç mühendis - mimarlarından H. Wilde bir doktora çalışması olarak Bursa üzerinde çalışmış ve cinslerine göre sıraladığı anıtları, plânları ile birlikte tanıtmaya çalışmıştı. Uzun yıllar bu eski Türk medeniyet merkezi hakkında tek başvurma kitabı olan doktora tezi yayımlandığı 1908 yılından itibaren Gabriel'in Bursa kitabının 1958 de satışa çıkmasına kadar tam yarım yüzyıl bu özel durumunu muhafaza edebilmiştir. Wilde 1906 yılında genç ve tecrübesiz bir mimar olarak bir ilkbahar Bursa'da bulunmuş idi. Çok kısa bir süre içinde, Türk sanatına ve Türk medeniyet tarihine çok yabancı bir elemanca yapılan bu çalışmanın mükemmel olamayacağı muhakkaktı. Fakat bütün eksik taraflarına rağmen Wilde'nin tezi elli yıl hizmet görmüş, bu arada maalesef bazı yanlış fikirlerin yayılmasına da sebep olmuştur¹⁹. Gabriel'in *Bursa'sı*, Wilde'nin kitabının yerini almak, ve daha doğru, daha iyi malzeme ortaya koymak suretiyle bu tarihi Türk şehrinin sanat tarihindeki yerini daha iyi tesbit etmiştir. Hiç şüphesiz tek eserler üzerinde yapılacak daha derin ve etraflı incelemeler²⁰, Gabriel'in *Bursa'sının* bahislerinde ele alınan anıtların problemlerini çözümleyecektir²¹. Fakat *Bursa* kitabı uzun süre yaşayacak ana bir sentez eseri değerine erişmiştir (Bibl. No. 79).

¹⁹ H. Wilde, *Brussa, Eine Entwicklungsstätte türkischer Architektur in Kleinasien unter den ersten Osmanen* [Beiträge zur Bauwissenschaft, XIII] Berlin 1909.

²⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi'nin büyük bir aşk ve gayretle peşpeşe yayınladığı büyük Osmanlı mimarisi eserleri, Türk sanatının bu devrinin daha iyi tanınmasını ve değerlendirilmesini sağlayacak birer *corpus* mahiyetindedir. Bu ciltlerde Bursa eserleri tekrar ele alınarak işlenmiş, gerek bilgi gerek plan ve rölöve bakımından daha da tamamlanmıştır.

²¹ Bu hususda Bursa'da kale içindeki Şehadet camii misali akla gelebilir. 1855 depremine kadar tamamı ile ayakta olan bu çok önemli Türk eseri, bu felâketten büyük zarar görmüş, uzun süre yarı yıkık kaldıktan sonra, bazı parçaları ortadan kaldırılmak suretiyle kalanı tamir edilerek tekrar ibadete açılmıştır. Sanki geleceğin sanat tarihçilerini şaşkınlığa sokmak istercesine, yakında olan ve depremden sonra tamamen ortadan kaldırılan, kiliseden çevrilme Orhan Bey camii'nin kitabesi de Şehadet camii'nin yan kapısı üstüne yerleştirilmiştir. Gabriel, *Bursa*, s. 45'te bu yapıyı tesbite çalışmıştır. İlk planı hususunda, R. Anhegger, *Beiträge zur Osmanischen Baugeschichte, Zeki Velidi Armağanı*, İstanbul s. 301 vd; de görüşlerini ortaya koyduktan sonra, Sedat Eldem, *Bursa'da Şahadet camii, konusunda bir araştırma "Türk sanat tarihi araştırma ve incelemeleri"*; I (İstanbul 1963). s. 313-326'da bu konuyu tekrar ele almıştır. Nihayet E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı mimarisinin ilk devri*, İstanbul 1966, I, s. 267-274, Şehadet camii'nin ilk şekli meselesini yeniden işlemiştir.

Bu büyük ve zevkli düzenli aydınlık görünümlü eserde de, Bursa'nın tarihi, kalesi, sarayı, camileri, bedestenleri ve hanları, ile çarşısı, tekeleri, türbeleri, hamam ve kaplıcaları, evleri tanıtılmış, bunların güzel desenleri, plân ve kesitleri, fotoğrafları verilmiştir. Belki bu güzel kitabın tek kusuru, albüm cildindeki levhalarda basılan fotoğrafların, tanıttıkları eserlerin yeteri kadar özelliklerini vermeyecek derecede küçük ölçüde tutulmuş olmalarıdır. Gabriel'in *Bursa'sı*, tarihi eserleri bol bir şehir monografyasına güzel bir örnektir. Diğer tarihî merkezlerimiz hakkında çalışacaklara bu âbidevî kitabın plân ve programının mükemmel bir yardımcı olabileceğine işaret etmek herhalde yerinde olur.

Larousse kitapevinin 1938'de yayınladığı *Büyük Simalar* başlıklı bir cild içine Kanunî Sultan Süleyman'ı yazan Gabriel, 16. yüzyıl Türk sanatını aksettiren resimler ile süslenen bu makalesinde Kanunî devrindeki Osmanlı İmparatorluğuna bir yayılma politikasının hâkim olduğunu ancak bunun yabancı memleketlere bir terör idaresi halinde girmediğini, dinî hususlarda son derece hoşgörür (*tolérant*) olan Türk idaresinin müstebit bir feodal kuvvetin yerine ekseri halde eşitliğe bağlı, açık ve düzenli bir devlet sistemi getirdiğini yazar (Bibl. No. 33). Bu makalesini Kanunî devri Türk medeniyetinin üstünlük ve kudretini anlamak için İstanbul'daki eserlerin görülmesini tavsiye ederek bitiren Gabriel, bu birkaç kelime içinde özetlediği fikri, aynen *Anadolu'nun Türk eserleri* ciltleri ölçüsünde büyük bir eser halinde derlemeği de tasarlamıştı.

Bu tasarı aslında Ord. Prof. Fuad Köprülü ile beraber yazılacak iki cildlik büyük bir Sinan monografyası halinde türkçe ve fransızca olarak ilim âlemine sunulacaktı (Bibl. No. 29). Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanacağı 1937'de basılan büyük boyda bir broşür halinde ilân edilen bu projeye göre, Köprülü ilk cildde Sinan'ı kaynaklar ve vesikalar bakımından inceleyecek, Gabriel ise ikinci cild içinde Sinan'ın mimarlık ve sanat tarafını araştırarak, eserlerinin bu bakımdan bir sentezini yapacaktı. Gabriel bu eserinde "... *sathî ve ekseriyetle tarafgirane bir tetkikin sebep olduğu yanlışları düzeltmeğe.....*" çalışacaklarını, "*İhtisas sahibi bazı meraklıların keyfî mütalaalarının, yanlış esaslara dayanan çürük ve karışık nazariyelerin yerine, sanat tarihinin, yalnız hakikati ifade etmek arzusuyla yazılmış bir faslım.....*" koyacaklarını

bildiriyordu. Ne yazık ki bu güzel proje de yerine getirilemedi²². Bu çalışmalarda yardımcı olanların malzemeleri ayrı ayrı değerlendirilmek imkânını çok sonraları bulabildi. Rıfki Melûl Meriç'e havale edilen Sinan ve eserleri ile kaynakları derleme ve bir tenkitli baskıya hazırlama işi tam olmasa da bir dereceye kadar yerine getirilebildi²³. Prof. Ömer Lütfi Barkan Süleymaniye inşaat defterini yayınladı²⁴. Sinan'ın eserlerinin rölevelerini toplayan A. Sâim Ülgen'in ise 1962 de vakitsiz ölümü ile bütün malzeme yüzüstü kalmış oldu²⁵.

Gabriel Türk sanatında Sinan'ın yeri hakkındaki görüşlerini ancak *Süleymaniye camii* hakkındaki eski bir makalesinde (Bibl. No. 19), veya *Sinan'a dair* yazdığı bir yazısında (Bibl. No. 27) ortaya koyabilmiş olarak kaldı. Osmanlı mimarisi hakkında yazdığı bazı ufak yazılar ile (Bibl. No. 72, 73, 74) *Guides Bleues*'lerin Türkiye cildine yazdığı bir bölüm (Bibl. No. 81, 98) ve son olarak italyanca *Encyclopedia dell'Arte* için hazırladığı *Osmanlı ekolü* başlıklı makalesi (Bibl. No. 82, 96) Sinan ve Osmanlı sanatı üzerindeki görüşlerini özetleyen çalışmaları olarak gösterilebilir.

Gabriel, İstanbul Üniversitesi'ndeki görevi sırasında 1928 yılı sonbaharı ile 1929 yılı ilkbaharında Boğaziçi'ndeki Türk hisarlarını incelemeye girişmişti. Fakat İngiliz Sidney Toy ile Alman Hans Högg tarafından aynı konu üzerinde çalışıldığını haber alınca, projesinden vazgeçmişti. Toy'un çalışması 1930'da bir makale olarak basıldı²⁶.

²² Aradan geçen süre içinde E. Egli, Sinan, *Der Baumeister der Osmanischer Glanzzeit*, Erlenbach - Zürich - Stuttgart 1954 başlıklı kitabı basılmıştır. Son yıllarda Sinan hakkında basılan İngilizce bir kitabı ise maalesef fazla ciddiye almağa imkân yoktur, bkz. A. Stratton, *Sinan*, London 1972. Bu kitabın çıktığı memlekette dahi pek olumlu karşılanmadığını belirtebiliriz, bkz. *Makers of Mosques*, "Times Literary Supplement", 17 nov. 1972. İngiliz mimarlarından J. Warren de Sinan hakkında bir monografya hazırlamış ve biz bu monografyayı 1966'da İngiltere'de, 1968'de İstanbul'da gözden geçirerek görüşlerimizi ve tenkitlerimizi işaretlemiştik. Warren bir kaç defa Sinan'ın eserlerini Rumeli, Anadolu ve Yakın Doğu'yu dolaşarak derlemiş, bunların fotoğraflarını bizzat çekmiş, rölevelerini çizmişti. Fakat bu kitap bugüne kadar basılmadan kalmıştır.

²³ Rıfki Melûl Meriç, *Mimar Sinan, hayatı - eseri, I - Mimar Sinan'ın hayatına, eserlerine dair metinler* [Türk Tarih Kurumu yayını, VI. seri, 1] Ankara 1965.

²⁴ Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye camii ve İmareti inşaatına ait muhasebe defterleri, ferman ve kayıtlar* [Türk Tarih Kurumu yayını, VI. seri, 10] Ankara 1973.

²⁵ Türk Tarih Kurumu tarafından bu malzeme üzerinde çalışılması için Prof. Abdullah Kuran ile Doç. Orhan Alsaç'a devredilmiştir.

²⁶ S. Toy, *The castles of the Bosphorus*, "Archaeologia" LXXXX (1930) s. 215-228, lev. LVII-LXXVI.

Högg'ün Dresden Teknik Üniversitesine sunulan bir doktora tezi olan küçük etüdü ise 1932'de yayınlandı²⁷. Gabriel bunların ikisinin de konuyu yeteri kadar işlemediklerini görmüştü. Fakat ancak uzun yıllardan sonra bu konuyu yeniden ele alabildi (Bibl. No. 42). Boğaziçi'nin Anadoluhisarı, Rumelihisarı ile şehrin karatarafı surlarına Fatih Sultan II. Mehmed'in Gabriel'in deyişi ile bir *aşu gibi* eklediği Yedikule hisarı bu kitapta konu olarak alınmıştır²⁸. Gabriel Anadolu anıtları hakkındaki çalışmalarında da olduğu gibi, hisarların tarihçelerini, onları gören ve tarif eden seyyahların verdikleri bilgileri derlemiş, Rodos kalesi araştırmalarından kalan bir tercrübe ve ustalıklı, hisarların teknik ve askerlik bakımlarından özelliklerini incelemiştir. *Boğaziçi hisarı*, meselâ Toy'un ileri sürdüğü Anadoluhisarı'nın ortadaki eski kısmının aslında bir Bizans kalesi olduğu yolundaki hipoteze karşı çıkmış, Rumelihisarı'nın bazı kısımlarında görülen Batı tahkimat mimarisine uygun prensiplerin, çok daha zengin surette Yedikule hisarında da tatbik edilmiş olduğunu ispatlamıştır. Ufak ölçüde olduğu için, Gabriel'in öbür kitaplarından daha kullanışlı olan *Boğaziçi hisarları*, Anadolu - Rumelihisarı ile Yedikule hisarı ve Erken devir Osmanlı askerî mimarisi hakkında doyurucu bilgi verdikten başka, bu hisarların rölöveleri, detay ve genel desenleri ve bilhassa her üç hisarı da canlı halleri ile tasvir eden güzel restitüsyonlar ile yaşatmaktadır.

İlk defa olarak 1935'de basılan, 1953'de ikinci baskısı ve 1954'de türkçesi yayınlanan *Türkiye'de* başlıklı kitabı ise, yurdun sanat, tarih ve tabii güzelliklerini resimler halinde meraklılara sunmak gâyesini güden bir albümden ibarettir (Bibl. No. 22, 65, 70). Bundan sadece kısa bir önsöz, resimleri karıştıran ve Türkiye'nin tarih, sanat özellikleri hakkında fazla bilgisi olmayan kimseyi Türkiye'ye alıştırmaktadır.

²⁷ H. Högg, *Türkenburgen an Bosphorus und Hellespont - Ein Bild frühosmanischen Wehrbaues bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts*, Dresden 1932.

²⁸ Yedikule hakkında başka yayınlar da yapılmıştır, bunlar arasında Halil Etem [Eldem], *Yedikule hisarı*, İstanbul 1932 hiçbir iddiası olmayan ince bir broşürdür ve halka Yedikule hisarını bol resimle tanıtmak gayesini gütmektedir. Fakat en tuhaf olan husus S. Toy'un makalesidir. Gabriel'in kitabı yayınlanalı sekiz yıl olmasına rağmen Toy bundan habersiz "görünmektedir". bkz. S. Toy, *The Castle of Yedi Couli, or the Seven Towers - Constantinople*, "Journal of the British Archaeological Association" 3. seri, XIV (1951) s. 27-32, lev. XII-XXI.

1952 yılında İstanbul Üniversitesinde verdiği ve tarafımızdan çevrilerek basılmadan kalan konferanslarında Türk cami mimarisinin gelişmesi problemini ele almıştı²⁹. Bu konuşmalarında, camiiin Türk şehirlerinin meydana gelmesindeki rolünü işaret eden Gabriel, onun bir Hristiyan şehrindeki kiliseden farkları üzerinde durur, kiliseler gibi onlar da mahallî özel küçük ekoller olduğunu hatırlatır. Peşin hükümlerin, Türk sanatının yeteri derecede tanınmasını önlediği bir gerçektir. Şu husus açıkça bellidir ki: “..... bütün Anadolu’da cami genellikle Türkler tarafından, yine Türkler için yapılmıştır”. Fakat şunu da gözönünde bulundurmak lâzımdır ki: “Osmanlı devletinin kuruluşu ile beliren bazı eğilimlerin doğuşu ve gelişmesinde, önceki devrin yapıların inşa gelenekleri ile yuğrulan, kaynaşan bazı Bizans çözümlerinin (formules) kullanılması ile karşılaşılır. Bu Gabriel’e göre Batı’ıninkine benzeyen bir Rönesans hareketidir. Ancak bir Fransız mimarı, İlkçağ verilerini nasıl kendisine göre tefsir ederek kullanılmışsa, 15-16. yüzyılların Türk ustası da, bir Bizans anıtından ilham alırken onu sadece abidevi estetiğin gelişmesine faydalı olabilecek bir eleman olarak görüyordu.

Gabriel’in sayıları pek çok olan Türk sanatı ile ilgili konferanslarından pek azının metinleri basılmıştır. Bunlarda, kitaplarında yapmadığı genel sentez denemelerine girişmiş ve sanatın çeşitli problemleri hakkındaki görüşlerini özetlemiştir. Gazetelerde, dergilerde çıkan küçük yazılarında da bazı görüşler ortaya atmıştır. Meselâ Kenan Özbel’in *Türk kumaşları sergisi* münasebetiyle 1951 de yazdığı bir makalesinde; “Ben bu halk sanatı tabirini pek beğenmiyorum. Şunu itiraf etmem lazım: Halk sanatı diye bir sanat yoktur, kısaca sanat vardır” demektedir (Bibl. No. 60, 61). Diğer taraftan çeşitli makalelerinde Türk sanatının her devrindeki orijinallik ve büyüklüğünü belirtirken, Ayasofya’nın bir *ilham kaynağı* (source d’inspiration) olduğu hususu üzerinde de duruyordu. “Fakat 16. yüzyılın Türk mimarları, Büyük Kilise’nin mimarisinin meziyet ve zayıf taraflarını analiz etmeği bilmişlerdi. Onun plânını yeni bir gayeye uydurmak için değiştiren; kendisine has hüviyeti olan eserler vermişlerdir”. demek suretiyle, Bayazıd ve Süleymaniye camilerinin hem Ayasofya’ya benzeyen hem de ondan uzak eserler olduğu ifade ediyordu.

Günlük gazetelerde basılan bazı böyle küçük yazılarında Türk sanatının çeşitli konularına dokunduğunu bildiğimiz Gabriel’in ne

²⁹ Bu türkçeye çevrilmiş metinler halen bizde bulunmaktadır.

yazık ki bu makalelerin tam künyelerini tesbit edemiyoruz. Bunların aralarında *Eski Türk işlemleri* (Bibl. No. 39), *Ortaçağın Türk yapı ustaları*, gibi tarih yazıları, veya *Bir çini sergisi münasebetiyle* veya *Bursa'lı sanatkâr İsmail Hakkı Sönmez* hakkındaki makaleleri gibi daha günlük konular üzerinde olan yazıları da vardır. Bu çeşit makalelerinden biri de ressam *Sami Yetik'in resim sergisi* (Bibl. No. 52) münasebetiyle bu asker ressam hakkındadır.

Bu ufak yazılardan en hoş olanlardan birisi, İstanbul'un Fethi münasebetiyle vermiş olduğu bir konferansın metnidir. Çok iyi ve esprili bir konuşmacı olan Gabriel, bu konferansında Fatih II. Mehmed ile hayalinde yaptığı bir İstanbul gezisini anlatırken, zarif bir şekilde, şehrin eski eserlere ilgisizliğini, Fatih'den sonra yapılan eserlerin ihtişamını dile getirir. Bu arada Fatih'e söylediği: "*Bu memlekette artık işten anlayan mimarlar kalmadı mı?*" suali oldukça manalıdır. Hele gene onun ağzından söylediği: "*Bugün bu eşsiz beldenin (yani İstanbul'un) Türk tarihinde ne ifade ettiğini anlayacak hiç kimse yok mu? Usta ellerde, o gene doğu Akdeniz'in incisi olamaz mı?*" suali acı bir tenkidi özetler (Bibl. No. 75, 76, 83).

III

RESTORASYON, İMAR VE ŞEHİRCİLİK İLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ

Gabriel bir restoratör - mimar olarak, eski eserlerin tamir edilmeleri, yıkılmış olanların ayağa kaldırılmaları hususlarında görüşlerini bazı makaleleri ile bilhassa çeşitli vesilelerle yazdığı raporlarında ortaya koymuştu. Önce Türk Maarif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı), son yıllarında da bilhassa Vakıflar Genel Müdürlüğü ile ilgisi olmuştu³⁰. Hatta bu genel Müdürlük, Gabriel'den müşavir olarak faydalanmıştı. 1938'de Vakıflar Dergisi'nde basılan bir makalesinde Gabriel, harap Türk eserlerini ayağa kaldırmak için Devletin kontrolünde tamir şantiyeleri kurulmasını teklif eder. Ona göre restorasyon bir "*eski eserin beş yüz yıl önceki halini tekrar aldırılması olmamalı, sadece daha fazla harap olmasını önleyecek ölçüyü aşmamalıdır.....*", ve bunda da "*en belirli, en açık usuller*" kullanılmalıdır. Başka kısa bir yazısında ise yapılması gerekli işleri belirtirken, eserlerin etrafının ağaçlar ile çev-

³⁰ Prof. Gabriel, uzun yıllar Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından müşavir olarak görevlendirilmiştir. *Vakıflar Dergisi*'nin gelecek sayısında Gabriel'in Türkiye vakıfları ile ilgili çalışmaları hakkında bir yazının yayınlanmasını beklemekteyiz.

rilmesi lüzumuna işaret eder. A. Sâim Ülgen ile vaktiyle yaptığı bir Bursa seyahatinde de bu ağaç sevgisi üzerinde durduğu dikkatten kaçmamaktadır. Temennilerinin en hatırlanması gerekli olanı hiç şüphesiz, tamir edilmiş büyük bir medresede, bir *Tarihî Anıtlar Arşivi*'nin açılması hususundaki düşüncesidir: “*Böyle bir müzede Türk anıtlarının, fotoğraflarıyla binası ve şehirlerinin maketlerini teşhir etmek ve bu suretle Türk ve yabancı ziyaretçilerin Türkiye Cumhuriyeti dahilindeki sanat eserlerinin tenevvü ve ehemmiyeti hakkında fikir edinmelerini mümkün kılmak çok faydalı olacaktır*” demektedir.

Gabriel, bir vakitler İstanbul Belediyesi tarafından İstanbul'un imar plânını hazırlamak üzere getirtilen Henri Prost (ölümü = 1959) ile onun İstanbul hakkındaki tasarılarına çok bağlanmıştı. 1935'den 1951 e kadar hazırlanan nâzım plânın esasları Gabriel tarafından çok beğeniliyordu. Meselâ Ayasofya ve Sultan Ahmed camileri ile deniz arasındaki sahanın Arkeolojik Park olarak boş ve kazılara açık bırakılması, eski Hippodromun orijinal tabanına kadar indirilmesini teklif eden Prost'un bu düşünceleri Gabriel'in de uygun bulduğu fakat belki herkesin kabul edemeyeceği tasavvurlardı. Sultanahmet'in ucunda bu eserin manzumesinin birçok yapılarını yutan ve yok eden Ticaret ve Sanat okulları binalarının kaldırılması düşüncesine Prost ve Gabriel ile birlikte katılmamağa imkân yoktur. Şehrin değerli anıtlarını gösteren *Atatürk Bulvarı* kenarında, Prost modern fakat eski Türk evi mimarisinin akislerini (= *dans son modernisme un reflet du charme des vieilles demeures turques*) taşıyan bloklar yapılmasını tasarlamıştı. Gabriel bunun yerine köprü başına kurulan modern blokda bu tavsiyeye uyulmayı tenkit eder.

Gabriel bir gazeteci ile arasında geçen konuşmada da İstanbul'da eski eserler ve şehircilik problemlerinden iki husus üzerinde ısrarla durmuştu. Bunlardan birincisi o tarihlerde Ayasofya müzesi içinde, müdür Muzaffer Ramazanoğlu tarafından yapılan kazı, diğeri de Arkeolojik Park idi. Gabriel, bunlardan ilkinin lüzumsuzluğuna işaret ediyor. İkinci hususda da, arkeolojik parkın ne pahasına olursa olsun korunmasını istiyordu. Halbuki Sultanahmet'te, yeni yapılan Adliye sarayı arasında ortaya çıkarılan eski eserler hususunda aynı hassaslığı göstermiyordu. Buradaki kalıntıların yıkılıp kaldırılmasında hiç bir zarar olmayacağını bildiriyordu. 1958'deki bir konuşmasında ise o yıllarda yapılan Süleymaniye camii, ile Rumelihisarı restorasyon-

larını iyi bulduğunu, Süleymaniye camii yanındaki Botanik Enstitüsünün bir katının yıktırılmasından sevincini belli eder. Bu gibi hallerde Gabriel'in biraz kendisi ile çelişki içinde olduğu da gözden kaçmamaktadır.

Ufak makaleleri arasında o sıralarda yapılmakta olan *Şişli camii*'ne dair olanı bu çelişkiye en açık örnektir (Bibl. No. 51). Her vesile ile taklit eser (*pastiche*)'den kaçınılmasını isteyen Gabriel, bu defa Şişli camiinin, hem mimarın projesi bakımından hem de çalışan işçilerin ortaya koydukları el emeği bakımından son derece başarılı olduğunu belirtir. İkinci husus doğru olabilir. Fakat mimari bakımından eserin başarılı olduğuna Gabriel'in gerçekten samimi olarak inanıp inanmadığı sorulabilir. Gabriel'in restoratör - mimar olarak ayağa kaldırdığı en önemli eser hiç şüphesiz, Rodos'ta *Auberge de France*'dir. Dört yüz yıl ev olarak kullanılan ve bu arada pek çok değişikliğe uğrayan bu eski eserin restorasyonunda nasıl bir usul kullanıldığına - eserin aslını göremediğimizden - dair bir şey söylemek imkânsızdır. Fakat resimlerinden anlaşıldığı kadarı ile, burada eserin ilk şekli tesbit edildikten sonra aynı malzemenin kullanılması suretiyle, bina yeniden orijinal şekline sokulmuştur.

IV

GABRIEL VE İSTANBUL FRANSIZ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

Ötedenberi çeşitli büyük sanat merkezlerinde Fransızlar, Almanlar, İngilizler ve Amerikalılar tarafından Arkeoloji Enstitüleri kurulmuştu. Bunlardan meselâ Atina'daki bir okul (*Ecole*) adı ile 1846'ta faaliyete geçmişti. İstanbul'da ise daha 26 Şubat 1895'de Rus Devleti ilk Arkeoloji Enstitüsünü açmıştı. Fransa da bu yolda teşebbüslerde bulunuyor ve İstanbul'da bir Enstitü kurmağı düşünüyordu.

İlk Dünya savaşından sonra, tanınmış Bizans sanatı uzmanlarından Jean Ebersolt (1879-1933) bu işi incelemek üzere İstanbul'da görevlendirilmiş ise de bir netice sağlayamamıştır. Nihayet Prof. Charles Diehl (1859 - 1944) bu mesele ile ilgilenmiş ve Alemdar yokuşu başındaki eski Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi (şimdi: Adli Tıp)'nin alınarak bir Fransız Enstitüsü hâline getirilmesi, Kadıköy'nde Assomption rahiplerinin kurdukları Enstitünün de buraya getirilmesi kararlaştırılmıştı. Böylece Rahiplerin çok zengin kütüphaneleri, Fransız Enstitüsü çatısı altına girmiş olacaktı. Kurulacak Enstitünün baş-

kanı Prof. Ch. Diehl olmakla beraber o devamlı kalmayacak, devamlı müdür A. Gabriel olacaktı. Fakat bu düşünce de bir netice vermedi. *Ecole des Langues Orientales vivantes* müdürü H. Boyer ile *Ecole normale supérieure* müdürü C. Bouglé'nin zemin yoklamaları da bir fayda sağlamamıştı. Bir ara Üniversite merkez binası ile Süleymaniye arasındaki kapı üstündeki harap kışanın Enstitüye tahsisi düşünülmüş, sonra bundan da vazgeçilmişti. Bu arada Alman hükümeti de bir Arkeoloji Enstitüsü kurmağa çalışıyordu. Zaten böyle bir müessese için gerekli çok zengin bir kütüphane evveldenberi meydana getirilmiş bulunuyordu. Bunun 1929'da bütçesi kabul edilmiş ve Türk Hükümetinden gerekli izin alınarak 1930 başlarında Alman Arkeoloji Enstitüsü, Taksim'de Sıraselviler'de Alman hastanesi müştemilâtından bir binada kurulmuştur. Aynı yıl içinde Fransız hükümeti de bu yoldaki çalışmalarını hızlandırmış ve Fransız Arkeoloji Enstitüsünün kurulması için ilk adımı atmıştır. Bu Enstitünün, Almanlarınki gibi evveldenberi sistemli surette hazırlanmış bir kütüphanesi bulunmuyordu. Bunun için 1930'dan itibaren bir kütüphane meydana getirilmeğe gayret edilerek, pekçok kitap, ansiklopedi, eski ve nâdir seyahatnâme ile dergi koleksiyonları toplanmıştır. Gabriel, Türkiye'deki Fransız elçisi ile Paris'deki Fransız hükümet ileri gelenlerinin desteği ile Enstitüsünü tamamlamış ve 1931 den itibaren, bu Enstitünün yayınları da basılmağa başlamıştır. Bu yayınların arasında Prof. A. Gabriel'in imzasını taşıyanların başlıkları ve konuları ayrıca, yazarın eserleri arasında incelenmiştir.

Başlıca dört seri halinde basılan Enstitü yayınlarının ilk serisi *Mémoires* başlığı altında yayınlanmıştı³¹. Bunların ilki Fehmi Edhem [Karatay] ile İvan Stchoukine tarafından hazırlanan, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki minyatürlü elyazmaları* hakkındadır. Bunu 1928'de İstanbul Üniversitesinde görev alan Prof. E. Chaput'nun *Türkiye'de Jeoloji ve jeomorfojenik inceleme gezileri* başlıklı kitabı takip etmiştir. R. Jestin'in *Suruşpak Sumer tabletleri*, P. Devambez'in *İstanbul Arkeoloji müzesindeki abidevi bronz eserler kataloğu*, L. Delaporte'un, *Malatya'da Arslantepe'de Arslanlı kapı* hakkındaki araştırmalarından sonra, müdür A. Gabriel, *Boğaziçi'ndeki Türk hisarları* ile ilgili eserini vermiştir.

³¹ Bu yayınların fransızca başlıkları Fransız Enstitüsü yayınlarının son ciltlerinde arka kapakda bulunmakta olduğundan burada tekrarlanmasına lüzum görülmemiştir.

Bu seri içinde Gabriel'in müdürlüğü sırasında yedinci cild olarak da L. Robert'in *Mylasa yakınında Sinuri sunağı* başlıklı çalışması basılmıştır.

Fransız Enstitüsü'nün ikinci büyük yayın serisi *Etudes Orientales* başlığı altında düzenlenerek, ilk cildi E. Saussey'in, *Çağdaş Türk nesircileri* hakkındadır. Bunun arkasından L. Robert'in *Anadolu şehirleri*, Fuad Köprülü'nün *Osmanlı İmparatorluğunun menşeleri*, E. Saussey'in *Türk halk edebiyatı*, L. Robert'in *Anadolu incelemeleri*, başlıklı kitapları çıkmıştır. Aynı seri, Molla Lutfi'nin Şerafeddin Yaltkaya, Abdülhak Adnan Adıvar ve H. Corbin eliyle hazırlanan *Risaleti Taz'if ül-mezbah* başlıklı eserinin metni, tercümesi ve notları ile devam etmiştir. R. Jestin, *Sumer fiili* hakkında üç cildlik kitabını bu seride yayınlamış, İbn Sab'in'nin *II. Friedrich Hohenstaufen ile felsefe mektuplaşmaları*'nin arapça metni, yine Şerafeddin Yaltkaya tarafından hazırlanarak bastırılmıştır. Bu seri içinde H. Metzger'in *Antalya müzesindeki sunak anıtları kataloğu* da çıkmıştır. Prof. Gabriel'in müdürlüğü sırasında bu seri içinde *Anadolu* başlıklı Türkiye'deki çalışmalara dâir haber ve bibliyografya dergisinin de basılmağa başladığını biliyoruz. Fakat ancak üç fasikülü çıkan bu dergi Gabriel'in emekliye ayrılması ile durmuştur.

Üçüncü seri, Çeşitli yayınlar (= *Publications diverses*) başlığı altında toplanmıştır. Prof. Gabriel'in Anadolu sanatı hakkındaki büyük eserleri bu seri içinde basılmış, ayrıca Halide Edip Adıvar'ın aslı *Akşam* gazetesinde çıkan *Bu dönen kavgadır?* başlıklı yazıları Solange Roux kalemiyle fransızcaya çevrilerek her iki dilde de bir cild halinde yayınlanmıştır.

Nihayet dördüncü seri ise, yalnız Frigya'da yapılan arkeoloji incelemelerine (= *Exploration Archéologique de la Phrygie*) ayrılmıştır. Bunların ilk cildi E. Chaput'nun bölgenin *Jeolojisi ve fiziki coğrafyasına* dâirdir. İkinci cildde A. Gabriel, Yazılıkaya olarak bilinen *Midas şehrinin topoğrafyası*'nı işlemiş, üçüncü cildde, Bayan Emilie Haspels, *Midas şehrindeki keramik ve çeşitli buluntuları* değerlendirmiş, nihayet dördüncü cildde de yine A. Gabriel, *Midas şehrinin mimarisi* konusunu işlemiştir.

İstanbul Fransız Enstitüsünün bu yayınlarının, çok değişik konular üzerinde oldukları dikkati çeker, bunlarda Enstitü, 1930'da kurulurken Türk hükümetinin şart koştuğu prensiplere sâdik kalmış ve İlkçağa dâir araştırmaların yanısıra Türk medeniyet tarihi, dolayısıyla

Türk sanatı ile edebiyatının dış çevrelere tanıtılmasına büyük önem vermiştir. Bu tutumda Enstitü müdürü Prof. A. Gabriel'in muhakkak ki büyük hizmeti olmuştur.

Gabriel, Enstitünün Türkiye'deki Bizans eserleri araştırmalarında da faydalı olmasını düşünmüş ve bu görünüşü bazı fırsatlarda belirtmişti (Bibl. No. 24). Nitekim 1935'de basılan bir yazısında, Bizans ile islâm alemleri arasındaki yakın bağlar göz önünde tutularak, bu konular üzerine eğilmesini *temenni* ettiğini açıklamıştır. Bu arada Anadolu'daki Bizans çağı eserlerinin de daha etraflıca tanınmaları gerektiğini işaret etmiştir. Fakat bu konular hakkındaki Enstitü yayınları ancak Gabriel müdürlükten ayrıldıktan sonra basılmıştır.

Eski Fransa elçiliği binasının güzel bahçesi içindeki 5 katlı bir binada olan Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nün yan duvarındaki mermer levha üzerinde şu kitabe okunmaktadır.

L'INSTITUT FRANÇAIS D'ARCHÉOLOGIE
FONDÉ SOUS LES AUSPICES
DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS
A ÉTÉ INAUGURÉE
LE 1er OCTOBRE 1930
CHARLES DE CHAMBRUN
ÉTANT AMBASSADEUR DE FRANCE
SÉBASTIEN CHARLETY
RECTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS
ALBERT GABRIEL
DIRECTEUR DE L'INSTITUT

Enstitü kütüphanesi, Prof. Gabriel müdürlükten ayrıldığı sırada üç bin kadar kitaba ve kırk kadar periyodik'e ait bin kadar cilde sahip bulunuyordu. Bunların arasında *Journal Asiatique*'in 1826'dan beri, *Bulletin de Correspondance Hellénique*'in 1870'den beri çıkan koleksiyonları da bulunmaktadır.

* * *

Prof. Albert Gabriel, İstanbul'un renkli bir şahsiyeti idi. Dostları belirli bir grup teşkil eder, Gabriel onların arasında, Fransız dilinin bütün zarıflık ve inceliği ile konuşarak etrafına bir dinleyici halkası toplardı. "Bu memleket... kalben bağlı olduğum için benim de vatanım sayı-

lır.... Ben kendimi doğuş itibarıyla Fransız olduğum kadar, his itibarıyla Türk addederim” diyecek kadar Türkü ve Türkleri sevmekle beraber bu dost zümresinin bir kısmı Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarından kalan Beyoğlu'nun “levanten aristokrasisi” idi. Konferanslarında bunları topluca görmek mümkündü. Fakat onların dışında Abdülhak Adnan Adıvar, Reşid Saffet Atabinen, Ö. Lütfi Barkan, N. Reşat Belger, Halil Etem Eldem, Ziyaeddin Fındıklıoğlu, Fehmi Karatay, Tevfik Remzi Kazancıgil, Fuad Köprülü, Aziz Ogan, Tahsin Öz, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ahmet Tevhid, Sâim Ülgen, Süheyl Ünver, Hasan Âli Yücel, son çağın Türk bilim alanında tanınmış daha pek çok kimse ile dostluğu vardı³². Bunlardan bazılarının onun hakkındaki yazıları yayınlanmış olduğu gibi o da dostlarından R. S. Atabinen'in ölümünden duyduğu üzüntüyü belirten bir yazı yazmıştı (Bibl. No. 97). Gabriel ile yakın dostluğu olanların çoğu ne yazık ki hatıralarını kâğıda dökmeden Allah'ın rahmetine ermiş bulunuyorlar. Gabriel emekli olup Bar-sur-Aube kasabasındaki baba evine çekildikten sonra, hayatının son yıllarını, Türkiye hatıralarını yazmağa ayırmıştı. Bunun için 1960'larda notlarını derlemiş, eski mektupları düzene koymuştu. Bu hatıralar kitabı çok zor şartlar halinde yapılan Anadolu gezilerinin maceralarını anlattıktan başka son elli yıllık fikir hayatımız tarihi bakımından muhakkak ki çok büyük bir kazanç olacaktı. Fakat ilerlemiş yaşı, ve yazı yazma kabiliyetinin çok azalması bu eserin meydana gelmesine engel olmuştur. Bir ara müsved-

³² Biz, Prof. Gabriel'in ilk olarak, Fransız Enstitüsü kütüphanesinden faydalandığımız yıllarda, 1948'de İstanbul'a geldiğinde tanıdık. Hatta lisans tezimizi gerekli üç öğretim üyesi dışında olarak ona da sunmuş ve imzalatmıştık. 1952-1953 yıllarında birçok konferansını da türkçeye çevirdik. Nihayet 1956'da emekliye ayrıldığı sırada Edebiyat Fakültesi'nde yapılan törende bir de konuşma yaptık. Fakat bunlar resmî temaslar olmaktan çıkmadı. Prof. Gabriel, Bar-sur-Aube'a yerleştikten ve vaktiyle Enstitü müdürü iken etrafını saran kimselerin çoğu artık onu “unuttuktan” sonra bize mektuplar yazmağa başladı. Diyebilirim ki, dostluğumuz bu mektuplar ile başladı ve sürdü. Nihayet 1967 yazında Fransa'dan geçerken, Paris'de kaldığımız otele Bar-sur-Aube'den telefon ederek bizi yanına çağırdı. Evinde kalmamız için yaptığı ısrarlara rağmen bu küçük kasabada bir otele yerleştik, fakat üç gün kendisi ile beraber olduk. Bu ziyaretimizde eski çalışma ve hatıralarından uzun uzadıya bahsetti, kendisini unutan dostlarından şikâyet etti. Hayatının son günlerini Boğaziçinde bir eski Türk yalısında tamamlamayı ne kadar özlediğini belirtti. Ve ayrılık günü geldiğinde, bütün ısrarımıza rağmen otelimize kadar geldi ve bizi gözleri yaş dolu uğurladı. Arabamızı çalıştırdığımızda, yollarda çok dikkatli olmamızı tavsiye ederken, en candan bir yakınımızdan daha endişeli ve samimi idi.

delerinin basılması için İstanbul'da bir müesseseye teklif edildiğini duyduğumuz bu eserin unutulup kaybolmaktan kurtarılmasını temenni ederiz. Gabriel Cumhuriyet devrinin Türk bilim tarihine yakından karışmış bir kimse idi. Türk biliminin gelişmesi öyle zannediyoruz ki bazı yabancı türkoloğların aksine olarak onu sevindiriyordu. Bu hislerinin en açık belirtisi büyük kitaplarında Türk ilim adamları ile Türk yayınlarına ayırdığı satırlardır. Bunların bazen en mütevazî olanlarını bile anması, gelişen Türk ilmine saygısını gösterir. Diğer taraftan *İslâm Ansiklopedisi*'nin Türkçe olarak yayınlanmasını karşılayışı ve onu tanıtuş şekli, hele başka bir türkoloğun aynı Ansiklopedi hakkındaki yazısı ile karşılaştırılır ise, Gabriel'in hislerinin ne tarafta olduğu çok açık belli eder (Bibl. No. 40, 50).

Prof. Gabriel, yarım yüzyıl aramızda yaşadı; bizi tanıdı hatta bizden oldu. Bilim sahasındaki iç çekişmelerimize katıldı, onların içinde hatta bazen olumlu veya bazen olumsuz payı oldu. Fakat bu memleketin sanatı dışında insanını da sevdi ve saydı. Daha 1931 de *Monuments Turcs d'Anatolie*'nin önsözünde dediklerinden hiçbir vakit geri dönmedi. "*Halk ve Devlet memurları, uzun yıllardır beni memleketlerine yaklaştıran bağları daha da sıktılar ve ben, karşılıklı bir emniyet havası içinde çalışmamı yürüttüm*" (= *Les uns et les autres ont resserré les liens qui, de longue date, m'unissent à leur pays et c'est dans une atmosphère de confiance mutuelle que j'ai poursuivi mon travail*).

Prof. A. Gabriel herşeyin dışında ve üstünde çok büyük bir hizmette bulundu: Türk sanat ve medeniyeti tarihinin, onu tanımazlıktan gelen Batı ülkelerinde savunucusu oldu. Ve bunu, onun adını yaşatacak olan kitapları ile yaptı. Eğer bugün Anadolu Türk sanatı daha genç kuşaklardan sanat tarihçileri tarafından daha iyi tanıtılma yolunda geliyorsa, bunda Gabriel'in yol gösterici olarak hizmeti inkâr olunamaz. Türk ilim tarihi Prof. A. Gabriel'e minnettardır.

V

PROF. A. GABRIEL'İN BAŞLICA YAYINLARINA DAİR BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

Bu bibliyografya bütün gayretimize rağmen muhakkak ki tam değildir. Prof. Gabriel'in gazetelerde çıkan yazılarını toplamamız mümkün olmadı. Bizzat kendisi tarafından bastırılan dört sayfalık bibliyografya ise hem hatalı hem de eksikti. Biz bu yayınları imkân ol-

duğu kadarı ile görerek bu listeyi meydana getirmeğe çalıştık. Yurdumuzda bulmak imkânı olmayan bir kaç makaleyi de Fransa'dan temin etmemiz mümkün oldu. Bu bibliyografya denememiz yayınların baskı tarihi sırasına göre düzenlenmiş, bunlardan kitap halinde basılanların yanlarına bir * işareti konulmuştur.

1911

- 1 - *Fouilles de Délos*, şu kitapda: *Les Salons d'Architecture*, Paris 1911, s. 46-47.
Gabriel'in Delos adasındaki kazılarda çizdiği desenler ve rölövelerden bir kaçının reproduksiyonları.
- 2 - *Les Turcs et l'opinion*, "*La Revue Socialiste*" XXVIII. yıl, sayı 334. (15 novembre 1912) s. 413-421.

1914

- 3 - *La domination italienne dans les îles*, "*La Revue Socialiste*" XXX. yıl, sayı 349 (15 Janvier 1914) s. 18-28.

1921 - 1923

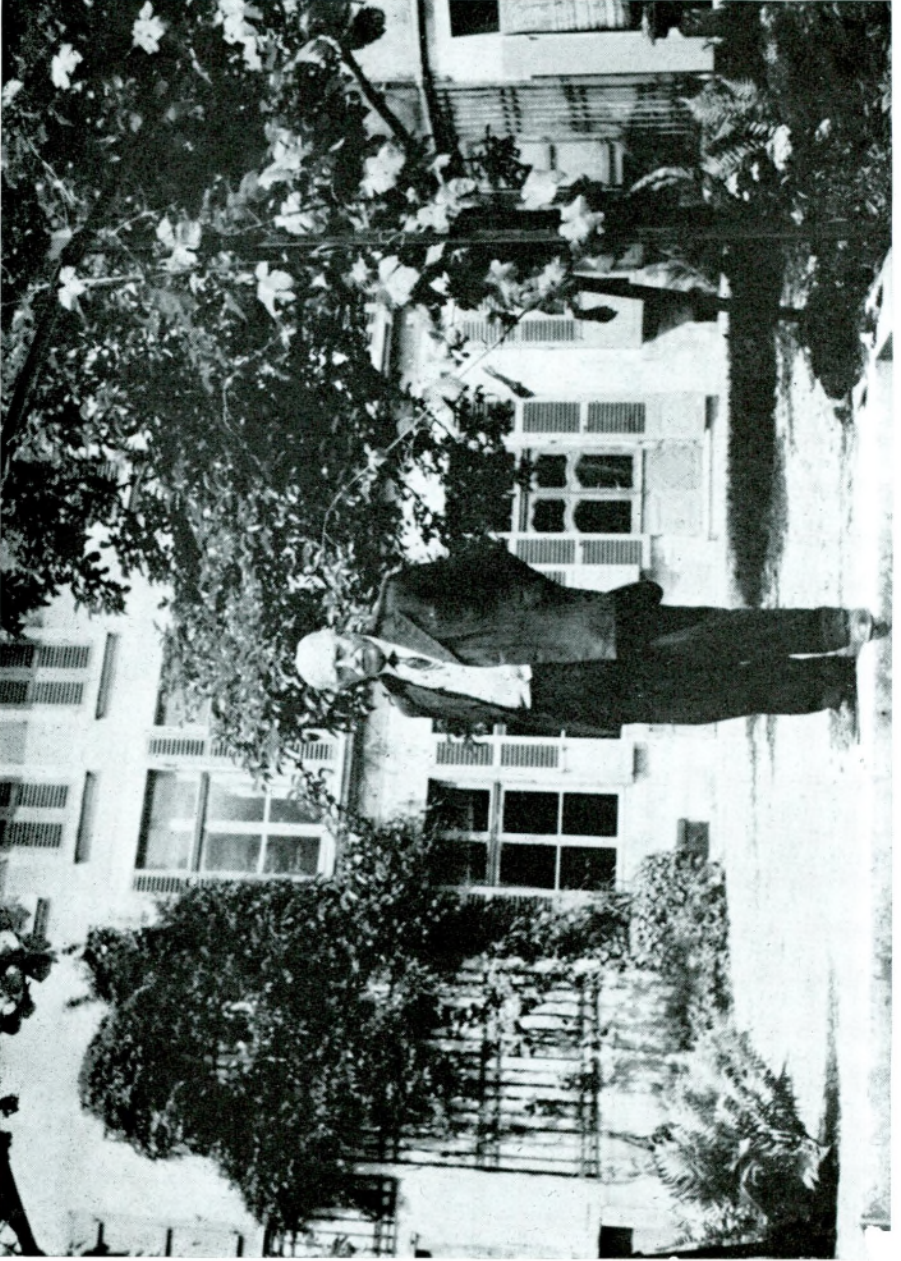
- 4 * *Les remparts de Rhodes*, Paris 1921.
Paris Üniversitesi'ne verilen tez.
- 5 * *Les fouilles d'al - Foustat et les origines de la maison Arabe en Egypte*, Paris 1921, 75 s. ve 20 resim.
Paris Üniversitesi'ne verilen ek tez (*thèse complémentaire*). Ayrıca kitap olarak da piyasaya çıkmıştır, bk. aşağıda No. 9.
- 6 * *La Cité de Rhodes DCCCX - MDXII*, 2 cilt.
I. *Topographie et Architecture militaire*, Paris 1921, XVIII-158 s. 78 resim ve 35 levha,
II. *Architecture civile et religieuse*, Paris 1923, VI-240 s. 161 resim, 41 levha.

1926

- 7 - *Recherches archéologiques à Palmyre*, "*Syria*" VII (1926) s. 71-92, 24 s. 7 resim ve 6 levha.
- 8 - *Les mosquées de Constantinople*, "*Syria*" VII (1926) s. 353-419, 66 s. 38 resim ve 8 levha (LXXII-LXXVIII).

Res. 1 — Prof. Albert Gabriel, 1967 yılı Haziranında.

Res. 2 — Prof. A. Gabriel, Bar-sur-Aube'da evinin bahçesinde (1967 - Haziran)

Res. 3 — Prof. Gabriel, Bar-sur-Aube'daki evinin bahçesinde makale yazarı ile (1967 - Haziran)

Res. 4 — Prof. A. Gabriel, Bar-sur-Aube'da kasaba dışındaki bahçesindeki köşkün önünde yazarın eşi ile (1967 - Haziran)

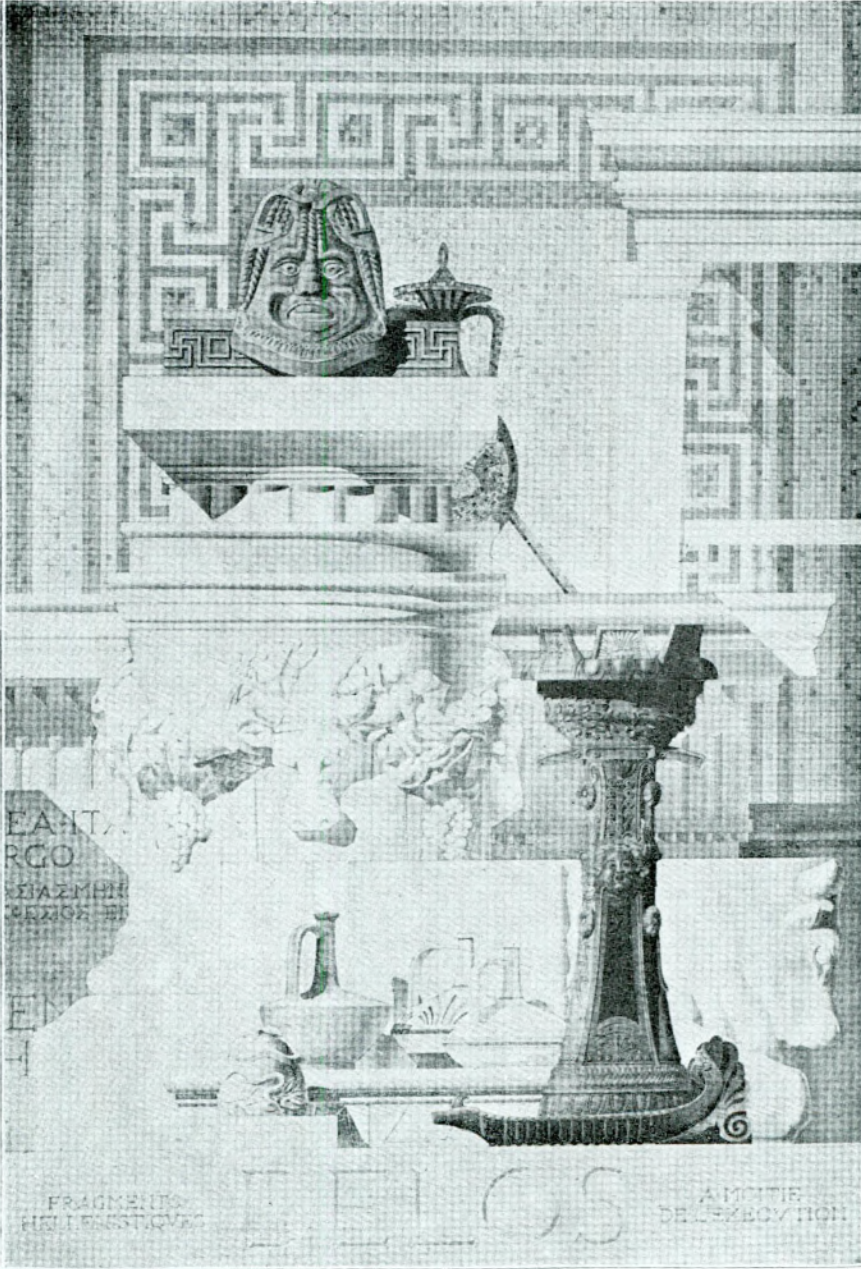
S. Eyice

Res. 5 — Prof. Gabriel'in İstanbul'da kurduğu Enstitü.

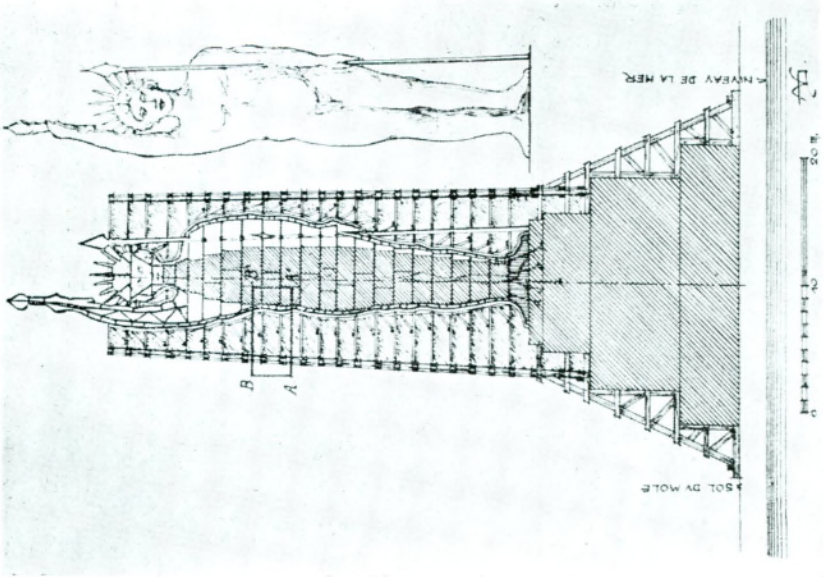
Res. 6 — Prof. Gabriel'in kurduğu enstitünün kütüphanesi.

Res. 7 — Gabriel'in gençlik devri eserlerinden Delos rölüvelerinden bir kompozisyon.

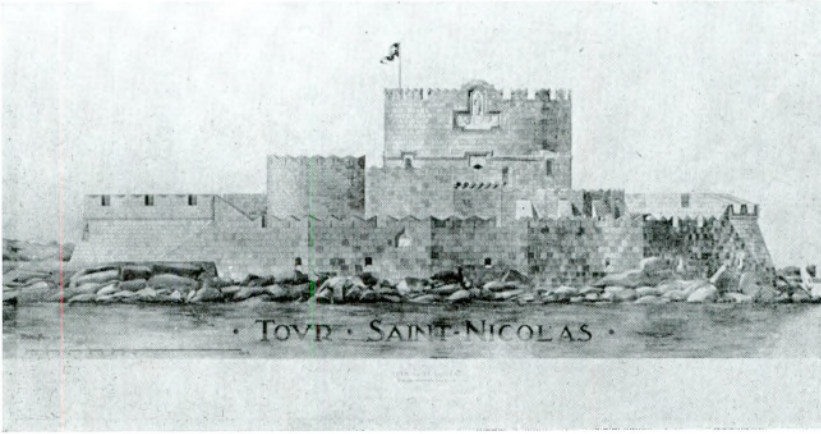
Res. 9 — Rodos rölövelerinden Naillac burcu.

Res. 8 — Rodos anıtı için teklifi.

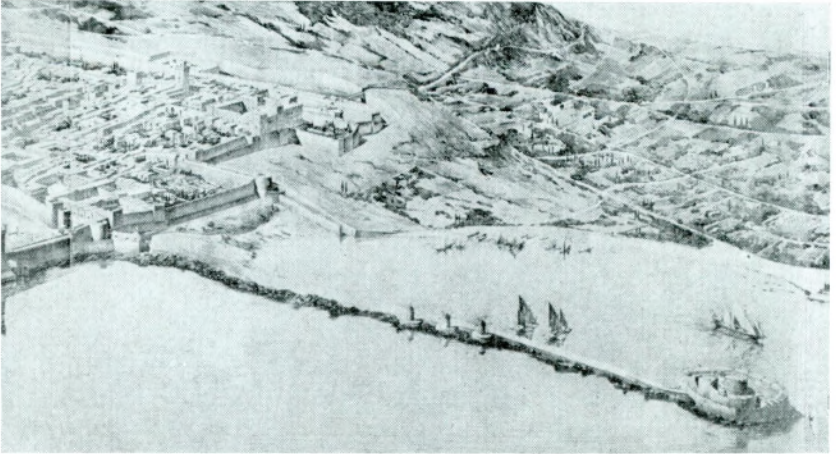
Res. 10 — Rodos'da Auberge de France'in cephe restorasyon projesi.

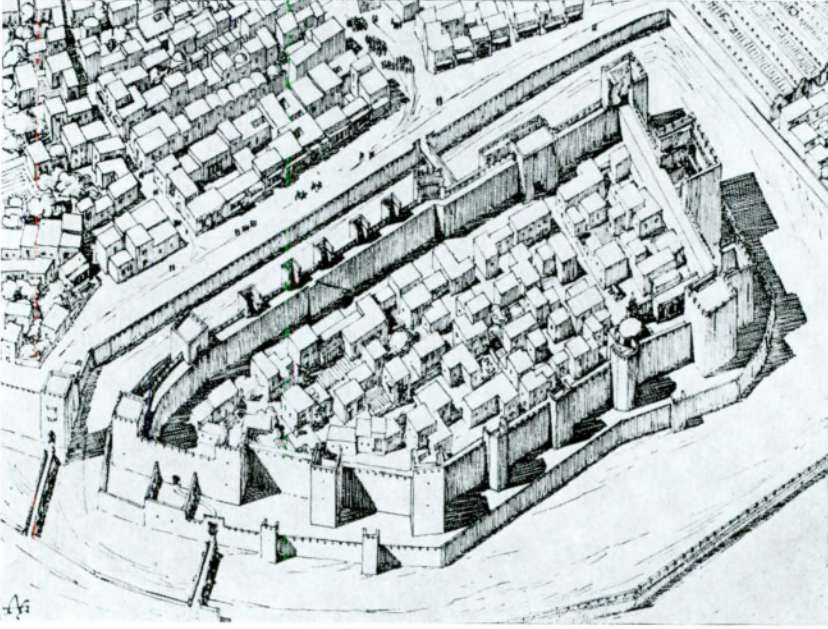
Res. 11 — Rodos'da Saint-Nicolas burcunun restitüsyonu.

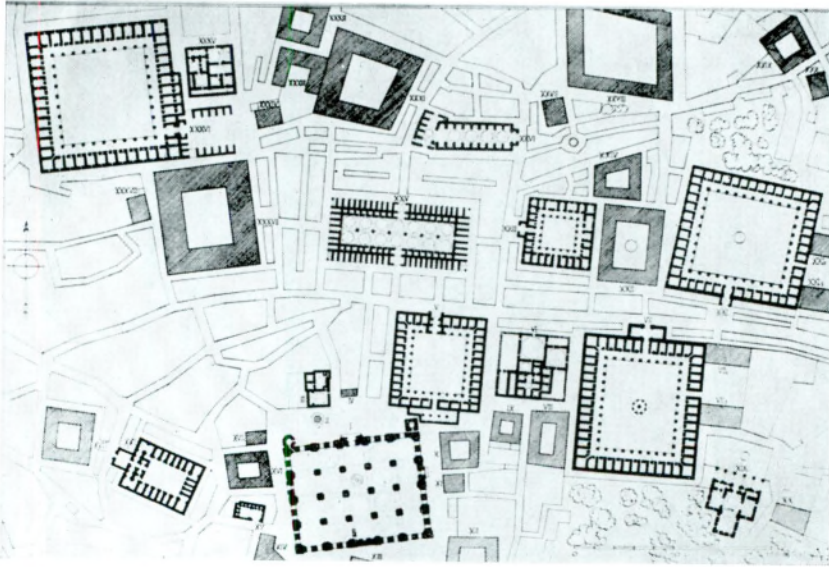
Res. 12 — Rodos limanı ve kalesi restitüsyonu
(rölövenin sol tarafı)

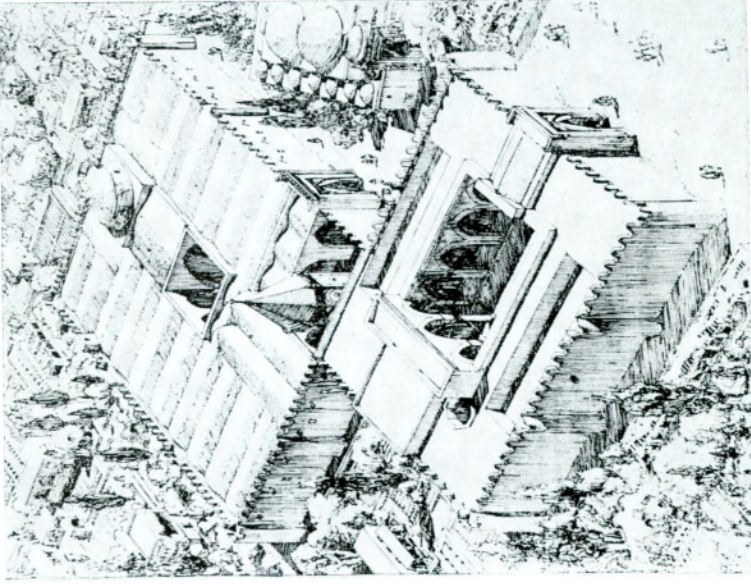
Res. 13 — Rodos limanı ve kalesi restitüsyonu
(rölövenin sağ tarafı)

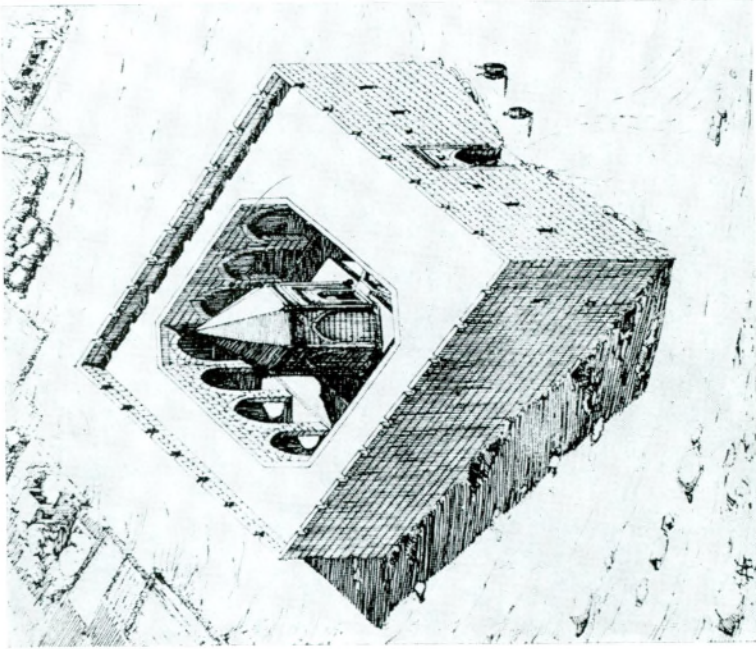
Res. 14 — Kayseri şehri iç kalesi restitüsyonu.

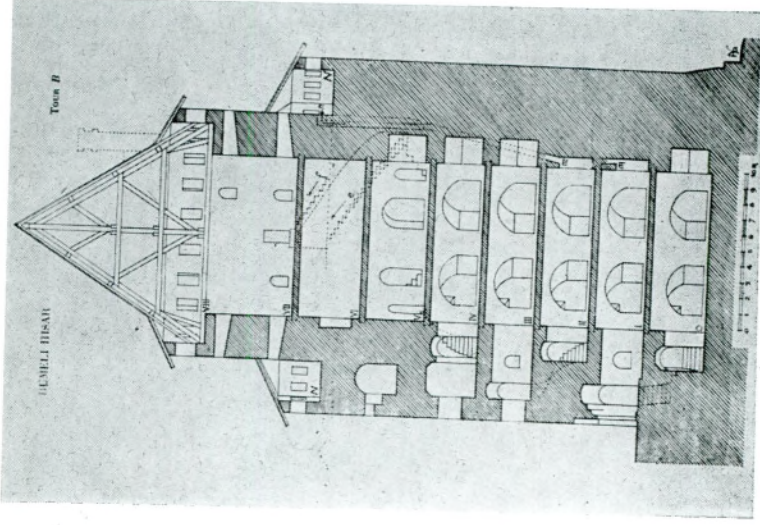
Res. 15 — Bursa çarşısı rölövesi.

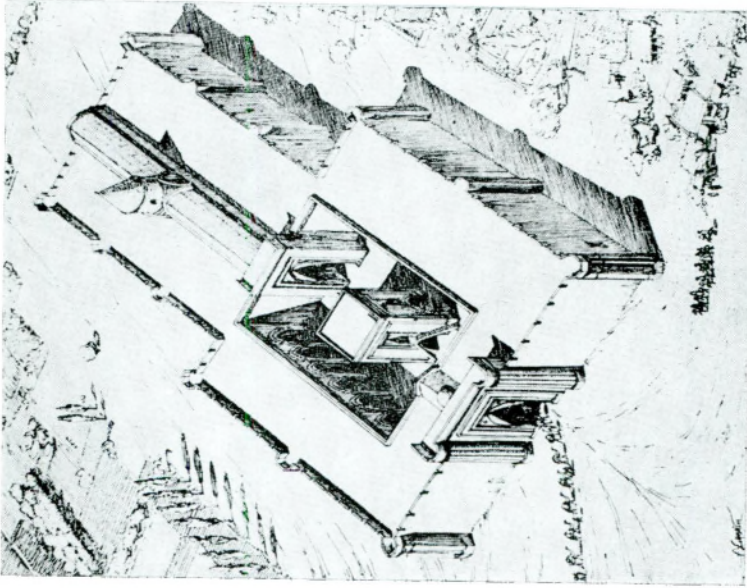
Res. 17 — Kayseri'de Huvand Hatun manzumesi restitüsyonu.

Res. 16 — Kayseri'de Köşk medrese restitüsyonu

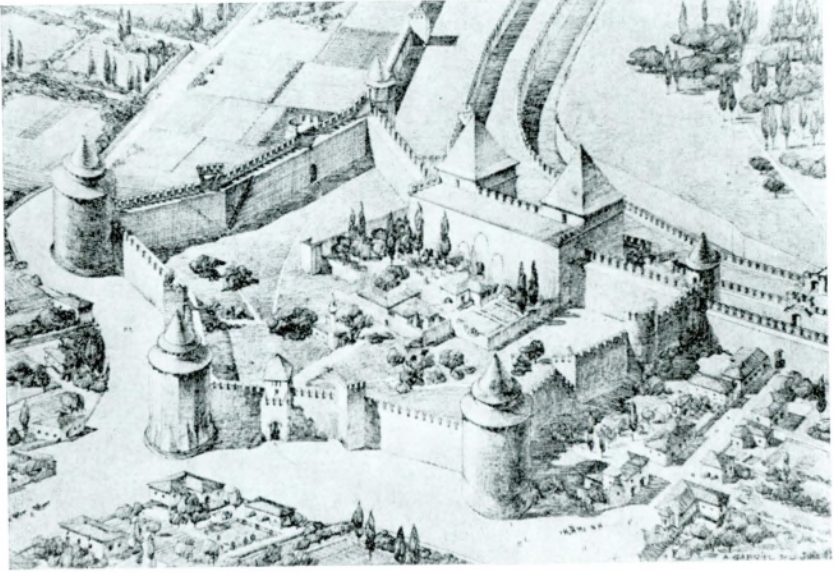

Res. 19 — Rumelihisari'nda bir burcun kesiti.

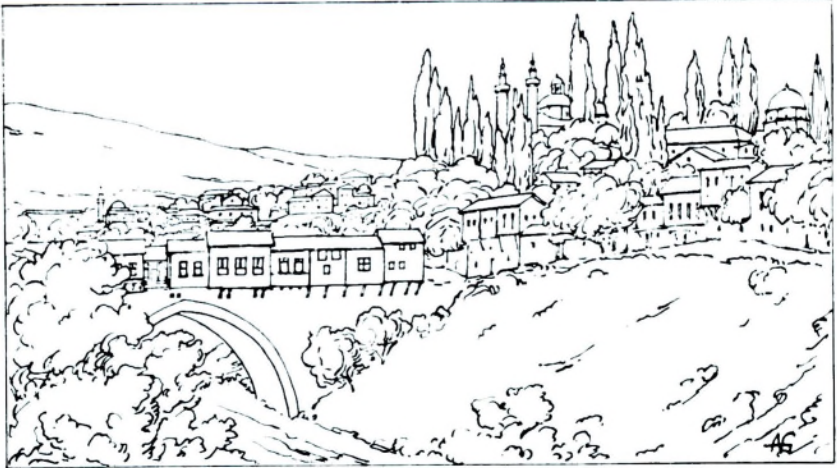

Res. 18 — Sultanhanı restitüsyonu.

S. Eyice

Res. 20 — Prof. Gabriel'in Yedikule hisarı restitüsyonu

Res. 21 — Prof. Gabriel'in bir deseni: Bursa'da Irgandı köprüsünün eski biçimi.

Res. 22 — Prof. Albert Gabriel, son günlerinde

- 9 * [Aly Bahgat Bey ile] *Les fouilles d'al-Foustat*, Le Caire (= Kahire) 1927 128 s. 68 resim ve 32 levha.
Yukarıda No. 5'deki eserin ikinci baskısı.
- 10 - *Kasr-el Heir*, "Syria" VIII (1927) s. 302-329, 28 s. 15 resim ve 7 levha (LXXXVI-XCIV).
- 11 - *Türk sanatı ve tarih-i sanattaki mevkii*, "Hayat mecmuası" II, sayı 40 (1927) s. 15-18 (= s. 275-278).

1928

- 12 - *Les étapes d'une campagne dans les deux Irak, d'après un manuscrit turc du XVIe siècle*, "Syria" IX (1928) s. 328-349, 22 s. 3 resim ve 11 levha (LXXIV-LXXXIV).
- 13 - *Muasır resim san'atının geçirdiği yeni buhran*, "Hayat mecmuası" III, sayı 54 (1928) s. 5-6 (s. 25-26).
- 14 - *Istanbul: san'at beldesi*, "Hayat mecmuası" III, sayı 59 (1928) s. 7-8 (s. 127-128).
- 15 - *San'at ile atikiyat*, "Hayat mecmuası" III, sayı 71 (1928) s. 7-8 (s. 367-368).
- 16 - *Anadoluda atikiyat tedkiki maksadiyle bir cevelân*, "Hayat" IV, sayı 82 (1928) s. 9-14 (s. 69-74).

1929

- 17 - *Les antiquités turcs d'Anatolie*, "Syria" X (1929) s. 257-270, 14 s., 2 resim, 4 Levha (XLVII-L).

1931 - 1932

- 18 * *Monuments turcs d'Anatolie*, 2 cilt.
I. *Kayseri - Niğde*, Paris 1931, 170 s. 102 resim ve 56 levha. Bu cildin türkçe tercümeleri için bkz. aşağıda No. 71, 90
II. *Amasya - Tokat et Sivas*, Paris 1932, 204 s. 120 resim ve 79 levha.
- 19 - *La mosquée Suleimaniyé*, "Türkiye Turing ve Oto. K. Belleteni" 2. yıl, sayı 2 (1 mart 1931) s. 14-17, resimli.
- 20 - *La construction, l'attitude et l'emplacement du Colosse de Rhodes*, "Bulletin de Correspondance Hellénique" LVI (1932) s. 331-359, resimli.

1933

- 21 - *Mardin ve Diyarbakır vilayetlerinde icra olunmuş bir arkeologya seyahati hakkında rapor*, “*Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*” sayı 1 (1933) s. 134-149, resimli, s. 184’te fransızca, s. 192-193’te ingilizce çok kısa birer özeti bulunmaktadır.

1935

- 22 * *En Turquie*, Paris 1935, 14 s. metin ve 158 resimden ibaret album. Biraz genişletilmiş ikinci baskısı için bkz. No. 63; türkçesi için No. 68.
- 23 - *Le masdjid-i Djuma d’Isfahan*, “*Ars Islamica*” II (Michigan 1935) s. 7-44, 21 s., 34 resim.
- 24 - *Institut Français d’Archéologie de Stamboul*, “*Société des Nations-Office des Instituts d’Archéologie et d’Histoire de l’Art - Bulletin périodique*” II, no. 4 (Paris 1935) s. 14-17.
- 25 - *Le musée de Sainte Sophie*, “*Gazette des Beaux Arts*” XIV (1935) s. 239-246.
- 26 - *La nouvelle destinée de Sainte Sophie*, “*Le Temps*” gazetesi, Paris (11 avril 1935) s. 3.

1936

- 27 - *Le maître architecte Sinan*, “*La Turquie Kemaliste*” sayı 16 (Ankara 1936) s. 2-13, resimli.
- 28 - *Arkeolojinin rolü* (çeviren: Bilâl Aziz), “*Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*” sayı 3 (Ankara 1936) s. 159-161.
- 29 - [Fuad Köprülü ile] *Sinan’ın hayatı, eseri - Sinan, sa vie, son oeuvre*, [Türk Tarih Kurumu yayını] İstanbul 1937, s. 5-6, türkçe ve fransızca. Türk Tarih Kurumunca yayınlanması tasarlanan Sinan hakkındaki büyük monografyanın takdimi yapılmak üzere büyük boyda bastırılarak İkinci Türk Tarih Kongresi (20-25 eylül 1937) sırasında dağıtılan broşür.
- 30 - *Dunaysir*, “*Ars Islamica*” IV (Michigan 1937) s. 352-362, 17 s. 19 resim.
- 31 - *Selçuk mimarisi*, İstanbul 1937, 2 s.
İkinci Türk Tarih Kongresi (20-25) eylül 1937) de verilen tebliğin özeti olarak önceden bastırılan broşür, fransızcası için bkz. No. 32.

- 32 - *L'architecture Seldjoukide*, Istanbul 1937, 2 s.
IIe Congrès turc d'histoire (20-25 septembre 1937) de verilen tebliğ'in fransızca özeti; türkçesi için bkz. No. 31, ayrıca bkz. No. 43.

1938

- 33 - *Soliman le Magnifique*, şu eserde: *Les Grandes Figures*, Paris 1938, s. 195-203, resimli.
34 - *Tarihî Türk Abidelerinin tamir ve ihyası-La restauration des monuments historiques turcs*, "Vakıflar Dergisi" I (1938) s. 7-15, ayrıca 12 levhada 14 resim, fransızcası, arkadaki ayrı bölümde s. 11-19.

1939

- 35 - *Les richesses artistiques de la Turquie*, "Figaro" gazetesinin özel sayısı [no. spécial] (mai 1939).

1940

- 36 * *Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale: Mardin - Diyarbakir - Provinces au-dela du Tigre, Harput, Malatya, Urfa*, Paris 1940, 2 cilt. I. cilt metin kısmı, VI-350 s. 130 resim ve 10 levha; II. cilt album kısmı, 112 levha ve vesikalar.
37 - *Sainte - Sophie, source d'inspiration de la mosquée Suleymaniye*, şu eserde: *VI. e Congrès International d'Etudes Byzantines - Alger 2-7 octobre 1939-Résumés des rapports et communications*, Paris 1940, s. 230-231. Cezayir'de 2-7 ekim 1939 da toplanacakken, İkinci Dünya savaşının başlaması üzerine geri bırakılan VI. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi'ne tebliğ olarak hazırlanan bu araştırmanın sadece özeti basılmıştır.
38 - *Henri Prost et le nouveau plan d'Istanbul*, fransızca "Istanbul" gazetesi, 5 makale: 9 janvier, 10 janvier, 11 janvier, 12 janvier, 13 janvier 1940; ayrıca bkz. No. 84, 85.

1941

- 39 - *Broderies turques*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 28 (nisan-avril 1941) s. 27-28.
Bayan Melek Celâl Sofu'nun Beyoğlu Halkevinde düzenlenen Türk işlemleri sergisi hakkında.

- 40 - *L'édition turque de l'Encyclopédie de l'Islam*, "fransızca "Istanbul"
(1 şubat - février 1941) supplément du samedi (cumartesi ilâvesi)
s. 3. Bkz. aşağıda No. 50.

1942

- 41 - *Bursa'da Murad I. camii ve Osmanlı mimarisinin menşei meselesi - La Mosquée de Murad Ier à Brousse et problème des origines de l'architecture ottomane*, "Vakıflar Dergisi" II (1942) türkçesi: s. 37-43 ve ayrıca 9 levha, fransızcası, arkadaki ayrı bölümde: s. 49-57.

1943

- 42 * *Chateaux turcs du Bosphore*, Paris 1943, 124 s. 64 resim ve ayrıca 32 levha.
İçinden bazı bölümlerinin tercümeleri için bkz. aşağıda No. 47, 84 ve 85.
43 - *Selçuklu mimarisi*, şu eserde: *İkinci Türk Tarih Kongresi tebliğleri*, Ankara 1943, s. 439-440.
Yukarıda No. 30 ve 32'nin tekrarı.

1947

- 44 - *Question de méthode dans l'archéologie du Moyen Age Oriental*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 65 (haziran - juin 1947) s. 23-24.
45 - *Les monuments historiques de Bursa*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 66 (temmuz - juillet 1947) s. 21-23.
46 - *Mosquées et médressés Ortokides*, şu eserde: *Halil Edhem hatıra kitabı - In Memoriam Halil Edhem*, Ankara 1947, I, s. 211-228, ayrıca 5 levhada 7 resim.
47 - *Anadolu hisarı* maddesi [çeviren, Muzaffer Esen], şu ansiklopedide: Reşad Ekrem Koçu, *Istanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1947, II, s. 492-499, resimli.
Yukarıda No. 42'nin bir bölümünün tercümesidir. *Ansiklopedi* yeniden basıldığında bu tercüme bir daha kullanılmıştır, bkz. No. 84.
48 - *Caravansérails d'Orient*, "Urbanisme" sayı 98 (janvier 1947), s. 13-17, pek az metin ile birlikte 1 harita, 6 fotoğraf, 4 kesit ve 10 plân ile 1 restitüsyon.

1948

- 49 - *Recherches archéologiques en Phrygie*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 81-82 (ekim - kasım - octobre - novembre 1948) s. 21-23, resimli.
- 50 - *La traduction turque de l'Encyclopédie de l'Islam (Islam Ansiklopedisi)*, "Journal Asiatique" CCXXXVI (1948) s. 115-122.

1949

- 51 - *La nouvelle mosquée de Chichli*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 90 (temmuz - juillet 1949) s. 30-31 ve 3 resim.
- 52 - *L'exposition des oeuvres du peintre Sami Yetik*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 90 (temmuz - juillet 1949) s. 20 ve 1 resim.
- 53 - *Une capitale turque: Bursa*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 91 (ağustos - août 1949) s. 19-23, resimli.
- 54 - *L'entretien et la restauration des monuments historiques*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 93 (ekim - octobre 1949) s. 21-23.

1950

- 55 - *Le monument de Midas*, "Compte - rendu de l'Académie des Inscriptions et Belles - Lettres" Paris 1950.
- 56 - *La décoration de Yéçil Djami à Brousse*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 107 (aralık - décembre 1950) s. 20-22, resimli.
- 57 - *Note relative aux travaux exécutés sur l'emplacement du nouveau Palais de Justice*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 107 (aralık - décembre 1950) s. 28-29.

1951

- 58 - *Recherches archéologiques en Phrygie*, "Anadolu" I, 1 (1951) s. 31-36.
- 59 - *Recherches d'archéologie byzantine depuis 1936*, "Anadolu" I, 1 (1951) s. 69-74.
- 60 - *Halk elbiseleri sergisi ve Türk sanatı*, "Cumhuriyet" gazetesi (16 ekim 1951). Aynı yazının tekrarı için bkz. No. 61.
- 61 - *Halk elbiseleri sergisi ve Türk sanatı*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 118 (kasım - novembre 1951) s. 5.

1952

- 62 * *Phrygie - Exploration archéologique, II. La Cité de Midas - Topographie, Le site et les fouilles*, Paris 1952, 43 s. 5 resim ve ayrıca 28 levha.
- 63 - *Frikya'da Midas şehri kazıları*, şu eserde: *IV. Türk Tarih Kongresi tebliğleri* - Ankara 10-14 kasım 1948, Ankara 1952, s. 225-227.
- 64 - *Histoire de l'art turc*, "Anadolu" I, 2 (1952) s. 87-102.

1953

- 65 * *En Turquie*, Paris 1953, 16 s. metin ve ayrıca 194 resim. Yukarıda No. 22'nin ikinci baskısı. Bu baskıda resim altları türkçe ve fransızcadır.
- 66 - *En Turquie*, "Türkiye Turing ve Oto Kurumu Belleteni" sayı 143 (aralık - décembre 1953) s. 23 - 28, yukarıdaki No. 65'in önsözünün tekrarı.
- 67 - *Mimarlık bakımından Türkler İstanbul'a neler getirdi?*, "Resimli Hayat" dergisi, II, sayı 14 (haziran 1953) s. 11-17, resimli.
- 68 - *İstanbul'un gelişme safhaları - Prof. Albert Gabriel'in İstanbul Edebiyat Fakültesi seminerinde verdiği konferansın hülâsası*, "Hafta" dergisi, VIII, sayı 195 (19 haziran 1953) s. 19.
- 69 - *Recherches archéologiques en Turquie sous la République*, "Dialogues" sayı 9 (Paris 1953) s. 252-258.

1954

- 70 * *Türkiye, sanat ve tarih memleketi*, [çeviren, Azra Erhat] İstanbul 1954, 103 s.
Yukarıda No. 65'in türkçe baskısı, ayrıca bkz. aşağıda No. 77.
- 71 * *Kayseri Türk anıtları*, [çeviren, Ahmed Akif Tütenk], Ankara 1954, 115 s. ve 29 levha.
Yukarıda No. 18'in bir bölümünün türkçesi.
- 72 - *Vue d'ensemble sur l'architecture turque - İstanbul Türk Ocağında konferans*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 144 (ocak-janvier 1954) s. 27-29.
- 73 - *De la fantaisie seldjoukide au classicisme osmanlı*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 149 (haziran - juin 1954) s. 25-27.
- 74 - *Des Seldjoukides aux Osmanlis: évolution des formes d'art*, "Le Monde" gazetesinin özel sayısı (3-4 janvier 1954).

1955

- 75 - *Fatih'le mülâkat - Prof. A. Gabriel'in bir konferansı, "Tercüman" gazetesi* (29 mayıs 1955).
Aynı yazı No. 76 ve No. 83'de tekrarlanmıştır.
- 76 - *Fatih'le mülâkat - Prof. A. Gabriel'in bir konferansı, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni"* sayı 160 (mayıs-mai 1955) s. 12-15.

1956

- 77 * *La Turquie, Terre d'histoire et d'art*, İstanbul 1956, 96 s. bkz. No. 65.
- 78 - *Büyük istikbale namzet Bursa, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni"*, sayı 178 (kasım - novembre 1956) s. 3-5.

1958

- 79 * *Une capitale turque: Brousse - Bursa*, Paris 1958, 2 cilt. I. cilt metin kısmı, 240 s. ve 110 resim; II. cilt album kısmı, bazıları renkli 108 levha.
- 80 - *Prof. Albert Gabriel'in İstanbul'da abidelerimizin ihyasına dair konuşması, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni"* sayı 202 (kasım-novembre 1958) s. 3-4.
- 81 - *Les arts en Turquie*, şu eserde: R. Boulanger, *La Turquie - Guides Bleus*, Paris 1958, s. LIV-LXXII.
Bkz. aşağıda No. 98'de yeni baskıda genişletilmiş tekrarı.
- 82 - *Ottomane scuole* maddesi, şu ansiklopedide: *Enciclopedia Universale dell'Arte*, (Venezia - Roma 1958) X, sütun 286 - 307, levha 147-158.
Aynı makalenin ingilizcesi için bk. No. 96.

1959

- 83 - *Fatih'le mülâkat* [çeviren Mübeccel Bayramıveli], "*İstanbul Enstitüsü Mecmuası*" V (1959) s. 145-147.
Yukarıda No. 75, 76'nın tekrarı.
- 84 - *Anadolu hisarı* maddesi [çeviren Muzaffer Esen], şu ansiklopedide: Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, ikinci baskı, II (İstanbul 1959) s. 808-818 resimli. No. 42'deki kitabın bir bölümünün tercümesi. No. 47'nin tekrarı.

- 85 – *Rumeli Hisarı* [çeviren Fehmi Karatay], “*Istanbul Enstitüsü Mecmuası*” V (1959) s. 101-131, resimli.
No. 42’deki kitabın bir bölümünün tercümesi.

1960

- 86 – *Henry Prost et son oeuvre à Stamboul*, “*Revue Archéologique*” yeni seri I (Paris 1960) s. 211-217.
türkçesi için bkz. aşağıda No. 87.
- 87 – *Henri Prost ve Istanbuldaki eseri*, “*Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni*” sayı 227 (aralık - décembre 1960) s. 8-11.
Yukarıda No. 86’nın türkçesi, ayrıca bkz. No. 38.
- 88 – *La restauration des monuments historiques turcs*, “*Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni*” sayı 218 (mart-mars 1960) s. 21-24.
Türkçesi için bkz. No. 89.
- 89 – *Türk tarihî anıtlarının restorasyonu*, “*Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni*” sayı 223 (ağustos-août 1960) s. 3-6.

1962

- 90 * *Niğde tarihi* [çeviren Ahmed Akif Tütenk] (Türk Kültür Derneği-Niğde şubesi yayını), Ankara 1962, 62 s. ve 25 levha.
Yukarıda No. 18’in bir bölümünün tercümesi. İçinde ayrıca Gabriel’in (bkz. No. 91) bir önsözü ile Niğde valisi Vefik Kitapçgil’in bir önsözü vardır.
- 91 – *Prof. Gabriel’in tercümemiz için gönderdiği yeni önsöz*, No. 90’daki kitabın içinde s. 7-8.
- 92 – *Boğaz kesen kalesi - Rumeli hisarı*, (çeviren Fehmi Karatay) şu eserde: R. Ekrem Koçu, *Istanbul Ansiklopedisi*, VI (1963) s. 2910-2931, resimli; No. 40’in tercümesi, ve No. 85’in tekrarı.
- 93 – *Le énigmes de la Cité de Midas*, “*Revue des Etudes Anciennes - Annales de la Faculté des Letters de Bordeaux*, 4. série, LXXXIVe année”, LXIV 1-2 (Bordeaux - Paris - Toulouse 1962) s. 31-34.

1964

- 94 – *La restauration des monuments historiques turcs*, “*Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni*” sayı 270 (temmuz - juillet 1964) s. 21-23.

1965

- 95 * *Phrygie, Exploration archéologique, IV-La Cité de Midas, Architecture*, Paris 1965, 100 s. metin içinde 42 resim, ayrıca metin dışı 48 levha.
- 96 – *Ottoman School* maddesi, *Encyclopedia of World Art*, (London 1965) X, s. 852-873.
Yukarıda No. 82'nin İngilizcesi.
- 97 – *Souvenir d'un vieil ami*, "Türkiye Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 276-279 (ocak - nisan, janvier - avril 1965) s. 20-21.
Reşid Saffet Atabinen (1884-1965) ölümü dolayısıyla hazırlanmış bir anma yazısı.

1969

- 98 – *Les arts en Turquie*, şu eserde: R. Boulanger, *Turquie-Guides bleus*, Paris 1969, s. 64-87.
Yukarıda No. 81'in biraz değiştirilmiş tekrarı.

KÜNYELERİ TESBİT OLUNAMAYAN BAZI YAYINLARI

- a) *L'architecture turque*, 6 sayfalık bir makale.
Elimizde bir prova baskısı olan bu makalenin nerede çıktığını öğrenmek mümkün olmamıştır.
- b) *Constructeurs turcs du Moyen Age* (1948).
- c) *Art et métier: à propos d'une exposition de céramique de Mme Füreya* (1952).
- d) *Un maître ouvrier: Ismail Hakkı Sönmez*. (1948).
- e) *La Turquie intellectuelle* (1941).

PROF. A. GABRIEL VE ESERLERİ HAKKINDA YAYINLANMIŞ
BAZI YAZILAR³³

- Halil Etem, *Istanbulda iki irfan evi: Alman ve Fransız arkeoloji Enstitüleri ve bunların neşriyatı* [Istanbul Müzeleri neşriyatı: XIV] İstanbul 1937, s. 10-11.

³³ Bu bibliyografyada *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*'nde basılmış olarak gösterilen yazıların çoğu günlük gazetelerde çıkmış veya konferans halinde verilmiştir. Gabriel'in yakın dostu olan Turing ve Otomobil Kurumu Başkanı Reşid Saffet Atabinen, bu yazıları Kurumun *Belleteni*'nde yayınlamak suretiyle kaybolmaktan kurtarmıştır. Fakat asıllarının nerede çıktığı hiçbir vakit belirtilmemiştir.

- Anonim, *Anadoludaki Türk abideleri*, “*Türk. Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 15 (nisan 1937) s. 13-14.
Monuments turcs d’Anatolie hakkında.
- Valâ Nureddin (= Vâ - Nû), *Profesör Gabriel’e dair...*, “*Türk. Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 28 (nisan 1941) s. 17-18.
- Reşid Saffet Atabinen, *La conférence de M. Albert Gabriel, Directeur de l’Institut français d’archéologie d’Istanbul, sur les “Chefs d’Oeuvre de l’Architecture Classique Turque”*, “*Türk. Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 28 (nisan 1941) s. 25-27.
19 ekim 1940 cumartesi günü Prof. Gabriel tarafından Union Française salonunda verilen bir konferansın özeti ve tahlili.
- Aziz Ogan, *Prof. A. Gabriel’in yurdumuzun bazı şehir ve kasabalarında tarihî abideler hakkında neşrettiği mühim bir eseri*, “*Tarihten Sesler*” I, sayı 4 (15 nisan 1943) s. 8-13, resimli.
- Aziz Ogan, *Prof. A. Gabriel ve tarihî abidelerimiz*, “*Türk. Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 33 (temmuz 1943) s. 7-9.
Voyages archéologiques hakkında tanıtma yazısı.
- Anonim, *Istambula dönüş.* “*Türk Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 58 (kasım 1946) s. 14-16.
- Tefvik Remzi Kazancıgil, *Dostumuz Gabriel*, “*Akşam*” gazetesi (25 Mayıs 1947) aynı yazı, “*Türk. Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 65 (Haziran 1947) s. 15-16’da tekrarlanmıştır.
- [Selâhaddin] Kandemir, *Eski eserlerimiz hakkında Prof. Gabriel ile bir konuşma*, “*Türk. Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 98 (Mart 1950) s. 5-6.
Bu konuşmada Gabriel, o sıralarda Ayasofya içinde yapılmakta olan kazıyı tenkit etmekte ve Arkeolojik parkın korunması lüzumuna işaret etmektedir.
- Fehmi Karatay, *Çok yerinde bir intihap*, “*Türk Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 150 (temmuz 1954) s. 8-9.
Prof. Gabriel’in İstanbul fahri hemşehrisi seçilmesi hakkında.
- Nihad Reşad Belger, *Fahrî İstanbul hemşehrisine dair: Albert Gabriel, hayatı, yetişme tarzı ve eserleri*, “*Cumhuriyet*” gazetesi (17 Şubat 1955).
Aynı yazı sonra tekrar basılmıştır, bkz, “*Istanbul Enstitüsü Mecmuası*” V (1959) s. 143 - 144.

- Mübeccel Bayramıveli, *Prof. Albert - Louis Gabriel'in bibliyografisi*, “*Türk Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 157 (şubat 1955) s. 10-11, 2 resimle
- Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Prof. A. Gabriel'e ait bazı hatıralar*, “*Türk. Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 161 (haziran 1955) s. 3-6.
- Ayşe Nur (= Azra Erhat), *Prof. Gabriel Türkiyeden ayrılıyor*, “*Türk. Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 174 (temmuz 1956) s. 13.
- Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Prof. A. Gabriel ve Türkiye*, “*Türk Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 178 (kasım 1956) s. 6.
- Anonim, *L'oeuvre du Professeur Gabriel*, “*Türk Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 179 (aralık 1956) s. 25
Bursa hakkındaki kitabını bitirmek üzere olduğu haber verilmektedir.
- Şekib Tunç, *Profesör A. Gabriel için*, “*Bilgi - Türkiye Muallimler Birliği Organı*” X, sayı 116 (kasım 1956) s. 6 ve 18.
- Nihad Reşad Belger, *Profesör Gabriel'e*, “*Bilgi - Türk Muallimler Birliği Organı*” X, sayı 116 (kasım 1956) s. 9 ve 18.
- Semavi Eyice, *Prof. A. Gabriel'in Türk sanatı dışındaki çalışmaları*, “*Türk. Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 180 (ocak 1957) s. 9-12, resimli. Prof. Gabriel'in Türkiye'den ayrılması münasebetiyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde düzenlenen törendeki konuşmalardan birinin metni.
- M. B., *Un grand ouvrage sur Bursa du Prof. Albert Gabriel*, “*Türk Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 207 (nisan 1959) s. 30.
- Hasan Âli Yücel, *Prof. Gabriel'in Bursa'sı*, “*Türk Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 208-209 (mayıs - haziran 1959) s. 7-8.
- Reşat Nuri Darago, *Bursa'ya lâyük bir abide*, “*Türk. Turing ve Oto. K. Bel.*” sayı 210-211 (temmuz - ağustos 1959) s. 3-5.
- Anonim, *Albert Gabriel, Meydan Larousse*, IV (İstanbul 1971) s. 898.
- Reşad Ekrem Koçu, *Gabriel (Albert Louis), İstanbul Ansiklopedisi*, XI, fasikül 164 (?971) s. 5874-5878, 4 klişe ile.
- Taha Toros, *Gerçek bir Türk dostunu Prof. Albert Gabriel'i kaybettik*, “*Cumhuriyet*” gazetesi (10 ocak 1973).

‘ATEBETÜ’L - KETEBE’YE GÖRE SANCAR İMPARATORLUĞUNUN YÖNETİMİ

Ann K. S. LAMBTON

Çeviren: N. KAYMAZ

İran’daki İslâm kurumlarının incelenmesi belgelerin eksikliği yüzünden güçleşmektedir. Bu eksikliğin nedeni, bir zamanlar var olan belgelerin tümden yok olmuş bulunması da değildir. Bir çok yasal bağitlar ve işlemler, özellikle *şer’i* yasaya karşın, töre ile ilgili olanlar, yazılmaksızın yapılmıştı. Üstelik yerel sorunlar söz konusu olduğunda, tutanak tutma yöntemi, başka yerlerde olduğu gibi, İran’da da yorucu bir yöntemdi; sonra, her köy yaşlısının bildiğini kayda geçirmek gereksiz görünmüş olmalıdır. İran’daki İslâm kurumlarını incelerken karşımıza çıkan başka bir güçlük de, kaynakların terimleri sık sık karışık bir biçimde kullanmasıdır. Bunların bazıları hem genel, hem teknik bir anlamda kullanılırlar. Tek bir terim, ayrı ayrı bir takım kurumları gösterebildiği gibi, her hangi bir terimin anlamı hem zamana, hem de yere göre değişebilmektedir. Üzerinde durulacak devir için özellikle söz konusu olan bu belirsizliğin örnekleri, *ıkkā’*, *nā’ib*, *şahne** ve *re’is*’dir. Bir başka karışıklık da, ek görev uygulamasının genel oluşu ve bir kişinin üzerinde birden çok görev bulunduğu zaman, kaynakların bu görevlerin her birini ilgilendiren nitelik ve işlevleri (fonksiyonları) her zaman açıkça ayırdetmeyişidir.

Bununla birlikte elimizde, Müeyyidü’-d-Devle Müntecebü’-d-Dîn Bedî’ Atâbeg el-Cüveynî’nin yazmış olduğu ‘*Atebetü’l-ketebe*’de, Sancar’ın saltanatı için (511-52/1117-57) olağanüstü zenginlikte bir belgeler koleksiyonu var. Farsça metin, Mîrzâ Muḥammed Ḳazvî’nin yazdığı bir giriş ile birlikte, ‘Abbās İqbâl tarafından yayınlanmıştır¹. Buradaki belgelerin bir kısmı, *Münşa’ât-ı ‘ahd-ı Selcûkî ve Hvârezmşâhîân ve evâ’il-i ‘ahd-ı Muğul*² denen koleksiyonun içinde de

* Yazar makalede bu kelimeyi *şihne* biçiminde yazmaktadır. [çeviren].

¹ Tahran, 1950.

² Bkz. V. Rosen, *Les manuscrits persans de l’Institut des Langues Orientales*, Petrograd, 1886, No. 26, s. 146-59.

vardır. Bu iki koleksiyonun içeriğini Mehmed Köymen ‘*Selçuklu Devri Kaynaklarına dair Araştırmalar, I*’de³ anlatmıştır. ‘*Atebetü’l-ketebe*’nin yazarı Müntecebü’l-Dîn H. 516’da, kâtip (*debîr*) olmak niyeti ile Merv’e geldi; sonunda Sancar’ın *divānu’l-inşā*’sının başı oldu. ‘Avfî, onun bir yazar olarak belâgatından söz eder⁴. Mütecebü’l-Dîn, ‘*Atebetü’l-ketebe*’yi yazmayı, görünüşe göre, Ebü’l-Fetḥ Nâşîru’l-Dîn Ṭâhir b. Fahru’l-Mülk b. Nizāmu’l-Mülk’ün buyruğu ile üzerine aldı. Ebü’l-Fetḥ Nâşîru’l-Dîn Ṭâhir, H. 528’de Sancar’ın *vezîri* oldu ve yirmi yıl bu makamda kaldı. Mîrzâ Muhammed Kazvîni’ye göre, yazılış tarihi H. 528 ile 548 yılları arasında olabilir⁵. ‘*Atebetü’l-ketebe*, bir resmi belgeler ve özel mektuplar koleksiyonundan oluşmaktadır⁶. Resmi belgeler, başlıca, fermanlar (*menşûr*), atama kararnâmeleri (*taklîd*) ve yetkilendirme belgeleri (*mişâl*)’dir. Çeşitli askerî, sivil ve dinî memuriyetlere ilişkin olan bu belgeler, Sancar’ın yönetim sistemiyle, kontrolunu elde tutmaya ya da kurmaya çalıştığı merkezî hükümet yöntemini büyük ölçüde aydınlığa kavuşturur.

Din görevlilerinin atanması, askerlerinki gibi normal olarak merkezî hükümetçe yapılırdı. Hükümlerinin yürütülmesi için, bunlar, eskiden olduğu gibi askerî memurlara dayanıyorlardı; her zaman değilse bile, bazan illerdeki yerel görevlilerin yönetimi altına veriliyorlardı. Örneğin, Esterâbâd *kâzîsî*, *haḫîbi* ve *muhtesibi* olarak Zıyâu’l-Dîn Mecdü’l-İslâm’a verilen bir *kâzîu’l-kuzât* atama kararnamesinde, *emîrlere*, *isfehsâlârlara*, *mukḫât*’lara, *mutaşarrıflara* ve memurlara, *şer’î* işleri ve *kâzînin* mahkemesini ilgilendiren her hususta ona otorite ve saygı sağlanması, camilerin, minberlerin, türbelerin ve ibadet yerlerinin kendisine bırakılması, onun izni ve rızası olmaksızın hiç kimsenin vaiz vermesine müsaade edilmemesi; *kâzînin* mahkemesi huzurunda yargılanmayı istemeyen kimselerin *kâzî* adına zorla getirilmesi ve cezalandırılması, özellikle *evkâfın* yönetimi hususunda onun

³ Ankara, 1951. Sancar devrinin ayrıntılı bir tarihi, aynı yazarın, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, (Ankara, 1954) adlı kitabında bulunur.

⁴ *Lubābu’l-albāb of Muhammad ‘Avfî*, yay. E. G. Browne ve Mîrzâ Muhammed Kazvîni, London, Leyden, 1906, I, 78-80.

⁵ Bunlar ve başka ayrıntılar için ‘*Atabetü’l-ketebe*’nin Farsça baskısının girişine bakınız.

⁶ Bu mektupların en az iki tanesi Sancar’ın ölümünden sonraki devre aittir ve orijinal derleme yapıldıktan sonra eklenmiş olması gerekir (bkz. Farsça metnin girişi).

kontrolunun güçlendirilmesi buyrulur⁷. Aynı şekilde, Mâzenderân *muhtesibliği* ile ilgili olarak Evhadu'd-Dî'n'e verilmiş bir ferman (*menşûr*) da Mâzenderân'ın *şahnelerine*, oradaki valilerin (*vilât*) vekillerine, *muḳṭâ*'lara, vergi tahsildarlarına (*mutaşarrıfân*), bölgenin seçkin kişilerine, *rü'esâsına* ve ileri gelenlerine (*a'yân*), yüklendiği işler bakımından kendisine riayet edilmesi ve destek olunması buyruğu verilir⁸. Gurgân kenti ile çevresinde bulunan *evkâfın mütevellilik* görevi için 'Azîzü'd-Dî'n adlı birisine verilen bir yetki belgesi (*tefvîz*) de, yine vekillere (*nuvvâb*), valilere (*vilât*), *muḳṭâ*'lara ve *şahnelere* 'Azîzü'd-Dî'n'in vekili Zıyâ'u'd-Dî'n'e destek olmaları yönergelerini (direktifini) verir; ayrıca çevresinin ünlü ve saygıdeğer *seyyidlerine*, *ḳâzîlarına*, *imâmlarına*, *rü'esâsına*, toprak sahiplerine (*dehâḳîn*), vekillerine (*nuvvâb*) ve *muḳṭâ*'larına, onun mevki ve yetkisine tam olarak uyulmasını emreder⁹.

Yürütme yetkisi 'dünyevî hükümet'in memurlarının elinde olmakla birlikte, suçluların cezalandırılmasında kendilerinden, *imâmların*, *müftîlerin* ve 'ulemânın rızasını sormaları ve almaları beklenirdi¹⁰. Yarankuş'un Cüveyn *şahneliğine* ait bir atama kararnamesinde, ona, sözkonusu kimselerin uygun görüşünü almadan ve kendilerine danışmadan *dîvâna* (*şahne dîvânı*) ilişkin bir işi görmemesi için buyruk verilir¹¹. Aynı şekilde, Gulpâyegân *şahne* vekiline, bu yerin *ḳâzîsı* olarak atanan Mecdü'd-Dî'n Muhammed için verilmiş bir yetkilendirme belgesinde, *ḳâzîya* mevkiinin gerektirdiği yüksek saygıyı göstermesi, dinsel işlerin öncelik ve ivedilikle yürütülmesi ve *ḳâzînın* mahkemesinde (*meclis-i ḳahem*) verilen kararların uygulanmasına ilişkin hususlarda canla başla çalışması emredilir¹². Ebû'l-Feth Yûsuf b. Hûvârezmşâh, Rey *nâ'ibliğine* atanması ile ilgili bir belgede, kendisine verilen buyruğa göre, aynı şekilde, vekillerine, kentin ve ilin işlerinde *seyyidlerle*, *ḳâzîlerle*, *imâmlarla*, doğru kişilerle, dindarlarla ve *şeyhlerle* danışmaları için yönerge verecekti¹³.

Maliye memurlarının durumu değişti. Merv'in *müstevfîlik* makamı için Zeynü'd-Dî'n'e verilmiş bir atama kararnamesinde, *emîr işfehsâlârin* (yani yerel askerî komutanın) vekillerine (*nuvvâb*), ona her çeşit saygıyı göstermeleri buyruluyordu; kendisine *re'îsin* ikametgâhından elden gelen her türlü yardım ve destek sağlanacaktı; konul-

⁷ 'AK, 52.

¹⁰ Krş. 'AK, 79.

¹³ 'AK, 43.

⁸ 'AK, 83.

¹¹ 'AK, 61.

⁹ 'AK, 53.

¹² 'AK, 45-6.

ması kaçınılmaz olan her vergi ve zorunlu olan her istek, onun vekili tarafından kaydedilecekti (yani vekili tarafından onaylanmadan hiç bir tarh ve talep işlemi yapılmayacaktı)¹⁴. Mu'İnü'd-DİN, *dīvān* temsilcisi olarak Merv'e 'āmil atandığında verilen fermada, kent ve ilin hükümet dairesi (*dīvān-ı eyālet*), *re'İslık* makamı, *ķāzī* mahkemesi, din yöneticileri ve ileri gelenlerince ona saygı gösterilmesi, bunların "adı geçen ilde vekilimiz (*nā'ib*) olarak" onu saymaları, *dīvāna* ilişkin işlerde kendisine başvurmaları ve vergilerin toplanmasında onunla işbirliği yapmaları gerektiği belirtiliyordu¹⁵. Ancak, imparatorluğun merkezlerinden biri olması bakımından Merv'in özel bir durumu vardı¹⁶. Bununla birlikte Tācü'd-DİN Ebū'l-Mekārim Aḥmed b. el-'Abbās'ın Māzenderān *re'İslık*ine atanmasına ait kararname 'āmili, *re'İs*'in yönetimi ve denetimi altına koymakta idi¹⁷.

Başlıca üç tip yerel *dīvān* bulunduğu görünüyor: *şer'İ* işlerle ilgili olan *ķāzīmın* mahkemesi (*dīvān*), başlıca görevi vergi koyma ve toplama işlemi ilgilendiren konular olan *dīvān-ı riyāset* (bkz. aşağı) ve esas olarak genel güvenliğe ilişkin işlerle uğraşan *şahne* dairesi (*dīvān*). Hepsinde olmasa bile, kimi illerde, bu üç *dīvāna* eklenecek bir de *dīvān-ı mezālīm* vardı. Gurgān valiliği ('amel) için düzenlenmiş bir atama kararnamesinde Mes'ūd b. Muḥammed'e, *dīvān-ı mezālīm* başkanına, görevlerinde dikkatli olması için yönerge vermesi buyurulmaktadır¹⁸. *Seyyid*ler bile, bir korporasyon olarak, *seyyidler naķibinin* özel yetkisi altına verilmiş buluyorlardı. Gurgān, Dihistān ve Esterābād *seyyidlerinin naķibi* sıfatı ile Murtażā Cemālu'd-DİN için yazılmış bir *menşūr*, kent ve oraya bağlı yerlerin *dīvān* temsilcilerine (*nuvvāb*) ve memurlarına, *seyyidleri* ilgilendiren işlerin ona bırakılmasını ve bu işlere karışılmamasını buyurur¹⁹.

Bununla birlikte, taşra (eyalet) yönetimi üzerinde kurulmuş etkili bir kontrol sistemi yoktu. Görevin yaptırımı (müeyyidesi) yalnız ahlāka ve doğruluğa dayanıyordu ve bunların da uygulamada yetersiz kaldığı belli oluyordu. Çoğu zaman güçlü olan, iktidarı zorla elde edebilmekte idi; Sancar'ın saltanatı sırasında, kendileri için oturdukları makamların gerektirdiği yetkinin çok üstünde yetki elde etmek iddiasında bulunan *emīr*ler ve memurlarla ilgili bir çok örnekler vardır. Nitekim, Belḫ valisi ve *şahnesi* olarak Ebū'l-Fetḫ 'İmādu'd-DİN b.

¹⁴ 'AK', 48.

¹⁷ 'AK', 29.

¹⁵ 'AK', 67.

¹⁸ 'AK', 20.

¹⁶ 'AK', 46, 66.

¹⁹ 'AK', 64.

Ebî Bekr 'Alâ ed-Dîn b. 'Îmâded-Dîn Kûmâc için verilmiş bir ferman, adı geçen kişiye, büyük ve nazik bir görev yüklenmiş olduğunu, yapacağı ya da söyleyeceği her şeyin sarayın iznine ya da takdirine bağlı bulunacağını, öteki dünyada da kendisinden hesap sorulacağını, iyi söz ve eylemlerinden dolayı ödüllendirileceğini, kötü olanlar için cezalandırılacağını unutmamasını bildirir²⁰. Tıpkı bunun gibi, Ebû'l-Feth Yûsuf b. Hvârezmşâh'ın Rey *nâ'ibliğ*ine atanması hakkındaki belge de, söz konusu kişiyi, yaptığı iyi ya da kötü şeylere göre öteki dünyada karşılık bulacağını ve sorguya çekileceğini hatırlatarak, uyarır²¹. Bu tür uyarılar, Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârim'in Mâzenderân *re'îsliğ*ine atanma kararnamesinde ve kendisine verilen buyruk (*misâl*)'da da görülür. Ona, hiç bir sırrının Tanrı için gizli olmadığı ve söylediği, yaptığı ve düşündüğü şeylerden dolayı, gerek bu dünyada gerek öteki dünyada hak ettiği karşılığı göreceği haber verilir²². Mecdü'd-Dîn Muḥammed'in Gulpâyagân *każîliğ*i hakkındaki buyruk da, adı geçeni, "Yaratan'ın yargıçlık yapacağı büyük gün"ü düşünmesi için uyarır²³.

Görünüşteki çeşitli görevleri "dengelemek" çabasına rağmen, otoritenin niteliği kurumsal olmaktan çok, kişiseldi. Bu, aynı makamı başka başka yerlerde ve çeşitli münasebetlerle işgal eden kişilere birbirinden çok farklı yetkiler verilmiş olmasıyla ortaya çıkmaktadır. Ek görev uygulaması –Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâset-nâme*'de reddetmesine karşılık– hiç de genelleşmemiş gibi görünmüyor. Yukarıda adı geçen Żıyâu'd-Devle ve'd-Dîn, *vezîr* vekilliği görevini yaptığı gibi *divân-ı tuğrâ*'nın da başında bulunuyordu²⁴. *Divân-ı istifâ*'nın başkanı olan Şerefü'd-Dîn, aynı zamanda Bestâm *re'îsliğ*ine atandı. Gerçi o ikinci görevi doğrudan doğruya yapmadı, kendisine verilen salıklara uyararak Reşîdü'd-Dîn'i vekil tayin etti. Bu vekil, Bestâm'da yalnız *re'îs* vekilliği değil, *müstevfîlik* de yapacaktı²⁵. Zeynü'd-Dîn Ebû'l- 'Alâ Sa'îd b. el-Hüseyn, yıllarca Merv'in *müstevfî* vekilliğini üzerinde tuttu; ama kendisi "en nazik görev"i yaparak sarayda kaldı; bu arada bir vekil onun adına *müstevfîlik* görevini yerine getirdi²⁶. Ancak bu tatmin edici bir çözüm yolu olmadı; dolayısı ile, Żıyâu'd-Dîn yeniden atandı ve Merv'e yollandı²⁷. Rey *nâ'ibliğ*ine atanan Kivâmu'd-Dîn İnânc

²⁰ 'AK, 78.

²³ 'AK, 45.

²⁶ 'AK, 46.

²¹ 'AK, 44.

²⁴ 'AK, 50.

²⁷ 'AK, 47.

²² 'AK, 23, 27.

²⁵ 'AK, 56.

Çıktı Belkâ Ebû'l-Fazâ'il Enüşirevân, bir yandan da *dîvân-ı 'arz* (asker toplama ve yoklama dairesi)ın başında bulunuyor ve bu sonuncu görevi vekili aracılığı ile yürütüyordu²⁸. Din görevlileri arasında da ek göreve ait örnekler vardır. Zıyâu'd-Dîn Mecdû'l-İslâm Esterâbâd'ın hem *kâzîsi*, hem *hâfîbi* hem de *muhtesibi* idi²⁹; Tâcû'l-İslâm Ebû Sa'd b. Muḥammed b. Mansûr es-Sem'ânî, Merv Şafî'lerinin *re'îsi* olduğu gibi, çeşitli *medreselerin hâfîbliğini* ve *müderrişliğini* yapıyordu³⁰. Mâzanderân *seyyidlerinin nakîbi* olan Zâhirü'd-Dîn, Belh'de birkaç *medresenin müderrişi* idi³¹.

Çeşitli belgelerde, "eski" aileleri memuriyetle öldüllendirme yönünde genel bir eğilim bulunduğunu gösteren anlatımlar vardır. Memuriyetlerin irsi olması ile ilgili bu eğilim yeni olmadığı gibi, Sancar'ın saltanatı zamanına özge bir durum da değildi; ama ister kamu görevinde olsun, ister *iktâ'*larda olsun, irsen intikal herhangi bir hak değil, eğer gasp edilmemişse, bir lütuf olarak sultan tarafından bağışlanan bir armağandı. Örneğin, Ebû'l-Feth b. Ebî Bekr b. Kûmâc'a, kendisinden önce babası tarafından işgal edilmiş makam olan Belh valiliği ve *şahneliği* için verilen fermanında, "... babanın makam ve payesini oğula vermek ve onları içten ilgi ve ihtimam (dolu) sinemizde yetiştirmek ... saltanatımızın töreleri arasındadır" denmektedir³². Yine bunun gibi, Gurgân valiliği (*'amel*) için Mes'ûd b. Maḥammed'e tevcih edilen bir belgede, Gurgân valiliğinin *emîr* Muḥammed Yül Aba tarafından işgal edilmiş olduğu, o öldüğü zaman Sancar'ın aynı makamı onun oğlu Ḥasan'a vermiş bulunduğu ve "babasının hizmet yolunda ve izinde yürüyeceğini umarak, kendisine, armağanlar ve lütuflarla, özel bir muamele gösterdiği..." ama gerçekte Ḥasan'ın isyan ettiği ve Sancar'ın da onun üzerine yürüyüp yendiği belirtilir³³. Seraḥs *re'îsine* verilmiş bir buyrukta, bura halkı için beslenen sevgi dolayısıyla, "biz onların *re'îsinin* ve liderinin, önemli işleri görebilecek yeterlikte köklü bir aileye mensup bir kişi olmasını istiyoruz..." denmektedir³⁴. Gurgân kenti ve çevresinin *'amillik* makamını Nâşîhu'd-Dîn'e veren bir belge, "onun köken bakımından ünlü bir aileye dayandığı, büyük şeyler başarmış, akıllılığını ve doğruluğunu kanıtlamış bulunduğu" için söz konusu makama getirilmiş

²⁸ 'AK, 72, 73.

³¹ 'AK, 35.

³⁴ 'AK, 40.

²⁹ 'AK, 52.

³² 'AK, 76.

³⁰ 'AK, 87.

³³ 'AK, 17.

olduğunu bildirir³⁵. Mâzederân re'îsliğine atanan Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârim b. el-'Abbâs da gene, "ataları Selçuklu yönetiminde aynı makamı işgal etmiş olan" bir aileden geliyordu³⁶. Aynı şekilde bir irsiyet eğilimi *kâzî*lar arasında da vardı³⁷.

'Atebetü'l-ketebe'deki belgelerde, her sınıfın kendi özel yerinde tutulmasının ve her birinin derecesinin ve durumunun korunmasının salık verildiği de görülmektedir. İnânc Belkâ'nın Mâzenderân valiliğine atanma kararnamesinde şu sözler yer alır: "Allah 'Biz derece bakımından bazılarına ötekilerin üzerinde yer verdik' demiştir...; şu halde halkın her sınıfı (*şınf*) kendine ait bir sraya ve dereceye sahiptir; bu belli ve açık olduğuna göre, herkes Allahın ona lütfettiği sıra ve yerde Allah tarafından kendisine ayrılmış o bağış ve armağanlarla (yetinip), Veren'e şükretmeye çalışmalıdır³⁸." Gene bunun gibi, Belh valiliği ve *şahneliği*ne getirilen Ebû'l Fetḥ b. Ebî Bekr b. Kūmâc'a, atama fermanında, her sınıfın kendi özel yeri ve sırası içinde tutulmasına, zorunlu görevlerinden biri olarak uyulması buyrulur³⁹. Bununla birlikte, bu bir feodal hiyerarşinin var olduğu anlamına gelmez; tersine, bu durum, İslâmî toplumun tutucu niteliğinden ve yekvucut yapısından gelir⁴⁰.

Sancar ile *emîr*leri arasındaki ilişkiler efendi-vasal ilişkileri değildi; bütün yetki ya da toprak tevcihlerinin kaynağı, sultanın kesin egemenliği idi. *Emîr*ler çoğunlukla *memlûk* ya da azatlı kölelerdi. Örneğin, sultanın *nâ'ibi* (bkz. aşağı) olan ve H. 490 da Berkyâruk tarafından Sancar'a *atâbeg* tayin edilmiş bulunan Kūmâc⁴¹, bir *memlûk* idi. Gerçi, bir *memlûk*, kökeninde, statü bakımından özgür doğmuş bir *melik*inkine eşit sosyal duruma sahip değildi, ama bu statü, hiç bir özel damga ile damgalanmıyordu; bir *memlûk* devletin en yüksek mevkilerine yükselebilirdi; yükselmiştir de. Nitekim, Belḥ valiliği ve *şahneliği* için Ebû'l Fetḥ b. Ebî Bekr b. Kūmâc'a verilen fermanında, Kūmâc'ın, "*memlûk*lerden biri olmasına karşın bir *melik* çabasına (*himmet*) sahip

³⁵ 'AK, 60.

³⁶ 'AK, 21.

³⁷ krş. 'AK, 10, 11, 65 ve keza bizim makalemiz 'Quis custodiet custodes', *Studia Islamica*, V ve VI, 1956.

³⁸ 'AK, 13-14.

³⁹ 'AK, 78.

⁴⁰ Bu hususta yapılan daha geniş bir tartışma için bkz. bizim dersimizin metni, *Islamic Society in Persia*, London, School of Oriental and African Studies, 1954.

⁴¹ İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (yay. Tornberg), X, 180.

bulunduğu ve bu nedenle hükümdarlık ve imparatorlukda paydaş ve ortak olduğu” belirtilir⁴². Bununla birlikte, büyük mevkileri tutanların çoğunun teknik bakımından köle olması, içinde bir vasallık ve timar birliği bulunan bir feodal toplumun doğmasını önleyen etkenlerden biriydi. İslâm hukukuna göre, bir *memlûk* öldüğünde, onun sahip olduğu şeyler efendisine kalırdı. Uygulamada, Kımâc ve Ebü'l Feth'in ölümlerinde olduğu gibi, bir saray *memlûkü* öldüğü zaman, çoğu kez Sultan ona ait malları ahfadından birine bağışlıyordu. İllerde valilikler elde etmiş olan bir çok *emîr*ler ve *atâbeg*ler gerçekten irsi hanedanlar kurmayı başardı; ama bunu vasal olarak değil, gasbetme yolu ile yaptılar. *Emîr* ya da *memlûk*, ister bir il valisi, ister bir “idari” *ıktâ'*, ya da bir “askeri” *ıktâ'* sahibi olsun, sultana itaat ve hizmet zorunluğu ile yükümlü idi; ama, sultanı koruma ya da gözetme gibi bir zorunluluk yoktu. Gerçekte, böyle bir göreve öylesine az gerek duyuluyordu ki, bazan aynı yerin aynı zamanda iki kişiye birden verildiği oluyordu. *'Atebetü'l-ketebe'*deki belgelerin bazılarında, gasp edilmiş *ıktâ'*ların geri alınmasına ilişkin yönergelere raslanır; ama bu bir koruma görevi olmaya varacak ölçüde değildir. Karşılıklı olarak uymayı gerektiren bir bağış yoktu. Sultan, her Müslüman gibi, kuramsal (teorik) olarak *şerî'ata* bağlıydı; ama uygulamada bunun böyle olmasını sağlayacak hiç bir yöntem kurulmadı. Bunun sonucu olarak, bir *muqtâ'*ın sultana karşı ihkak-ı hak edebilmesi için, zor kullanmaktan başka bir yol yoktu. Sultan *emîr*lerden hizmet istiyor ve hizmet karşılığı olarak bir *ıktâ'* bağışlıyordu. Ama bu bağış keyfi idi; belirsiz aralarla yenilenebilir ve bir neden gösterilmeksizin kaldırılabilirdi. Bağış bir *emîre* de yapılırsa, bir *memlûke* de yapılırsa, bir *melike* de yapılırsa durum bu idi. Başlangıçta *melik* terimi ve statüsü yalnız Selçuklu ailesi üyeleri için söz konusuydu; ama Sancar zamanında *melik* ile *emîr* arasındaki fark belirgin olmaktan çıkmıştı. İleri gelen *emîr*ler zaten yükselmişler ve bazı hallerde *melik* statüsü kazanmışlardı. Bu statü değişikliğini *atâbeglik* kurumu kolaylaştırdı: *atâbeg*, kendisine yetiştirilmesi ve gözetmesi için emanet edilen Selçuklu *melikinin* annesi ile evleniyordu; onlara, tıpkı sultanın kendi akrabalarına olduğu gibi, “kardeş” ya da “evlat” gözüyle bakılıyordu⁴³.

⁴² 'AK, 75.

⁴³ Krş. 'AK, 30, 35, 39, 82. Nişâpür *kâzîsî* olarak atanan Burhanu'd-Dîn'e verilmiş kararnamede, ona 'kardeş' şeklinde hitabedilir. ('AK, 57).

İktâ' terimi 'Atebetü'l-ketebe'de, (i) askerî hizmet karşılığı olarak; (ii) maaş yerine yapılan bir bağış için kullanılır. Terimin, İbnü'l-Eşîr ve başkaları tarafından sık sık kullanıldığı anlamda, bir eyâlet valiliği karşılığı olarak kullanıldığına dair hiç bir örnek yoktur⁴⁴. Askerî *ıktâ'*lar Büveyhliler zamanında olduğu gibi⁴⁵ iki kısma ayrılırlar: aralarında *sipehsâlâr* ya da *isfehsâlâr*ların bulunduğu büyük *emîrlere* tevcih edilenler ve belgelerde kendilerinden *muqtâ'* olarak sözedilen daha küçük *emîrlere* verilenler. Belgelerde askerî sınıfların mensuplarını göstermek için kullanılan çeşitli terimlerin tam anlamı açıkça belli değildir. Örneğin, *haşem* teriminin, sultanın ya da valilerinin askerî maiyetini göstermek için kullanıldığı ve dolayısıyla, belki de yalnız *memlûkleri* ve azatlı köleleri değil, aynı zamanda kabile reislerini de içine aldığı anlaşılmaktadır. Görünüşe göre, terim, bazı hallerde bir valinin genel olarak askerî kuvvetlerini göstermek için kullanılmakta, bazılarında ise, bu terimle, belki yalnızca valinin "aşiret" mensupları anlatılmak istenmektedir. *Mütecennide*, *sipâhîyân*, *gulâmân* ve *ecnâd* terimleri, *emîr*lerden ayrı olarak asker takımını (erati) belirtmek için kullanılır. İlk iki terimin genel bir anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Ecnâd* ötekilere oranla seyrek olarak kullanılır. Bu terim belki de yerel birlikleri anlatmaktadır; ancak, metinlerden açık bir anlam çıkmıyor. *Gulâmân*, askeri kölelerdi.

Büyük *emîrlere* *ıktâ'* bağışı gelecekteki hizmetler için olduğu kadar, geçmiş için de söz konusuydu. Mâzenderân *İsfehbudu Emîr-i İsfehsâlâr* Sirâcü'd-Dîn Necmü'l-İslâm'a Mâzenderân'da verilmiş 3.000 Nîşâpûr *dînârı* değerindeki bir *ıktâ'*a ait ferman açıkça gösterir ki, yapılan bağış, her şeyden önce, onun hem sarayda, hem de askerî seferlerde yerine getirdiği hizmetler için bir ödül idi⁴⁶. Bir *ıktâ'*ın hak olarak elde edilmesi söz konusu değildi. Tersine, sultan'ın bir lûtfu olarak bağışlanıyordu. Sirâcü'd-Dîn'e verilen fermanda, onun iyi hizmetlerine, işbirliğine ve üstün yeteneğine uygun bir *ıktâ'*ın, bir *in'âm* ve *ikrâm* olarak kendisine bağışlanmış olduğu anlatılır⁴⁷. Gine aynı fermanda, adı geçen kişinin saraya gelmiş, sultana hizmet görevlerini (*şerâ'it-i bendegî*) yerine getirmiş olduğu ve hükümdarın özel ilgisini görmek

⁴⁴ Prof. Claude Cahen 'Evolution de l'ıqtâ'' adlı değerli makalesinde, bu devre ait Doğu İran belgelerinde *vilâye*, *ıktâ'* ve *mülk*'ün dikkatle birbirinden ayrılmış olduğunu belirtir (*Annales, Economie-Sociétés - Civilisations*, 1953, 43).

⁴⁵ Krş. C. Cahen, 'Evolution de l'ıqtâ''.

⁴⁶ 'AK, 84.

⁴⁷ ibid.

şerefine erişmiş bulunduğu belirtilir⁴⁸. Bununla birlikte üslûpta karşılıklı bir bağışın varlığına dair hiç bir ima yoktur.

Yapılan bir bağışın belirli bir süre için yapıldığını gösteren bir belirti yoktur; ama bundan, bağışların irsi ya da ömür boyunca olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Ebū Bekr b. 'İmādū'd-Dīn'e ait bir ferman, bu kişinin *dīvān-ı 'arz* kayıtlarına göre *ıktā'* ve ödenek (*icāb*) şeklinde ve belgeler ve hüccetler uyarınca kullanımında (tasarrufunda) bulunan mal mülk (*esbāb ve emlāk*) olarak neyi varsa hepsinin kendisine temlikini onaylar⁴⁹. Bu durum, bir *ıktā'*ın ömür boyu süren bir bağış olmadığı fikrini verir. Ebū Bekr'in oğlu Ebū'l Fetḥ babasının ve dedesinin *ıktā'*larını ve emlākini tasarruf etti; ama bu da bir irsi hakkın değil, sultan tarafından yapılmış bir bağışlama işleminin sonucu idi. Babasının ve dedesinin ölümünden sonra bu emlāk Ebū'l Fetḥ'e tahsis edildiği zaman⁵⁰, onların ordusunda (*fevc*) bulunmuş olan atlar (*huyūl*), aşiretlerden toplanan asker (*ḥaşem*) ve askeri köleler (*gulāmān*) de ona bırakıldı⁵¹.

Büyük *emīrlere* yapılan bağışlar bazan muafiyetler ve yargı yetkileri ile birlikte yapıyordu. Örneğin, Sirācū'd-Dīn'e verilmiş olan yukarıda söz konusu ettiğimiz fermanla, bütün merkezî hükümet görevlilerinin onun *ıktā'*ını muaf tutmaları ve tüm halkın bu *ıktā'* üzerinde her hangi bir istekte bulunmaktan sakınmaları gerektiği belirtilir⁵². Bir *ıktā'* sahibi *şahnenin*, *nā'ibin*, ya da *vālīnin* durumunda olduğu gibi, aynı yerde bir de resmî mevki tuttuğu zaman, ola ki *ıktā'*ında yargı yetkilerini fiilen kullanıyordu. Ebū'l Fetḥ b. Ebī Bekr

⁴⁸ ibid.

⁴⁹ 'AK, 39-40.

⁵⁰ Bundārī'nin, Ḳumāc ve oğlunun H. 548 de Oğuzların Sancar'ı tutsak ettikleri savaşta öldürüldüklerini söylemesine rağmen (*Ḍubdat an-nusrat ve nukhbat al'uşrat*, yay. M. T. Houtsma, Leyden, 1889, s. 283), 'Atebetü'l-ketebe'deki belgelerden anlaşılmaktadır ki, Ḳumāc ve oğlu Ebū Bekr daha önceki bir savaşta öldürülmüşlerdir. Bundārī, gerçekten, Ḳumāc'ın oğullarından birinin 548'den önce Oğuzlar tarafından öldürüldüğünden söz eder (s. 282). İbnü'l-Eşīr, Ḳumāc'ın 548 den önce Oğuzlardan Merv'e kaçtığını (XI, 116) ve kendisi ile oğlu Ebū Bekr'in 548 savaşında öldürüldüğünü söyler (XI, 118). Gene aynı yazar, Muḥammed b. Ebū Bekr (b.) Ḳumāc'ın bu, savaş sırasında Sancar'la birlikte bulunduğunu bildirir (XI, 118). Bununla birlikte, Rāvendī, Ḳumāc'ın ve oğlunun 548 savaşından evvel Oğuzlar'ca öldürüldüğünü ifade eder (*Rāhatu's-sudūr ve āyat-us-surūr*, yay. Muḥammed Iqbāl (GMS), London, Leyden 1921, 117-18). Bkz. ayrıca bizim *Landlord and Peasant in Persina*, O. U. P., 1953, 58-9.

⁵¹ 'AK, 76.

⁵² 'AK, 84.

b. Kūmāc'ın Belh'in valilik mevkiine ve *şahneliğine* atanması ile ilgili fermanında, söz konusu kişiye kendi babası ve dedesince tasarruf edilmiş *ıktā'*ların ayrılmış olduğu ve fermanın, "onun *ıktā'at* ve *emlākini*"⁵³ eline alabilmesi için" yazılmış ve tuğralanmış bulunduğu belirtilir. Fermanın açıkça anlaşılmalıdır ki, Ebū'l Feth, valilik alanında malî durumun yönetiminden sorumlu idi. Bu sorumluluğun, onun kendi *ıktā'*larına ve *emlākine* de raci olduğunu düşünmemek için hiç bir sebep yoktur. Yukarıda Ebū'l Feth'e verilmiş olduğu söz konusu edilen ferman onun *ıktā'*larına ve mülklerine (*esbāb ve emlāk*) sahip olmasını onaylıyor; bunlar için kendisine tam muaflık bağışlıyordu⁵⁴.

Küçük *emīrlere* bağışlanan *ıktā'*lar da, büyük *emīrlere* verilenler de *dīvān-ı 'arz'*da kaydedilirdi. *ıktā'*lar normal olarak merkezî hükümetçe tahsis edilirdi; ama *dīvān-ı 'arz'*ın yönergesinin yerine getirilmesinden yerel yönetici (vali) sorumluydu. Eğer birlikler sultan tarafından hizmete çağırılırlarsa, vali muhtemelen onlara da kumanda ederdi. Gurgān valiliğine atanan 'Azudu'd-Dīn için düzenlenen kararnamede, adı geçene, *muqtā'*ların *ıktā'at*ını dikkatle incelemesi, hizmette bulunan herhangi bir kimsenin *ıktā'*ını eski kayda göre saptaması ve kendisinin ya da Sancar'ın buyruğu olmaksızın hile ile zaptedilmiş her şeyin eski durumuna getirilmesi buyruğu verilir ve denir ki: "bizim (Sancar'ın) Māverāünnehir'e yaptığımız sefer dolaşması ile"⁵⁵ inhilâl etmiş bulunan herhangi bir bağış *dīvāna* aittir, 'Azudu'd-Dīn onu tutacak ve sultanın buyruğu ve kararı olmaksızın herhangi bir mutasarrıfın tasarrufuna vermiyecektir.⁵⁶ *Dīvān-ı inşā* başkanı ve imparatorluk *müşrif*i olan Müntecebü'd-Dīn de, ayrıca, 'Azudu'd-Dīn'e Sancar'ın yönetime ilişkin görüşlerini bildirmek için Gurgān'a yollandı. Müntecebü'd-Dīn'e aynı nitelikte olan şu yönerge

⁵³ 'AK, 76-7. *Emlāk* özel mülklerdir ve bunlar miras olarak intikal ederdi. Kūmāc, yukarıda belirtildiği gibi, bir *memlūk* idi. Yani, ölümünde onun malları, fiilen değilse de, nazari olarak sultana kalacaktı (miri olacaktı) ve Kūmāc'ın ardaları, sultan kendilerine resmen bir bağışta bulunmadıkça, hukuken onlara tasarruf edemezlerdi.

⁵⁴ 'AK, 39-40.

⁵⁵ Söz konusu 'Māverāünnehir seferi'nin imparatorluk işlerinde bir karışıklığın cereyan ettiği sırada vukubulduğu görülmektedir. Bu nedenle, bununla, daha kısa süren ve daha başarılı olan H. 524 seferinden çok, Sancar'ın Kārā Hıttāylar tarafından yenilgiye uğratıldığı H. 535-6 seferinin kastedilmiş olması muhtemeldir.

⁵⁶ 'AK, 21.

verildi. “Bir *ıktā* ve dirlik (*nānpāre*) sahibi olan ve düzenli biçimde hizmette bulunan herkesin eski *ıktā*’ı onaylansın; kimse ona karşı çıkmasın; herkes elindeki ile yetinsin ve daha fazla hizmette ve itaatta bulunsun ki, hem lütfumuzu (*in‘ām*), hem de onun *ıktā*’ını arttıralım. Mâverâünnehir seferimiz dolayısı ile inhilâl etmiş olan her *ıktā* saltanat *dīvām* emrine alınsın. Tek bir *menn* tahıl, ya da bir tek altın *dīnār* tahsis edilmesin; çünkü, bütün ordu (*hašem*) huzura geldiği zaman, (*bi hıdmet resend*) her bir kişiye [*dīvān* emrinde bulunan] bakıyeden bir *ıktā*, usulüne uygun olarak verilecektir.”⁵⁷ Aynı belgede, Müntecebü’-d-Dīn’e, Gurgān’a ulaşıncaya eyaletin emirlerini, *muqtā*’larını, askerlerini (*sipāhīyān*) ve önderlerini (*muqaddimān*) kazanmaya çalışması, onlara nezaket, lütuf ve daha fazla *ıktā* ve tahsisat vaad etmesi buyruğu verilmekteydi.⁵⁸

Askerin maaşı da yine *dīvān-ı ‘arz* tarafından verilirdi. Belh valiliği ve şahneliği için Ebû’l Feth b. Ebî Bekr adına düzenlenen ferman şu anlatımları içerir: “Biz Horasan Emiri (Ebû’l Feth) ‘İmādu’d-Dīn’in vekillerine –yetkileri devam etsin– aşiret birliklerinin ve askerî kölelerin (*hašem ve gulāmān*) ücretleri için konmuş düzene göre meblâğlar ödemelerini emrediyoruz.”⁵⁹ Sultanın *nā’ibi* olarak Rey’e atanmış olan İnānc Kıtluğ Belkâ için verilen ferman daha dikkat çekicidir. Bu fermanla, “bizim kölelerimiz olan emirlerin ve *ışfehşālār*ların bütün maiyyetleri (*hašem*), çeşitli asker sınıfları (*esnāf-ı müteccennide*) ve Rey’deki *ıktā* sahiplerine”, onun (*nā’ibin*) saptadığı ve yetkilendirdiği biçimde, onun rızası ve onayı ile dirliklerini (*nānpāra*), almaları buyuruluyordu. Çünkü o, orada [yani Rey’de] *nā’ib* olma şerefini taşımakla birlikte, sarayda da *dīvān-ı ‘arz*’ın başkanıydı⁶⁰. Bu açıkça gösterir ki, askerî tahsisler normal olarak yerel vali tarafından değil, *dīvān-ı ‘arz*’ca yapılıyordu. Öte yandan, Gurgān valiliği için Mes‘ūd b. Muḥammed’e verilen atama kararnamesi, valiye, herkese ait *ıktā*’ları, ödeneği (*mevācib*), tahsilsâtı (*arzāk*) saptaması ve tevcih etmesi yönergelerini verir.⁶¹

⁵⁷ ‘AK’, 69.

⁵⁸ ‘AK’, 68. Eğer biz bu belgenin tarihinin Sancar’ın Karā Hıttāy yenilgisinden dönmesinden sonraya ait olduğunu kabul ederken doğru düşünürsek, böyle bir belge, koşulları hiç de normal olmadığı bir zamanda çıkarılmış demektir. 536 da Nişāpūr’da *hutbe* Hıvārezmsāh Atsız’ın adına okunmuştu ve Horasan’ın bazı kırsalları ile çevresinde karışıklıklar olmuş, kan dökülmüştü.

⁵⁹ ‘AK’, 77.

⁶⁰ ‘AK’, 73.

⁶¹ ‘AK’, 20. Bu bağış yapıldığı zaman da, koşulların biraz bozuk olduğu anlaşılı-

Sancar'ın saltanatında, ondan önceki ve sonraki birçok başka sultanların zamanında olduğu gibi, bağışlar maaş yerine yapıyordu; bunlara bazan *ıktā'* da deniyordu⁶². Bazı durumlarda belli bir alanın [*ıktā'* edilmek için kullanılmak üzere] belli bir makama bağlanması mümkün oluyordu⁶³; ancak bu normal bir uygulama haline gelmiş gibi görünmemektedir. Türkmenlerin *şahneliğ*ine atanan *Emîr-i İsfesālār* Cemālū'd-Dīn için düzenlenmiş bir fermanın içeriğinde şu anlatıma rastlanır:” biz (bu kişi için) Gurgān dolaylarında kendi adına olup da, *ıktā'āt* kaydına ve düzenine giren ne varsa, ona göre tahsiste bulduk ve Dihistān *şahneliğ*i ile bu eyaletin vali vekilliğini (*niyābet-i eyālet*) kendisine bağışladık”⁶⁴. Bununla birlikte, belgenin anlatımından, bu *ıktā'āt*ın ona, tuttuğu makam için maaş yerine mi, yoksa yalnızca onun bir *emîr* olması dolayısı ile mi bağışlandığı açık olarak anlaşılmamaktadır. *şahnelik* makamı genellikle bir *emîr* tarafından tutulmakta idi; böyle birisi de her halde bir “askerî” *ıktā'*a sahip olurdu. Böyle bir anlam belirsizliği Kūmāc ve torununa ait olan, yukarıda sözünü ettiğimiz bağışlar için de söz konusudur⁶⁵.

yor. Çünkü belge, Mes'ūd'a, “hizmette olanların kalplerinin kırılmaması ve hizmetten uzaklaşmış bulunanların cesaret bulup geri dönmeleri için, açık seçik bir hata bulunmadıkça hiç kimsenin cezalandırılmasına ve ayıplanmasına izin verilmeyeceğinin hatırlanması direktifini verir. Mes'ūd çeşitli vesilelerle Gurgān'da bulundu; ama bu belgenin bunlardan hangisine ait olduğu belli değildir. 513 ile 521 yılları arasında, onun Sancar tarafından iki kez Gurgān'a yollanmış olduğu görülüyor (bkz. Zahirü'd-Dīn Mar'aşī, *Tārīh-i Taberistān ve Rūyān ve Māzenderān*, yay. 'Abbās, Şāyān, Tahran, 1955, 160 v.d.). 522 dolaylarında Sancar'ın yanında Horasan'a gitti (Bundārī, 154) ve onunla birlikte kaldığı bu yerden 524'de ayrıldı. Sonra Kirmānşāhān'da Maḥmūd b. Muḥammed'le görüştü; bu sonuncu kişi ona Gence'yi verdi (İbnü'l-Eşīr, X, 469). Ama ertesi yıl Mes'ūd'un yine Gurgān'a gitmiş olduğu anlaşılmaktadır; çünkü İbnü'l-Eşīr, Maḥmūd'un ölümü üzerine onun Tebrīz'e gitmek için Gurgān'dan yola çıktığını söylüyor (X, 474).

⁶² Örneğin 563 tarihli bir belgede *müstevfī'l-memālik*'e ait bir *ıktā'*dan söz edilir (*Münşā'āt-ı 'ahd-ı Selcūkī ve Hvērezmşāhīān ve evā'il-i 'ahd-ı Muğul*, v. 22 b).

⁶³ Nitekim Ḥamdullah Müstevfī Hvērezm'in (*der veh-i taştāne*)'ye “tahsis edilmiş” bulunduğunu ve Anūşteğīn *tāştār* (ibrik taşıyıcı) olduğu için Hvērezm *şahneliğ*inin ona ait bulunduğunu belirtir (*The Ta'rikh-i-guzīda*, yay. E. G. Browne (GMS), Leyden, London, 1910, 486).

⁶⁴ 'AK, 85.

⁶⁵ Krş. gene Kirmān Selçuklu hükümdarı Ebū'l- Muzaffer Tuğril Şāh b. Muḥammed (551-63/1156-67)'in *dīvān*'ından çıkmış ve *dādbeglik* makamı için verilmiş olan bir ferman ki, içinde bağış yapılanın *ıktā'*ı ve tahsisi ile birlikte *dādbeglik*

'*Atebetü'l-ketebe*'de, bir taşra hükümetini (il) belirtmek için *eyālet* ya da *vilāyet* terimi kullanılır. '*Amel*, *riyāset* ve *niyābet* terimlerinin de (her zaman olmamakla birlikte), bir taşra hükümetininkine (*eyālet*) eşit bir anlamda kullanıldıkları olur. Nitekim, Sancar'ın yeğeni Mes'ūd b. Muḥammed'e, Gurgān valiliği ('*amel*') için verilen yukarıda anılan atama kararnamesi, bir valininkinden aşağı olmayan bir yetki-lendirme belgesidir. Belgede şu anlatım vardır: "Onun (Mes'ūd'un) salıverme ve tutuklama, alıkoyma ve uzaklaştırma, verme ve yoksun bırakma, işe son verme ve atama, başışlama ve cezalandırma, tutma ve koğma hususundaki eylemlerinin bizim verdiğimiz bir hüküm ve iradeden farkı yoktur ve ona bırakılan işlerde, onun buyruk ve yasak-larının tıpkı bizim buyruk ve yasaklarımız gibi (sayılması gerektiği) buyruğumuzdur⁶⁶. Bu basit bir yetki ya da vekālet verme işiydi; burada bir efendi ile vasaletin durumunda olduğu gibi bağıtsal olarak Sancar'ın Mes'ūd'la ilişkileri sorunu yoktur. Hem bütün hisarlar, kaleler ve müstahkem mevkiiler, hem de ovalardan ve dağlardan, ka-radandan ve denizden gelen vergiler ve gelir, Mes'ūd'a tevdi ediliyordu⁶⁷. Sancar tarafından ona havale edilmiş olan görevler, bir Müslüman hükümdarın olağan görevleridir. Yaptırımlar (müeyyideler) yalnızca ahlâki yatırımlardır. Mes'ūd'a, her şeyde en önemli işin Allahın isteğini yerine getirmek, kendini Allaha emanet etmek ve böylece iki cihanda güvenliğini sağlamak olduğunu hatırlardan çıkarmaması buyrulur⁶⁸. Ortaçağda bir İslâmî hükümetin amacı, kuramsal olarak, müminin bir Müslüman için gerekli olan meşru yaşamını sürdürebilmesi koşu-larının yaratılmasıydı. Bundan dolayı, dinin ve dinsel sınıfların korunmasının Mes'ūd'a yüklenen ilk görev olması doğaldır. Kendisine, *şerî'at* hükümlerini canlı tutmak ve din yasalarını güçlendirmek için çaba göstermesi, "Peygamberin varisleri olan" *ḫāzîlara*, *imāmlara* ve '*ulemāya* saygılı ve hürmetkâr davranması, onları görevlerinde des-teklemesi ve Dihistān dolayları ile Minkışlak çöllerindeki kâfirlere karşı yapılan kutsal savaş (*cihād*)'da canla başla döğüşmesi buyruğu verilir⁶⁹. Öte yandan, bir Ortaçağ İslâm hükümetinin temel işlevi, düzenin ve dış savunmanın sürdürülmesiydi; dolayısıyla, Mes'ūd'a yük-lenilen ikinci görev doğal olarak kamu düzenini ilgilendirecekti. Ona,

makamına ait ödentiler (*rüsüm*) de zikredilir (*Münşâ'ât-ı 'ahd-ı Selcûkî ve Hvârezm-şâhîlân ve evâ'il-i 'ahd-ı Muğul*, v. 30 a).

⁶⁶ 'AK, 19.

⁶⁷ 'AK, 18.

⁶⁸ 'AK, 19.

⁶⁹ 'AK, 19.

kara ve deniz yolculuklarının güvenliğinin sağlanması için her çabayı sarfetmesi, bu konuda çevre bölgelerdeki *muḳṭā'*lar ve *şahmeler*le birlikte gerekli tedbiri alması ve uyanıklığı göstermesi buyruğu verilir. Ahlâksızlarla kötülerini, hırsızları, karıştırıcıları ve yol kesicileri cezalandırmak işi de, onun zorunlu görevlerden sayacağı yükümlülükleri idi ⁷⁰. Bundan başka, hak isteğinde bulunanların anlattıklarını dinlerken dikkatli ve uyanık bulunması, haksızlığı ortaya çıkarması ve mazlumun hakkını onu gasp edenden geri alması için, kendi *dīvān-ı meẓālīm*'inin başkanına yönerge verecekti ⁷¹. Her ne kadar vergi toplama yetkisi Mes'ûd'a bırakılmaktaysa da, vergi oranını değiştirme yetkisi yoktu. Ona, *harâc*, *a'şâr* ve *tekâlif-i dīvānîyenin* güleriyle ve belirli zamanda ⁷², önceden saptanmış ve konmuş olduğu biçimde istenmesi ve olağanüstü isteklerde bulunulmaması için bütün valileri (*vulât*), *muḳṭā'*ları ve memurları uyarması yolunda yönerge verilmişti. Ayrıca, yönetiminde temel olarak sevecenliğe (*şefkate*) ve "kalp kazanma"ya önem vermesi ve kendi askerî çevresi ile maiyyeti (*hadem*) ya da kölelerle azatlılar arasında çıkan anlaşmazlık ve çekişmeleri önlemesi buyurulmuştu ⁷³. *Emîrlere* ve memurlara yapılan ödemeler (maaş, ücret v. b.) onun onayından geçecekti. Kararname, ayrıca, Gurgân, Taberistân, Dihistân, Beştâm ve Dâmgân'ın tüm *emîrlere*, yetkililerine (*evliyâ*) ve ileri gelenlerine, ödenek (*mevâcib*) ve dirlik (*nânḫâre*) konusundaki bütün istekler için onun *dīvânına* ve *nâ'iblerine* başvurmalarını ve söz konusu yerlerin bütün önderlerine, ünlü kişilerine ve halkına ⁷⁴ onun iradesi ve buyruğu üzerine vergileri (*emvâl*), ödentileri (*rüsûm*) ve tekâlif-i dīvānîyeyi (*ḫuḳûḳ*) *muḳṭā'*lara ve vergi toplama memurlarına (*mutşarrıfân*) ödemelerini emreder ⁷⁵.

Mes'ûd'a verilen buyruklar arasında danışma (*meşveret*) zorunluğu da bulunuyordu. Bunun ancak iki kaynaktan gelme olasılığı vardır: (i) imparatorluğun doğu kısmında canlılığını sürdürmüş olan step gele-

⁷⁰ ibid.

⁷¹ 'AK, 20.

⁷² Krş. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsat-nâme*, yay. Schefer, Paris, 1891, 18.

⁷³ 'AK, 20.

⁷⁴ *Re'âyâ*'nın tam karşılığı tebaa, uyruklardır. Bu terimin belgelerde çoğunlukla, askerî ve resmî sınıflar karşısında genel halkı (avam) ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Biz de, bu anlamda kullanıldığı görülen yerlerde onu (tebaa veya uyruktan ziyade) halk olarak çevirdik. *Ra'îyyet*'in çoğunlukla askerî nüfusa karşılık "sivil" nüfusu ifade ettiği görülmektedir.

⁷⁵ 'AK, 21.

neği, (ii) “İşleri görürken kendileri ile istişare et” diyen Kur’ân ilkesi. Ama bu “meşveret” de yine sultan tarafından bağışlanan bir lütuftu. Batı feodalizminde olduğu gibi herhangi bir karşılıklı yükümlülük gerektirmemektedir. Kararname, Mes’ûd’a, Horasanlı, Iraklı ve Mâzenderânlı *emîr*lere ve ünlü kişilere, askerî girişimlerinde, rütbelerine ve sınıflarına göre saygı göstermesi, onlarla danışmaya dikkat etmesi, herhangi birinin söylediği bir şeyi can kulağı ile dinleyip ilgi göstermesi ve sadık ve tecrübeli adamları ile danışarak en uygun tedbiri saptadıktan sonra uygulamaya koymasını buyurur⁷⁶. Kararnamede aynı zamanda, Sancar’ın, Mes’ûd’u atamaya karar vermeden önce, ilgili eyaletlerin asker ve sivil ünlü kişileri ile görüşmüş bulunduğu belirtilir⁷⁷. Güngörmüş önderler ve yerel soylularla danışma ve görüşme yapılmasına ilişkin buyruk, tıpkı buradaki gibi başka belgelerde de yer almaktadır⁷⁸.

Bir eyalet valiliği, sultanın yetkisinin devredilmesi olduğuna göre, eyalet valisine havale edilen yetkiler arasında, ona tevdi edilen bölgenin çeşitli kesimlerine kendi maiyyetindeki daha küçük yöneticileri ve *şahneli*leri atamak yetkisinin de bulunabileceği açıktır. Sultanın buyruğu altında yetki sahibi olan bir *melik* için aynı durum söz konusuydu. Kendisi bizzat sultan tarafından atanmış bulunan bir Selçuklu *melikinin* Mâzenderân valiliği için (*eyâlet* ve *vilâyet*) imzaladığı anlaşılan bir atama kararname, adalet ve güvenliğin sağlanması ile ilgili bir görüşle, bağışçının Mâzenderân valiliğini *İsfehşâlâr* İnâ(n)c Belkâ’ya bırakmaya ve İnânc’ı Müslümanların çıkarlarının korunması ve asker sivil (*ra’iyyet*), varlıklı yoksul, soylu avam her kime ait olursa olsun o bölgenin işlerinin düzene konması için kendine vekil yapmaya karar vermiş olduğunu belirtir⁷⁹. Bu da açıkça, basit bir yetki havalesidir; yoksa bağımlıya bir feodal hak tanıma durumu söz konusu değildir.

Sancar’ın Mâverâünnehir’den dönmesinden sonra çıkarılmış bulunan ve ‘Azudu’d-Dîn’in Gurgân valiliğine atanmasına ilişkin kararname⁸⁰, söz konusu kişiye Sancar’ın vekili olarak yetki verir: “onun oradaki statüsü aynen bizim statümüzdür (*mekân-i ü âncâ mekân-i mâ est*)”;

⁷⁶ ‘AK, 20.

⁷⁷ ‘AK, 18.

⁷⁸ Örneğin ‘İmâdü’d-Dîn Ebü’l Feth b. Ebî Bekr Kûmâc’a Belh valiliği ve *şahneli*liği için verilen fermanında (s. 78-9). Krş. yine, Tuğtegin adına Dîmeşk *re’îsli*ği için Muhammed b. es-Süfî’nin oğullarına yazılmış bir fermanın özeti (İbn al-Qalânîsî, *History of Damascus*, yay. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, 144-5).

⁷⁹ ‘AK, 15.

⁸⁰ Bk. yk. s. 12, n 55.

dīvān ve halk ile, ister Türk olsun ister olmasın, subaylarla ve erat (*mütecennide*) ile ilgili her şey ona havale edilmiştir⁸¹. O, memur (*karkunān*) ve vergi tahsildarları (*mutaşarrıfān*)'ı atayacaktı. İlin sipahileri ve erata (*sipāhīyān ve metecennide*), *muḳṭā*'ları, halkı ve vergi yükümlüleri onun yönetim ve dikkatine bırakılıyordu. İldeki *emīrlere*, *isfeh-sālār*lara, *muḳṭā*'lara, ileri gelen kişilere, yerel birliklere (*ecnād*), *seyyid*lere, *ḳāzī*lara, *imāmlara*, *şeyh*lere ve halka sıra ile buyruk veriliyor ve ona boyun eğmeleri, ihtiyaç ve dileklerini bildirmek ve bunların yerine getirilmesini rica etmek için kendisine başvurmaları gerektiği belirtiliyordu⁸².

Rey kentinin vali vekilliği (*niyābet-i eyālet*) makamı için Ebū'l Fażl Yūsuf b. H̄vārezmşāh'a verilmiş bir belge de⁸³, olağan bir valilik ya da bir *şahnelik* makamı için verilenle eş değerde bir yetki havalenamesinden başka bir şey değildir. İleri gelen *emīrlere*, *seyyidler*, *ḳāzīlar* ve *imāmlar*, *eşnāf* ve askerinin (*mütecennide*) yöneticileri, kent ve çevre halkının önderleri ve yaşlıları *şahnelik* makamını ilgilendiren herhangi bir hususta onun (vali *nā'ibinin*) *dīvānna* ve vekillerinin (*nuvvāb*) ikametgâhına başvuracaklar ve onu, tevcihi yapanın Rey *nā'ibi* sayacaklardı; kentin ve ilin tüm halkı ve memurlar, *şahnelik* makamına verilecek ödentileri (*mersūmāt*) eski âdete göre ödeyeceklerdi⁸⁴. Ona kentin ve ilin yönetim görevi verilir; özellikle kentte düzenin korunması, yollarda güvenliğin sağlanması ve zulmün önlenmesi üzerinde önemle durulur. O kötü ve gaddar olanları, haydutları ve yol kesicileri ezmek ve *ḳāzīlar*, *imāmlar* ve ileri gelenlerle danışıktan sonra, onları cezalandırmak için her türlü çabayı sarfedecekti⁸⁵. Yolları güven içinde tutacak ve tüccarlara⁸⁶, seyyahlara ve yabancılara huzur sağlayacaktı. Ayrıca, yiyecek maddelerinin fiyatı, tartı ve ölçülerin

⁸¹ 'AK, 31.

⁸² 'AK, 31-2.

⁸³ Bu belgeyi kimin çıkardığı belli değildir. Rey eyaletini Muhammed b. Melikşāh'dan tevarüs etmiş olduğunu iddia ettiğine göre, bağışçı belki de bir Selçuk *meliki* idi. Belge aynı zamanda, Sancar'ın, Rey'in ona aidiyetini onaylamış olduğunu ve Mes'ūd'un eyaleti ona yeniden bağışlamış bulunduğunu belirtir. Rey, Sancar'ın saltanatı zamanında özel bir duruma sahip oldu. 513'de Maḫmūd b. Muhammed'i Rey yakınında yenmiş olan bu hükümdar, Maḫmūd'un tekrar ayaklanmasına karşı bir tedbir olarak, Rey'i kendi egemenliği altında tuttu (İbnü'l-Eşîr, *el-Kāmül*, X, 389).

⁸⁴ 'AK, 44.

⁸⁵ 'AK, 43.

⁸⁶ 'Atebetü'l-ketebe'deki belgelerde tüccarların nadiren söz konusu edilmesi dikkat çekicidir.

düzene konması hususunda dikkat göstermesi buyruluyordu. Nerede bir hasar ya da kötülük meydana gelebileceğinden kuşkulanırsa, oraya bir gece bekçisi ('ases) atayacaktı. Aynı zamanda dinin güçlendirilmesini ve *şerî'at* kurallarının yerine getirilmesini kendisi için zorunlu bir görev sayacaktı⁸⁷.

Nā'ib terimi, 'Atebetü'l-ketebe'de, genel bir anlamda kendine yetki tevdi edilmiş bir kişiyi ve özel bir anlamda sultanın vekilini belirtmek için kullanılır. Örneğin, 'İmādu'-Dīn Kūmāc'ın, "bizim (yani Sancar'ın) vekilimiz" olarak ün yapınca "ve bu merteye ve büyük nam ile akranları ve çevre bölgelerin *pehlevānları*, ordu yöneticileri ve vekilleri arasında temayüz" edinceye değin yükselmeye devam ettiği söylenir⁸⁸. İncānc Kūtlūğ Belkā'ya Rey valiliği için verilen ferman, sultan adına (*ber sebīl-i niyābet-i ḥāzret*)⁸⁹, bilkuvve bir yöneticinin bütün işlevlerini ona havale eder. Sultan'ın sarayında yetişmiş bir kimse olan İncānc'a⁹⁰, hem maiyyetindeki asker kişilerin işleri ve bağılıklarının sağlanması görevi, hem de Rey ilinin bütün yönetimi, vergilerin ve gelirin denetimi (*taşarruf*), saltanat haslarının (*esbāb-ı ḥāss*) ve kayıp ya da düşman olan kimselerin emlakının, kentsel resimlerin⁹¹, müsadere edilmiş (mîrî olmuş, mahlûl) mülklerin (*tayyārāt*⁹²) ve *dīvāncā* konmuş vergilerin (*abvāb-ı māl*⁹³) gözetimi görevleri verilmişti. Ünlü emirlerin ve *işfehālār*ların bazıları da kendisi ile birlikte atanmıştı. Bunlar İncānc'a boyun eğecekler ve ilin yönetiminde, *dīvān*ın işlerinin daha çabuk ve iyi yürütülmesinde ve halka yüklenmiş yüklerin hafifletilmesinde kendisi ile işbirliği yapacaklardı⁹⁴. O bölgeye hareket etmiş bulunan bütün sultan kölelerine (*bendegān*), askerî maiyyet mensuplarına ve zaten orada olan maiyyetin ileri gelen-

⁸⁷ 'AK, 44.

⁸⁸ 'AK, 75.

⁸⁹ Sancar zamanında Rey'in özel durumu için bkz. n 83.

⁹⁰ 'AK, 71.

⁹¹ *Żarā'ib-i şehri*. Metinden bu terimin kesin anlamı belli olmamaktadır. Burada *müsteğillāt*'ı ifade etmek için kullanılmış olması akla yakındır: yani dükkān, hamam, kervansaray gibi, şehirlerde olup kiralanabilen emlak. Rāvendī Sancar'ın, 513 de Mahmūd'u yenmesinden sonra, saltanat *dīvān*ı için Irak'da ve başlıca bölgelerde emlak (*zyā'*) ve *żaribe* kiraladığını belirtir (*Rāhat-uş-şudūr ve āyet-us-surūr*, 171).

⁹² Ya da tesadüfen gelen, beklenmeyen gelirler. *Tayyārāt* teriminin anlamına ilişkin bir tartışma için bkz. M. Minovi ve Minorsky, 'Naşir al-Dīn Fūsī on finance' *BSOAS*, X, 3, 1941, 774) Ayr. bkz. İbn Belhī, *Fārs-nāme*, yay. G. Le Strange ve R. A. Nicholson (GMS), London, 1921, 132.

⁹³ 'AK, 72.

⁹⁴ 'AK, 72-3.

lerine de, aynı şekilde ona itaat etme ve kendisiyle işbirliği yapma buyruğu verilmiştir⁹⁵. Atama ve işten uzaklaştırma hususunda bunlar İnānc'ın isteğine göre hareket edeceklerdi; çünkü bu konularda ona yetki verilmiş ve hükümdar mühürü (*ḥātem-i ḥāşş*) kendisine emanet edilmişti⁹⁶. *Şahnelik* makamı ve vergi dairesi (*dīvān-ı 'amel ve esbāb-ı ḥāşş*) onun oturduğu yerde yerleştirilecekti. Bid'at (*aḥdās*) erbabının cezalandırılması işi ve cinayetlerde kan bedeli alınması onun rızasına bağlı olacaktı⁹⁷. *Dīvān* vergilerini, doğrudan doğruya alınması gereken kaynaklarından isteyecek, onları hesaba geçirecek, sultanın kölelerine (*bendegān*) ayrılmış vergilerin devlet adına kendilerine ne oranda verilmesi gerektiğini saptayacak, onu verecek ve *dīvāna* ait olan miktarı, kullanılmasına ilişkin emir gelinceye değin elde tutacaktı, Vergi dairesine (*dīvān-ı 'amel*), yönetimi ile halka huzur (*āsūde*) sağlayacak ve kendisinin (İnānc'ın) öteki nazik işlere bakabilmesi için, vergileri de gerektiği gibi toplayabilecek birini vekil atayacaktı. Ayrıca, dinsel sınıflara saygı göstermesi de buyuruluyordu⁹⁸.

Bir çok terimler gibi, *şahne* sözcüğü de Selçuklu devrine ait kaynaklarda birbirine yakın olan çeşitli anlamlarda kullanılır. Elimizde aynı kişiye, *şahne*, *vālī* ya da *muḳtā'* gibi türlü şekillerde atıfta bulunduğu gösteren örnekler vardır.⁹⁹ Bununla birlikte, büyük bir eyaleti yöneten bir kişiye *şahne* adı çok seyrek olarak verilmekteydi. Örneğin 'Abbās adlı *emīre* İbnü'l-Cevzī tarafından Rey *şahnesi* denirken,¹⁰⁰ Avliyā Ullāh Āmulī ondan Rey *vālisi* diye söz etmektedir;¹⁰¹ bununla birlikte, Bundārī, Rey'in, orada *vālilik* yapmış olan el-Muḳarreb Cevher'in *ıḳtā'* olduğunu ve Cevher öldükten sonra 'Abbās'ın onu kendi mülkiyetine geçirmiş bulunduğunu söyler.¹⁰² İbnü'l-Eşīr Ḳumāc'a, Belḥ *muḳtā'* der;¹⁰³ oysa ki, Rāvendī ondan *vālī* diye bahseder;¹⁰⁴ 'Atebetü'l-ketebe'deki bir belgede ise, kendisine *şahne* olarak atıfta

⁹⁵ 'AK, 73.

⁹⁶ 'AK, 73-4.

⁹⁷ 'AK, 73.

⁹⁸ 'AK, 72.

⁹⁹ Büyük Selçuklu devrinin sonuna doğru *dādbeg* teriminin de *şahne* anlamına kullanılması olasılığı vardır. Mamafih yukarıda s. 14, n 65 de söz konusu edilen *dādbeglik* makamı ile ilgili belge, bu makamın sıra bakımından *atābeglik* makamının arkasından geldiğini belirtmektedir.

¹⁰⁰ *El-Muntaẓam*, Haydarabad, H. 1357-9, X, 102.

¹⁰¹ *Tārīḥ-i Rüyān* (yay. 'Abbās Ḥalīlī, Tehran, 1934-5), 89.

¹⁰² *Ẓubdat an-nusra ve nuḥbat al-ıṣrat*, 191.

¹⁰³ *El-Kāmil*, XI. 116.

¹⁰⁴ *Rāḥat-us-şudūr ve āyat-us-surūr*,. 177.

bulunur.¹⁰⁵ Rāvendī, aynı kişinin Ğuzz *şahnesi* olarak atandığını da belirtir.¹⁰⁶ Gerçekten, Ğumāc'ın Belh'de ve çevresinde *ıktā*'ları vardı; Belh'e bir vali yetkisiyle atandı ve kendisine çevredeki Ğuzz aşiretleriyle ilgilenmek görevi verildi. Dolayısıyla, her üç unvan da aynı ölçüde doğrudur. '*Atebetü'l-ketebe* deki bir belgede, Ğumāc'ın Sancar'ın *nā'ibi* olduğu da belirtilir.¹⁰⁷ Genel olarak, *şahne*, bir ilin askerî valisiydi; buna sultanın özel temsilcisi olma işlevini de katabilirdi.¹⁰⁸ Bağdād *şahnesinin* durumu böyleydi; kendisi, hem kentin askerî valisi, hem de halife yanında sultanın temsilcisiydi. *Şahne* terimi, aslında aşiret bölgesi olan bir alanda, kendisine aşiretlerin yönetimi verilmiş bir görevliyi belirtmek için de kullanılmaktaydı. Örneğin, Gurgān'da Türkmenlerin bir *şahnesi* vardı. Sancar'ın saltanatı sırasında, *şahnelik* makamı ile valilik makamını birleştirmek için bir eğilim olduğuna ihtimal verilebilir. Nitekim, 'İmādü'd-Dīn Ebū'l-Feth b. Ebī Bekr b. Ğumāc'a ilişkin (yukarıda söz konusu edilen) ferman, Belh ile oraya bağlı yerlerin valiliği (*eyālet*) ve *şahnelik* makamı içindi.¹⁰⁹ Söz konusu iki makam, gerçekte ayrı ayrı olup, bir kişinin üzerinde yalnızca geçici olarak mı birleştirilmişti? Farmandan bunun böyle olup olmadığını tam olarak anlamak olanağı yoksa da, böyle olması daha büyük bir olasılıktır; çünkü ferman, Ebū'l Feth'e, *şahne* işlerini yönetmek için, doğru, davranışları övgüye değer, sağgörülülük (basireti) ve tecrübeli bir vekil ataması için buyruk verir.¹¹⁰ Görünüşe göre, bu durumda *şahne* vekilinin görevi, suçluların cezalandırılması, zulüm ve fesadın önlenmesi, doğru ve iyi ahlâklının desteklenmesi, yolların güvenliğinin sağlanması ve kargaşalık ve eşkıya tehdidi bulunan yerlere, haberdar oldukları şeyleri *eyālet* makamının (valinin) vekillerine bildirecek güvenilir muhafızlar (*ruḳabā-i umnā*) atanması gibi işler olacaktı.¹¹¹ Ebū'l Feth'e, eyaleti korumak, halka adil davranmak ve eşitliği gözönünde tutup zulmü önlemek hususunda verilen genel yönergeler,¹¹² ihtimal, onun vali olarak yapması ge-

¹⁰⁵ 'AK, 77.

¹⁰⁶ *Rāhat-uş-şudūr ve āyat-surūr*, 177.

¹⁰⁷ 'AK, 75.

¹⁰⁸ Nitekim Muhammed İbrāhīm'in, hem sultanın 'mümessili', hem de bir vali olarak *şahne* kelimesini kullandığı görülüyor (*Tārīh-i Selcuḳiān-ı Kirmān*, yay. M. T. Houtsma, Leyden, 1886, 10, 26, 33, 147, 153, ve 169.)

¹⁰⁹ 'AK, 77.

¹¹⁰ 'AK, 79.

¹¹¹ 'AK, 79.

¹¹² 'AK, 78.

reken görevlerini ilgilendirmektedir. Makamların birleştirilmesine ait aşağı yukarı buna benzeyen bir örneğe, Dihistân *şahnesi* ve vali vekili olarak atanan *İsfehsâlâr Cemâlü'd-Dîn* için düzenlenmiş belgede de rastlanır.¹¹³

Genellikle öyle görünüyor ki, *şahnenin* görevleri büyük ölçüde genel güvenliği ilgilendirmekteydi. Cüveyn *şahneliği* için Seyfü'd-Dîn Yarankuş'a verilen ferman, bu kişiye, halkın çeşitli sınıflarına iyi davranmasını, onlara tecavüz etmekten, uygunsuz ya da olağanüstü isteklerle baskı yapmaktan kaçınmasını, askerlerden ve seyyahlardan gelecek zararlara karşı onları korumasını, haydutları, yol kesicileri ve hırsızları yok etmesini ve bu gibilere yataklık edenleri cezalandırmasını buyurur¹¹⁴.

Tıpkı sultanın (ya da valinin) *şahneye* belli işlerde yetki vermesi gibi o (*şahne*) da yetkisini vekillere havale edebilirdi. Nitekim, Seyfü'd-Dîn Yarankuş'a ait fermana, ondan “evvelce kendisinin vekilleri olan ve halka sıkıntı çektirmiş bulunan kişileri iş başından uzaklaştırması ve bunların *dîvân(-ı şahne)*a ilinkin herhangi bir işe karışmalarına izin vermemesi” istenir¹¹⁵. Öte yandan, aynı belgede, önceden Seyfü'd-Dîn'in vekilliğini yapmış olan Şıkatu'l-İslâm'ın *şahne dîvânı kethudâlığı* makamına atandığı belirtilir¹¹⁶; yani, onun atanma işlemi sultan tarafından yapılmış ya da en azından onaylanmıştır; oysa Seyfü'd-Dîn'in vekilleri için durum böyle olmuş değildir. Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârim'e Mâzenderân re'îsliğine atandığı zaman verilen yönergeler bakılırsa, *şahnenin* divanının halka adaletsiz davranacağı kesin bir kam haline gelmiş gibidir¹¹⁷.

Şahneye verilecek ödentiler geleneğe göre toplanmakta idi. 'İmâdü'd-Dîn Ebû'l Feth için yukarıda söz konusu edilen fermana, genel olarak dinsel sınıflara, askerlere ve halka, *şahnenin* vekillerine verilmek üzere toplanan olağan resimleri ödemeleri buyruğu verilir¹¹⁸. Aynı şekilde Türkmenlerin *şahneliğine* atanan İnânc Belkâ Uluğ Cândâr Beğ için yazılan fermana da, Türkmen *emîr*lerine ve liderlerine, *şahnelik* makamına ait resimleri *şahnenin* vekillerine ödemeleri buyrulur¹¹⁹.

¹¹³ 'AK', 85.

¹¹⁴ 'AK', 61. Fermana göre, *şahnelik* makamı Sancar'ın kız kardeşi Tâcü'd-Devle ve'd-Dîn Nûr Belkâ'nın *dîvânına* teslim edilmiş bulunuyordu ve Seyfü'd-Dîn Yarankuş bu prenses tarafından atanmıştı. Bu ferman onun atanmasını onaylar.

¹¹⁵ 'AK', 61.

¹¹⁶ İbid.

¹¹⁷ Bkz. aş. s. 27-9.

¹¹⁸ 'AK', 80.

¹¹⁹ 'AK', 82.

Türkmenler Selçuklular için özel bir sorun yaratıyordu¹²⁰; doğal olarak, onların yoğun ve egemen oldukları alanların yönetimi için özel tertibat alınması gerekti. İnānc Belkâ Uluğ Cāndār Beğ'i Türkmenlerin *şahneliğ*ine atayan ferman, onların özel bir sınıf oluşturduğunu¹²¹ teslim ettiği gibi, gene onların belki de doğal olarak başkaldırmaya eğilimli kimseler olduklarını kabul eder. İnānc, Türkmen şeflerinin başkalarına ait emlâki zaptetmelerine ya da bunlara zarar vermelerine yahut karışıklık (*vahşet*) çıkarmalarına engel olacaktı. Ayrıca Türkmenler arasındaki yaşlı ve dürüst kişilere saygılı davranacak, karıştırmak ve zalimlik yapanları önleyip bastırarak, değerli ve adil vekiller atayacak, *şahneliğ*e ait ödentileri ödenmesi gereken zamanda isteyecek, yeni ödentiler koymayacak ve her Türkmen şefine ailesinin ve adamlarının sayısına göre otlak ve su ayıracaktı¹²². Cemālu'd-Dīn Dihistān *şahnesi* ve vali vekili olarak atandığında, göçebeler, yerleşik halk ve askerler onun yönetim ve gözetimine bırakıldılar; Minkışlāk, Şehristān ve öteki yerlerin *emür*leri, ileri gelenleri, aşiret şefleri (*sālārān*) ve tüm Dihistān halkı ona boyun eğeceklerdi¹²³.

Sultan, savunma ve genel düzenin korunması ile ilgili olan işlevlerini önce —zaten, pratikte her zaman askeri sınıfların bir üyesi olan— valiye (ya da *şahneye*) tevdi ediyordu. Yargıç olarak ve dinsel cemaatin önderi olarak sahip bulunduğu işlevlerini bir ölçüde *kāzî*lara havale ediyorsa da, “halkın çobanı” olmaya ilişkin işlevlerini de kısmen *re'îs* denen bir memura bırakıyordu. Nitekim, Tācu'd-Dīn Ebū'l Mekārim Aḥmed b. el-'Abbās b. Aḥmed'in Māzenderān, Gurgān, Dihistān, Esterābād, Beštām ve Gūlpāyegān *re'îsi* olarak atanmasına ilişkin kararname, adı geçen kişiye, her şeyde Allah'ın rızasını istemesini, “halka iyi davranmak hususunda ve halkı [hem] meşru olan ödentiler ve [hem] insafsız bid'atlar ve haksız istekler [ile ilgili adaletsiz muamele] den korumak için içten bir istek göstermesini” buyurur ve “çünkü, biz onların (halkın) birçok hakkını onun sorumluluğu altına koymuş bulunuyoruz ve, selām üzerine olsun, onun (Peygamberin) ‘sizin her biriniz bir çobansınız ve her biriniz kendi sürünüz hakkında hesap vereceksiniz’ ifadesinde olduğu gibi, onların (halkın) işleri için bu dünyada ve öteki dünyada kendisi sorumlu olacaktır” der¹²⁴. Tācu'd-Dīn için yine o sırada yazılmış

¹²⁰ Krş. *Siyāset-nāme*, 94.

¹²² 'AK, 82.

¹²¹ 'AK, 81.

¹²³ 'AK, 85.

¹²⁴ 'AK, 23.

olması olasılığı bulunan bir ferman, Sancar'ın, Allah tarafından kendisine emanet edilmiş halkı, Tâcü'd-Dîn'e emanet etmiş olduğunu ve onun (Tâcü'd-Dîn) kendilerine özen göstermesi ve iyi davranması gerektiğini bildirir¹²⁵. Aynı şekilde Serahs re'îsliği için Necmü'd-Dîn adına düzenlenen kararname, adı geçene, "bütün halkın (yükünün) hafiflemesini sağlayan ve sükûn ve rahata kavuşmasına yardım eden her işi yapmayı, güçlünün güçsüze yük yüklemesini ve varlıklarının yoksula egemen olmasını önlemek için çaba sarfetmeyi zorunlu şeyler arasında saymasını; ileri gelen asker kişiler, bölgeden geçen kimseler (*müctûzân*)¹²⁶, erat (*mütecennide*) ya da ellerinde *dīvân* havaleleri taşıyanlarca halktan vergi (*'avârîz*) yahut yem (*'alef*) isteklerinde bulunulmasına izin vermemesini böylece yeni vergiler yüklenmesine ve mülklerine el uzatılmasına karşı onların (halkın) muafliğinin korunması yolunu bulmasını" buyurur¹²⁷. Gene aynı şekilde, Bestâm re'îsliği için Şerefü'd-Dîn'e verilen bir ferman şu ifadeleri taşır: "Biz onu Ulu Tanrı'dan bir emanet olan halkın çıkarlarına hizmet etmek görevi ile yükümlü kıldık... O, korkutulup kaçırılmış olanların (*remîdegân*) günüllerinin kazanılıp geri getirilmelerine çalışacak ve soylu yahut avam, asker yahut sivil (*sîpâhî* ve *ra'îyyet*) herkese iyi davranmış, ilgi, saygı, kolaylık, yumuşaklık ve meclisimizden armağanlar vaad edecek, böylece onları güçlendirmeye, adalet ve eşitlik kanadı altına almaya çalışacak; iyi kurallar koymanın ve baskı yöntemlerinin kökünü kazımanın yolunu arayacaktır"¹²⁸. Belge, aynı zamanda, *dīvân* işlerinin tam bir düzen içinde yürütülmesini ve halkın dertlerinin giderilmesini din ve devletin ilgilemeyeceği başlıca konular arasında sayar¹²⁹.

'*Atebetü'l-ketebe*'de re'îs terimi, hem yerel olarak atanan nisbeten önemsiz bir yerel görevliyi, hem de bir kente ya da ile, geniş yetkiler verilerek, sultan tarafından atanmış, askeri ve dinsel hiyerarşiye karşın "sivil" hiyerarşiyle ilgili olan bir görevliyi belirtmek için kullanılır. Tâcü'd-Dîn Ebül' Mekârim'e verilmiş olan ve yukarıda söz konusu edilen atama kararname, adı geçen kişiye, askeri sınıflar dışındaki halkı ilgilendiren her şey için tam yetki verir ve re'îs olarak

¹²⁵ 'AK, 28.

¹²⁶ Bu terimin burada sıradan yolculardan çok, bölge içinden geçen hükümet memurlarını ve asker görevlilerini (subayları) ifade etmesi olasılığı vardır.

¹²⁷ 'AK, 41.

¹²⁸ 'AK, 56.

¹²⁹ 'AK, 55.

saraydan Mâzenderân'a gönderildiğinde, "biz ona, dünyadaki soylulara ya da imparatorluğun (çeşitli) bölgelerindeki *rü'esâyâ* verilmesi olağan olmayan bir armağan (*teşrif*), yani görkemli (muhteşem) bir giysi, üzerinde altın bir dizgin (başlık takımı) ve mücevher kakılmış bir gerdanlık bulunan cins bir at ve silâhlar verdik "der¹³⁰. Serahş ve ona bağlı olan yerlerin *re'îsliği* için Necmü'd-Dîn'e verilen bir yetki belgesi de, bu büyük görevin daima devletin âyan ve eşrafından olan kimselerin uhdesinde kalmış bulunduğunu belirterek, *re'îslik* makamının önemi üzerinde ısrarla durur. Belge, ayrıca, Serahş *re'îsliğinin* imparatorluk içindeki öteki *rü'esâ* üzerinde her zaman bir üstünlüğe sahip bulunmuş olduğunu da anlatır¹³¹.

Tâcü'd-Dîn için düzenlenen atama kararnamesi, ona, yalnız malî işlerin değil, aynı zamanda dinî işlerin ve genel güvenliğin gözetim ve denetimi ile görevlendirilmiş bulunduğu için, bir *re'îsin* doğal olarak sahip olduğundan daha geniş yetkiler verir. Bundan başka, *melik* Tuğril b. Muhammed'in memurlarına, *emîr hâcib* olan Necmü'd-Devle ve'd-Dîn'in ve *emîrü'l-ümerâ* olan Kütbu'd-Dîn'in vekillerine, Tâcü'd-Dîn'i saymaları, onuruna yaraşır bir biçimde davranmaları, kendilerini ona boyun eğmekle yükümlü bilmeleri, eyaletin işlerinde ve çıkarlarında onun makamına başvurmaları için uyarıda bulunur. Onlara, Tâcü'd-Dîn'in görüşünü ya da onayını almadan, ister vergi konusu (? *mu'âmilât-ı resmî*) ister *şerî'at* ile ilgili olsun, her herhangi bir işe girişmemelerini söyler. Her hususta, onun, gerek açık, gerek özel konuşmalarında söylediği sözleri dikkatle dinleyerek, onlara göre davranmaları ve o bölgeleri ilgilendiren işlerde kendisinin kararlarını geçerli saymaları gereğini belirtir¹³².

Re'îs bir dereceye kadar hükümet ile halk arasında bağ kuran bir aracıydı ve halkın hükümetle ilişkileri de başlıca vergi alanında olduğu için, bu, *re'îsin* görevlerinin büyük ölçüde malî işleri ilgilendirmesi sonucunu veriyordu. Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârim için verilen atama kararnamesi ve ferman, *melik* Tuğril'in, *emîr hâcib*'in ve *emîrü'l-ümerâ*'nın memurlarına *dîvân-ı mu'âmilât ve kısmet*'i (yani, toptan bir para olarak yapılan olağanüstü vergi isteklerinin genel muamelâtı ve tahsisi ile uğraşan daire) Tâcü'd-Dîn'in ikametgâhında tutmalarını ve onun isteği ve onayı dışında herhangi bir tahsis yapmalarını

¹³⁰ 'AK, 23.

¹³¹ 'AK, 41.

¹³² 'AK, 25.

buyurur¹³³. Tâcü'd-Dîn'in, kendisine, ilin *harâc*ından ve bunun takdir ve tarhi işinden sorumlu güvenilir bir kişi ataması buyruğu verilir¹³⁴. Tâcü'd-Dîn, yerleşik halktan ve göçebelere, *divâna* borçlu oldukları *harâc*, öşür ('*uşr*), otlak vergisi, v.s. şeklinde ve mülklerini, yük hayvanlarını ve sürülerini kanunsuz talep ve müdahalelerden muaf tutmak için ödemeleri gereken şeyleri tam zamanında ödemiş iseler, bunun dışında ayrıca hiç bir istekte bulunulmasına izin vermiyecekti¹³⁵. Fermanın verdiği buyruğa göre, o, yerleşik halktan ve göçebelere olağanüstü olarak para, erzak, asker yardımları ve fazladan istekler için yapılan çağrılara elden geldiğince izin vermeyecekti; ancak, böyle istekler çok gerekli ise ve yerine getirilmesinden başka çıkar yol yoksa, o zaman bunları tam bir hakkaniyet içinde ve eşit olarak paylaşırılıp, öyle yapacaktı¹³⁶. Büyük bir olasılıkla, *re'îsin* görevlerinden biri, kendisinin atandığı alan üzerinde toptan para olarak kesilen olağanüstü ödenti ve vergilerin tek tek vergi yükümlüləri arasında paylaşırılmasıydı.

Bazı durumlarda *re'îs* ile malî yönetim arasındaki bağ belirlidir. Bestâm *re'îsi* olarak atanan Şerefü'd-Dîn görünüşe göre *divân-ı istîfâ'*-nın başıydı ve her ne kadar Bestâm *re'îsliği* makamına getirilmişse de, oraya bizzat gelmemiş, kendi adına Bestâm'da, hem *re'îs* vekilliği hem *müstevfî* vekilliği yapmak üzere, Reşîdü'd-Dîn adında birini *nâ'ib* olarak atamıştır. Söz konusu yerin *re'îsliği* için Şerefü'd-Dîn'e verilen yetki belgesi, memurlara ve vergi tahsildarlarına (*mutaşarrıfân*) Reşîdü'd-Dîn'e danışmaksızın hiç bir şey yapmalarını buyurur¹³⁷.

Re'îsin dinsel konularda da bazı denetim yetkileri kullanmış olduğu görülmektedir. Bu, onun özellikle halkı ilgilendiren işlerle uğraşmasının doğal sonucudur. Çünkü, halk ile hükümet arasında ilişkiyi doğuran ikinci en önemli alan, dinî işlerdir. Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârim için verilen ferman, şu sözlerle biter: "Gurgân ve çevresinin '*âmil*, *şahne* ve eşrafı için (uygun) tutum, bunların Tâcü'd-Dîn'in ulaşması ile büyük sevinç duymaları, önder ve başkan olarak onu ellerinden geldiğince desteklemeleridir. . . Bunların Tâcü'd-Dîn'e danışmaksızın, onun rızasını almaksızın hiç bir şey yapmalarını, o salık vermedikçe ve onaylamadıkça herhangi bir *şer'î* sorun, ya da genel işlem konusunda girişimde bulunmalarını ve bizden bir istekleri olur-

133 'AK', 26.

136 'AK', 27.

134 'AK', 23.

137 'AK', 56.

135 ibid.

sa, bunu Tâcü'd-Dîn'in tezkereleri ve mektupları aracılığıyla yapmaları gerekir. . .”¹³⁸ Gene ferman, Tâcü'd-Dîn'e, *şerî'at* ve dinle ilgili işlerde karışıklık çıkmaması ve hiç bir hakkın ortadan kaldırılmaması için basiret göstermesini buyurur ve “çünkü bundan doğacak zarar, bir Müslümanın haklarına dokunabilir ve onun hesabı da sorgu sual gününde bize sorulabilir” der¹³⁹. Atama kararnamesi, onun *seyyidlere imâmlara, kâzîlara 'ulemâya* ve askerlere (*ehl-i silâh*) saygı göstermesini, çeşitli halk sınıflarını kendi farklı durumlarıyla yerli yerinde tutmasını ve yargı verirken onlar arasında adalet ve eşitlik gözetmesini, yanlışın düzeltilmesini isteyenlerin sözlerini dinlemek ve mazlumun hakkını zalimden almak hususunda çok çaba harcamasını ister¹⁴⁰. Buna benzer buyruklar, onun adına çıkarılan fermanla da yer alır. Bu fermanla, Tâcü'd-Dîn'e, bir yandan dinsel sınıflarla eşraf arasında, öte yandan vergi tahsildarları (*mutaşarrıfân*) ile memurlar ve başkaları arasında müşfik bir aracı olduğunu göstermesini, sonuncuların halka baskı yapmasına ya da halkın birbirine karşı adaletsizce davranmasına izin vermemesini buyurur¹⁴¹. Serahs *re'îsliği* için Necmü'd-Dîn'e verilen atama kararnamesi, aynı şekilde, adı geçene, bölgenin *imâmlarına, 'ulemâsına, şeyhlerine* ve eşrafına saygı göstermesini buyurur ve Serahslı eşrafın, ileri gelen *imâmların, kâzîların, seyyidlerin* ve *şeyhlerin* de ona saygıda kusur etmemeleri, kendisini *re'îs* ve önderleri olarak tanımaları, sorunların çözümünde onun makamına başvurmaları ve rızası hilâfına davranmamaları, vekiline saygılı olmaları ve *dîvâna* ait hususlarda ona müracaat etmeleri gerektiğini belirtir¹⁴².

Doğal olarak, *kâzî* ile *re'îs* arasında bir yargı hakkı ayrılığı bulunduğu görülüyor. *Şer'î* işler normal olarak birinciye aitti. Belh valisi ve *şahnesi* olarak Ebû'l Feth b. Ebî Bekr b. Kûmâc adına düzenlenen fermanla, söz konusu kişiye *şer'î* işleri *kâzînin* mahkemesine ve vergi toplamaya (? *resmiyyât*), genel işlemlere ve *dîvâna* ilişkin işleri *dîvân-ı riyâsete* havale etmesi buyurulur¹⁴³. Bestâm *re'îsliği* için Şerefü'd-Dîn'e verilen yetki belgesinde *dîvân-ı riyâset ve istîfâya* yapılan bir atuf¹⁴⁴ bize vergi ve gelirle ilgili hususların *dîvân-ı riyâsete* ait olduğunu ima eder. Aynı belge içinde yer alan *dîvân-ı riyâset ve memâlik* teriminin ne anlama geldiği daha az açıktır.

¹³⁸ 'AK, 29.

¹⁴¹ 'AK, 27.

¹⁴⁴ 'AK, 56.

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴² 'AK, 41.

¹⁴⁰ 'AK, 23.

¹⁴³ 'AK, 79.

Mâzenderân *re'îsi* olarak Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârime'e dinsel işler üzerinde denetim için verilen yetkiler normal durumda olduğundan daha genişti. Atama kararnameşi ona, *kâzîlar* ve *hâkimlere*, kendilerinin hükümlerinin yerine getirilmesinde ve hakların geri verilmesinde yol göstermesi, daima onların işlerinden haberdar olması ve başlarında buldukları mahkemelere bilgin, iyi yetişmiş (? *mutaharrac*) ve uyanık birer vekil ataması buyruğunu verir. Bu vekil, işlerin *şerî'ata* uygun olarak yönetilmesine nezaret edecek ve düzene konması gereken, ama kendisinin çare bulamadığı her hangi bir hususu Tâcü'd-Dîn'e arzedecekti. Tâcü'd-Dîn vasiyet ve miras konularında büyük dikkat gösterecekti. Varisi ortada olmayan mülke ait ayrıntılar güvenilir kişilerin eline bırakılacak, bunlar, gerçek varis ortaya çıkıncaya değin, sözkonusu mülkü, Tâcü'd-Dîn'in ve *kâzînın* güvencesi altında koruyacaklardı¹⁴⁵. Verilen yönergeye göre, Tâcü'd-Dîn aynı zamanda *evkâfın* durumunu inceleyecek, bunların kârlarının kuruluş amaçlarına sarfedilmesine dikkat edecekti¹⁴⁶. Kendisi ya da vekili, yönetim alanlarında çıkacak herhangi bir karışıklığa çözüm yolu bulacaklar, rüşvete tevessül eden herhangi bir *mütevellîyi* ya da yöneticiyi (*mutaşarrıf*) uzaklaştıracaklar ve ellerinden geldiğince bozulan ve çöken *evkâfı* yeniden canlandıracaklardı¹⁴⁷. Tâcü'd-Dîn, camiler ve *medreseler* üzerinde de denetim yetkisine sahip olacak, kentin ve çevresinin camilerine uygun kimseler atayacak ve gerekli bilgiye, inanç sağlamlığına, erdeme, temizliğe ve doğruluğa sahip olmayan herhangi bir kimsenin söz konusu görevleri yapmasını önleyecekti¹⁴⁸.

Tâcü'd-Dîn Mâzenderân *re'îsi* olarak, belki de normal *re'îslik* işlevlerinin dışında bulunan bir görev olduğu halde, genel düzenin denetiminden de sorumluydu. Kendisi için düzenlenen atama kararnameşi, ona, yolların güvenliğini sağlamanı, Müslümanların ve seyyahların can ve mallarını korumasını ve ilin *kâzîları*, *imâmları* ve ileri gelenleri ile işbirliği ederek, hırsızları ve yol kesicileri cezalandırmasını buyurur.¹⁴⁹ Tâcü'd-Dîn, kendi yetki alanı içindeki kentlerde her *şahnenin* yanına, onun ikametgâhında bulunmak üzere (*ber her*

¹⁴⁵ 'AK, 24. Ferman ona aynı zamanda yetimlerin mülkü hakkında gereken dikkati sarfetmesi yönergesini de verir (s. 29).

¹⁴⁶ 'AK, 24.

¹⁴⁷ 'AK, 24, 28-9.

¹⁴⁸ 'AK, 24-5, 29.

¹⁴⁹ 'AK, 25, 28. *Re'îsin* bazı durumlarda tutuklama yetkisine sahip bulunduğu görünüyor. Bir keresinde, Gazâlî H. 499 da atanmış olduğu Nişâpür Niżâmiyye *medresesi müderrisliğinde* bulunurken, Horasan *re'îsi* bir adamı tutukladı. Bu adam

der-i serā-yi şahnegi) güvenilir bir kişi atayacaktı; “öyle ki, yapılan her şey onun fikrine uygun ve bilgisi içinde yapılmış olacak”, cezalar işlenen suça uyacak şekilde verilecek, aşikâr bir suç işlememiş [suçu tebeyyün etmemiş] bulunan hiç kimse cezalandırılmayacaktı; böylece de, o (*şahne*), Müslümanların haremelerine tecavüze, açıkça ya da başka türlü yalan yanlış suçlamalarda bulunmaya, halkın malına el uzatmaya ya da akılsızca aramalara girişmeye kalkışırken uyanık olacaktı; kesin kanıt ve ispat olmaksızın harekete de geçemeyecekti.¹⁵⁰ *Şahneler* kendi adlarına, ilk önce hareketin ondan gelmesini bekliyeceklerdi [inisiyatifi ona bırakacaklardı]; Tâcü'd-Dîn'in vekilinin haberi ve buyruğu olmaksızın hiç bir şey yapmayacaklar ve *naķibleri* ve *asesleri*, ancak onun rızasını aldıktan sonra atayacaklardı¹⁵¹ Necmü'd-Dîn'in Serahş *re'îsliği* ile ilgili yetkilendirme belgesi, *şahne dīvān* temsilcisinin iş görürken Necmü'd-Dîn'in vekilinin rızasını alması ve halkın çıkarlarını birlikte korumaları gerektiğini belirtir.¹⁵²

Genellikle *muhtesib* tarafından görülen çeşitli işler, aynı zamanda Tâcü'd-Dîn'in de denetimi altına konmuş bulunuyordu. Bu ona, dinsel ve 'sivil' memurlar üzerinde genel denetim yetkisi verilmesi hususunun yarattığı doğal bir sonuçtu. Ona, Müslümanların kırpık ve hileli (*züyûf ve nebehrecât*) paralardan dolayı zarara uğramaması için, sikkelerin ayarlanması ve basılması konusunda büyük dikkat göstermesi ve bir doğal âfet olmadan, istifçiler ve tekercilerin yol açacağı hiç bir değişikliğe ve ucuzluğun darlığa ve pahalılığa dönüşmesine olanak verilmemesi için, her zaman fiyatları denetlemesi buyrulur. Bundan başka tartı ve ölçüleri de o denetleyecekti.¹⁵³ Adına çıkarılmış ferman, ona, istifçiliğin ve tekerciliğin önlenmesi için, pazarbaşılı (zu'amā) çaba göstermeleri hususunda uyarması buyruğunu verir¹⁵⁴. Aynı belge, köylerin *re'îslerine* ve şeflerine (*ri'esā ve zu'amā*), onun (Tâcü'd-Dîn'in) *dīvānından* berat istemelerini buyurur, ondan (Tâcü'd-Dîn'den) izin almaksızın *re'îslik* makamı için iddiada bulunmayı yasaklar ve zalimce işler yapmaktan ve başlarına buyruk davran-

Gazālî'nin eserlerinden ikisinin metnini gizlice değiştirmiş ve Sünnilik aleyhdarlarının ona karşı hücumlarını daha haklı gösterebilmelerini sağlamak için, söz konusu yazıları Gazālî'ye imzalatmaya teşebbüs etmişti (*Mekâtib-i fârsî-i Gazālî bi-nâm-i Fezâ'il-enâm*, yay. 'Abbās İkbâl, Tehran, 1954-5, 11-12.)

¹⁵⁰ 'AK, 25. Ayr. bkz. s. 26.

¹⁵¹ 'AK, 26, 29.

¹⁵² 'AK, 41.

¹⁵³ 'AK, 25, 28.

¹⁵⁴ 'AK, 28.

maktan kaçınmaları yönergesini verir.¹⁵⁵ Tâcü'd-Dîn, halkın işlerinin adalet ve dürüstlikle yönetilmesi, vergiler toplanırken emlak ve arazide mal sahipleri ile ortaklar arasında eşitliğin korunması ve böylece güçlünün güçsüzü ezmesine olanak verilmemesi için, her kente, her bölgeye ve her yere (*mevzî*), doğru, dindar ve “hak yolundan ayrılmayan” bir vekil atayacaktı.¹⁵⁶

Re'îs, başka bir çok memurlar gibi, kendi makamına ait olan ödentileri (*rüsûm*) toplamaya da yetkiliydi. Örneğin, Mâzenderân *re'îsliği* için Tâcü'd-Dîn'e verilen ferman, köy *re'îslerinin*, *re'îse* ait ödentileri olağan kaynaklardan tam olarak ödemelerini emreder.¹⁵⁷ Bununla birlikte, kent sakinlerinden alınan ödentilerin, fermanla da, atama kararnamesinde de sözü edilmez. Fermanın şu son satırlarında belirtildiğine göre, Tâcü'd-Dîn'e bazı muafiyetler de verilmekteydi: “Bütün memurlarımız Tâcü'd-Dîn'e saygı ve itibar gösterecekler, onun adamlarını (*vükelâ-yı esbâb*), rençberlerini (*berzigerân*) ve kentlerdeki emlakî içinde yaşayanları (*müsteğillât*) tehditlerinden (*nudhûr*) ve vergilerden muaf ve müsellemler tutacaklar...”¹⁵⁸

*'Atabetü'l-ketebe'*deki belgeler üzerinde yapılan bu kısa inceleme, sultanın, kendi yetkisini, askerler, merkezi hükümet memurları, dinsel kurumların görevlileri ve il merkezlerindeki memurlar arasında “taksim edilmiş” bir denetim sistemi aracılığıyla korumak için gösterdiği çabayı ortaya koyar. Belgelerde, sultan ile tebaası arasında karşılıklı ya da bağıtsal olarak uymayı gerektiren yükümlülükler bulunduğunu gösteren hiç bir belirti yoktur. Yetki konusunda, geleneksel bir İslâmî kavram, yani tüm yetkinin vekile tevdi edilmiş yetki olması esastır. Etkili yaptırımlardan (müeyyidelerden) yoksun olan bu “taksim edilmiş” denetim sistemi, olsa olsa sultanın egemenliğinin ve askerî sınıfların nüfuzunun keyfi niteliğini bir ölçüye kadar sınırlamış olabilir; daha fazlasını sağlamış olması olasılık dışı görünüyor. Gerçekte, belgelere, iyi hükümet olmanın, tebaanın dirliği için özen ve çaba göstermeğe bağlı bulunduğu hakkında bir kanı egemendir ki, bu, hükümdarı kendi halkının çobanı sayan görüştan çıkan bir kanıdır. Bunun, keyfî davranışlara karşı başlıbaşına etkili bir engel görevi yapabilmiş olduğunu söylemek belki çok güçtür; ama, hiç bir rolü olmamıştır da denemez. Hiç değilse ara sıra, münferit memurların

¹⁵⁵ 'AK, 29-30.

¹⁵⁷ 'AK, 30.

¹⁵⁶ 'AK, 23-4, 29.

¹⁵⁸ 'AK, 30.

davranışlarına kuşkusuz yön veriyordu. Böylece, otoritenin, özü olması dolayısıyla, tebaa, genellikle sorumsuz ve keyfi yetki uygulamasına maruz kalmakla birlikte, gene de zaman zaman, çıkarlarını savunmaya hazır bir memurun atanmasını umabilirdi.

Belgeler, egemen sınıfın askerlerden oluştuğu bir toplum tasviri sunmaktadır. Bu egemen sınıf, çoğunlukla azatlı kölelerden ve kölelerden oluşup, geri kalan nüfusun karşısında ayrıcalıklı bir sınıf teşkil ediyordu; bunlar arasındaki fark apaçık görünüyordu. Genel olarak memur sınıfları ile bu sınıfların dışında kalan halk ve Türklerle Türk olmayanlar arasında bir fark bulunduğunu gösteren belirtiler de vardır. Sultanın bütün tebaasının “Allahın kulları” ve bir çobanın yönettiği “bir sürü” olarak eşit statüde bulunmasına rağmen, toplumun kuruluşu pratikte hiyerarşıkti. Ne yazık ki, belgeler bize halkın (avamın) yaşamı ya da çeşitli sınıfların birbirleri ile ilişkileri hakkında az bilgi verirler. Bununla birlikte, asi aşiret guruplarının, tahl tekelciliğinin, kargaşalığın, şiddetin ve genel güvensizliğin, hele hele devlet memurlarının haksız davranma, yerel memurların adı zorbalar olma ve genellikle en küçük denetim gevşemesinde halkın birbirinin hakkına el uzatma hususunda tekrar tekrar gösterdikleri bir eğilimin varlığını açık olarak gözlerimizin önüne sererler. Ama, doğal olarak, çoğunlukla asayiş bozukluğu ve buyrukların uygulanmasına ilişkin olan bu belgelerin, durumu tümüyle yansıttığı düşünülmemelidir. **

** İngilizceden çevirmiş olduğumuz bu makalenin aslı “The administration of Sanjar’s Empire as illustrated in the ‘*Atabat al-Kataba*’ için bkz. *BSOAS*, vol. XX, 1957, s. 367-88.

Sancar devri Selçuklu İmparatorluğunun yönetimi hakkında, kaynak olarak bir münşâât mecmuasını inceleyip bu değerli makaleyi yazan Prof. Lambton, daha yeni bir yazısında, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun iç yapısını bütünü ile genel olarak ele almıştır [The Internal Structure of Saljuq Empire, *The Cambridge History of Iran*, vol. V (*The Saljuq and Mongol Periods*), ed. by J. A. Boyle, 1968, s. 203-282). Yazarın 1939 da Londra Üniversitesinde yapılmış “*Contributions to the Study of Saljuq Institutions*” adlı basılmamış bir doktora tezi de vardır. Bu konuda başka bir önemli araştırma H. Horst tarafından yapılmıştır (*Die Staatsverwaltung der Grosselguen und Horazmşahs* (1038-1231), Wiesbaden, 1964). Sonuncu yapıtın geniş bir Türkçe tanıtması Prof. M. A. Köymen tarafından yapılmıştır. [Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. II, sayı: 2-3 (Ankara, 1966), s. 303-380). [çeviren].

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Boris PjOTROWSKI, *Urartu*, Geneva, 1969. Archaeologia Mundi serisinden. 230 s., 96 lev., 9 s. levhaların izahı, 4 s. bibliyografya, 4 s. indeks. Ayrıca kitabın sonunda Urartu devletinin sınırlarını gösterir 1 harita.

Son yılların aktüel konularından birini meydana getiren Urartu devletinin tarih ve kültürü üzerine, Urartu konusunun en büyük uzmanı, Ermitage Müzesi müdürü ve Karmir-Blur hafiri B. Pjotrowski tarafından kaleme alınmış bulunan bu eserin ilk bölümü (s.13-41) "Urartular'ın tekrardan keşfi" adını taşımaktadır. Burada önce Urartu araştırmalarının bir tarihçesi verilmekte, Urartu eserlerine uzun süre Asur yapıtları olarak bakıldığı ve ancak 1871 yılından itibaren, Fransız bilim adamı Prévost de Longpérier'nin Van'da bulunup İstanbul'a getirilmiş olan kazan kulp-larının Urartular'a ait olabileceğini bildirmesinden sonra, yavaş yavaş Urartu eserlerinin Asur eserlerinden ayrılmaya başlandığı belirtilmektedir. Toprakkale'de yapılan kaçak kazılar ve elde edilen güzel eserlerin Van'da bir kazı yapılmasını gerektirdiğine değinen yazar, 1877'de H. Layard'ın asistanı H. Rassam'ın ilk keşif hareketinden sonra 1879-1880 yılları arasında yapılan Toprakkale kazılarında bahsetmekte, bu ilk kazılarda elde edilen eserler karşısında Rassam ve arkadaşlarının duygularını ve bunun nedenlerini ise aynen şu sözlerle açıklamaktadır: "Maalesef ilim heyeti Toprakkale'deki kazıları sırasında umduklarını bulamamışlardır. Her ne kadar arkeologlar açık ve koyu renk kesme taşlardan gayet düzenli bir şekilde inşa edilmiş olan tapınağın temellerini gün ışığına çıkartmışlarsa da durumdan hiç memnun kalmamışlardır. Toprakkale'de Asur sarayları gibi anıtsal Urartu eserleri ile karşılaşacaklarını sanan hafirler, bu buluntuların azlığı karşısında hayal kırıklığına uğramışlardır. Onlara göre Toprakkale mevki, Asur kültür çevresi içinde yer alan önemsiz bir kazı yerinden başka birşey değildi."

Bundan sonra 1898'de C. F. Lehmann-Haupt ve W. Belck'in, 1911-1912'de I. A. Orbeli, 1916'da ise Rus Arkeoloji Cemiyeti adına N. J. Marr idaresinde yapılan Toprakkale kazıları ve Marr'ın Van kalesinde yaptığı araştırmalardan bahsedilmekte, 1938'de K. Lake'in Van ve Toprakkale kazılarında sonra, Van civarındaki Urartu çalışmalarının bir süre durarak, arkeologların dikkatlerinin Güney Mezopotamya'ya kaydığı belirtilmektedir.

Merkezi Urartu bölgesindeki çalışmaların durmasıyla birlikte, bu kez arkeolog-ların Urartu krallığının kuzey sınırında çalışmalara giriştikleri, Güney Transkaf-kasya'daki ilk araştırmaların 1862 yılında başladığı, Mırmavir'de 1880'de yapılan küçük kazılar, 1893'te M. Nikol'skij ve yardımcısı A. Ivanovskij'nin Transkafkasya'daki incelemeleri anlatıldıktan sonra, 1939'da Erivan yakınlarındaki Karmir-Blur'da ilk sistematik kazıların başladığı ve bu kazılar sonucu, burasının büyük bir Urartu şehri olan Teişebaini olduğunun saptandığı belirtilerek, 1950'de başlayan Arin-berd (Erebuni) kazıları hakkında da bilgiler verilmektedir. 1964'te Ermenistan İlimler

Akademisi tarafından Arnavir yakınındaki Arnavir-Blur ve Davida tepelerinde, B. Arakeljan ile A. Martirosjan tarafından yapılan yeni keşifler, Davida'nın eskiden *Argıştihinili* adını taşıdığı hakkında bilgiler verilerek, "Türkiye'deki yeni araştırmalar" adlı kısma geçilmektedir. Yazar Urartu araştırmalarının Türkiye'de, 1956-1957 yıllarında C. A. Burney'in yaptığı gezi ve neşriyattan sonra başladığını belirterek, Erzincan yakınındaki Altın-tepe'de T. Özgüç, Toprakkale ve Çavuştepe'de A. Erzen, Adilcevaz'da E. Bilgiç - B. Ögün, Patnos'ta K. Balkan ve Muş yakınındaki Varto-Kayalıdere'de ise S. Lloyd ile C. A. Burney'in yaptığı yeni kazılara değinmiştir. Ancak burada A. Erzen ve arkadaşlarının 1962/63'de Ernis-Ünseli'de yaptıkları nekropol hafriyatına¹ yer verilmediği gibi, Çavuştepe kalesinin, Urartu krallığının ikinci safhasına ait olan Sardur III (M.Ö. 639-635) devrine ait olduğu, eski neşriyata bakılarak ileri sürülmüştür. Ancak yeni araştırmalar, Çavuştepe'nin Argıştı oğlu Sardur II (M.Ö. 764-735) devrinde inşa edildiğini ve adının da *Sardurihinili* olduğunu ortaya koymuştur². Bu bölümün sonunda G. Melikişvili, F. W. König, I. D'jakonov, J. Friedrich, A. Goetze, I. Mescaninov, N. Arutjunjan'ın filolojik çalışmaları, R. D. Barnett ve G. R. Meyer'in eski kazıların malmeleri üzerine yaptıkları yayınlar ve E. Akurgal'ın Urartu sanatı üzerine yazdığı ilk kitap zikredilip, son on yıl içinde Urartu krallığına karşı duyulan ilginin geniş ölçüde arttığı da belirtilerek kitabın ilk bölümüne son verilmektedir.

Görüldüğü gibi, yazar bu bölümde Urartu araştırmalarının kısa bir tarihçesini başarılı denilebilecek bir düzen içinde ve aynı zamanda gerekli açıklamalarla birlikte vermiş ve özellikle S. S. C. B. 'ndeki yeni keşifler hakkında ise ilginç bilgiler sunmuştur. Ancak, ilk bakışta da görüleceği üzere, bu bölümde Türkiye'deki yeni araştırmalar biraz, İran'dakiler ise tamamen eksik bırakılmıştır³. Bu da bize yazarın daha çok eski çalışmalar ve özellikle S.S.C.B.'ndeki yeni araştırmalara ağırlık vermiş olduğunu göstermektedir.

(s. 43-66) II. Bölüm "Menşe problemi". Bu bölümün ilk kısmında, Urartu bölgesindeki ilkel kültürlerden bahisle, III. ve II. binyıllarda, Urartu ülkesinin güneyindeki yüksek dağların, bu dağlık ülkeyi güneydeki düzlük alandan kesinlikle ayırdığı ve Mezopotamya ile düz alanların çok ilerlemiş bir ziraat kültürüne sahip oldukları, boya ile yapılmış kapların üzerinde tarımı ve hayvancılığı aksettiren kapların bulunduğu, buna karşılık kuzeyde ise, boyalı kapların yerini, üzeri çizgi bezemeli çok iyi cilalanmış siyah kapların aldıkları belirtilmiştir. Son yapılan araştırmalara göre, III. binyılda Araxes'in kuzeyinde, Güney Kafkasya bölgesinde, Van Gölü etrafındaki bölgede, Doğu Anadolu'da ve Urmie gölü dolaylarındaki bölgelerde bir bütün meydana getiren yeni bir kültür akımının yayılmış bulunduğu, bu kültürün iktisadî hayatının temelini ilkel bir şekilde yapılan tarım ve hayvancılığın meydana getirdiği, ağırlığın ise hayvancılıkta olduğu üzerinde duru-

¹ Ernis-Ünseli hafriyatı için bk. A. Erzen, "Ünseli (Ernis) Mezarlığı", *Belleten*, 27/107 (1963), s. 542; 28/111 (1964), s. 570-572.

² Bk. A. Erzen, "Çavuştepe Kazıları," VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1973, s. 66-70.

³ Daha ayrıntılı bilgi için bk. W. Kleiss, "Urartäische Architektur und Kunst", *Barrasihâ-ye Târikhi* (1969), s. 1 vdd.

arak, bu durumun oldukça ilkel üretici güçlerin gelişmesinde bir üretim fazlasını oluşturduğu fikri ileri sürülmüştür. Bunun doğal bir sonucu olarak, önceleri nehir yatakları, vâdiler ve dağlardan gelen ırmakların döküldüğü yerlerde gelişmiş olan bu kültür III. binyılın ikinci yarısında dağları da aşmaya başlamış ve kültürel bir bütün olarak geniş alanları etkisi altına almış bulunmaktaydı. Bu kültürün, Hurri kültürü, Ermenistan yaylasının batı kesimleri, Habur havzası ve Kuzey Suriye ile ilişkiler içinde bulunduğu, hattâ bu ilişkilerin Kuzey Kafkasya'ya kadar izlenebildiğini belirten yazar, sözü geçen kültürün aynı zamanda Küçük Asya ve Suriye ile ilişkisi olduğuna işaret etmektedir. M.Ö. XV. yy. ın sonları ve XIV. yy. ın başlarında Mitanni krallığının yıkılmasından sonra, Ermenistan yaylasında yaşamakta olan kavimlerin, aynı çağda Kuzey Suriye'ye doğru yayılmağa başlayan Hititler'le ilişkilerini devam ettirdikleri ve bu ilişkilerin yayla bölgesinin kültürel açıdan gelişmesinde önemli bir rol oynadıkları, M.Ö. 1200 tarihlerinde Büyük Hitit İmparatorluğunun yıkılması sırasında Ermenistan yaylasında yaşamakta olan kavimlerin oldukça yüksek kültürel ve iktisadî bir düzeye gelmiş buldukları üzerinde durulmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak, bu dağ ve yayla kavimlerinin birleşerek, kuvvetli birlikler kurdukları ve M.Ö. XIII. yy. a ait belgelerden bu kavimler hakkında ilk bilgiler edinildiğini belirterek, *Uruatri* adına ilk kez Salmanassar I yazıtlarında rastlanıldığını, Asurca olan bu adın etnik bir kelime olmayıp, "dağlık bölge" anlamında kullanılmış coğrafi bir terim olduğu üzerinde durulmuştur. Salmanassar I'in oğlu Tikulti-Ninurta'ya ait belgelerde Ermenistan yaylasındaki kavimler birliği için "*Nairi ülkeleri*" şeklinde bir kolektif terimin kullanıldığı, bu deyim bir yüzyıl boyunca Uruatri kelimesinin yerini tuttuğu ve Nairi ülkeleri hakkındaki ilk ayrıntılı bilgilerin Tiglet-Pileser I anallerinden öğrenildiğini belirten yazar, bu kralın seferleri hakkında bilgiler verdikten sonra M.Ö. IX. yy. ın ilk yarısında Asur baskısının arttığı bir sırada, küçük kavimlerin birleşmek suretiyle Urartu devletini kurdukları, Salmanassar III'ün bu devlet ve kral Aramu üzerine yaptığı ilk sefer ve Balawat kapısı üzerindeki bu seferle ilgili tasvirlerin incelenmesi işine girilmektedir. M.Ö. 834 yılı anallerinde Urartu kralı Aramu'nun adının son defa olarak anılmasından 12 yıl sonra, Sarduri veya Siduri adındaki Urartu kralı ile karşılaştığı, bu kralın adının, M.Ö. IX. yy. ın üçüncü çeyreğine tahrihlenen Madrıburç kitabelerinde geçtiği belirtilecek, Van gölünün içlerine doğru uzanan bu yapının bir dalgakıran veya liman uzantısı olduğu fikri ileri sürülmektedir. Ancak R. Naumann, yaptığı son araştırmalarda ise, buranın, Tuşpa şehri tanrıçası Tuuşpuae'ya ait bir kutsal alan (tapınak) olabileceği fikrini ileri sürmüştür⁴. Bu bakımdan Madrıburç veya Madır Burcu adı verilen bu yapının mahiyeti henüz tam olarak açıklanmış değildir. Yazar Madrıburç üzerindeki yazıtları inceledikten sonra ise Aramu ile Sardur I arasında bir başka kralın da var olması gerektiğini ileri sürer ki, bu fikir gerçekten akla çok yakındır. Bundan sonra gelen satırlarda ise, Urartular'ın M.Ö. IX. yy dan itibaren kendi ülkelerini "*Biaini ülkesi*" olarak adlandırdıklarını Kelişin steline dayanarak kabul etmekte, bu adın daha sonraları ise iki değişik anlamda (krallığın merkezi ve tüm ülke için) kullanıldığını, ancak Ön Asya'da Urartu adının daha yaygın olması nedeniyle, bu adın zamanla "*Biani(li)*" adının yerini aldığı ileri sürülmektedir.

⁴ R. Naumann, *İst. Mitt.*, 18 (1968), s. 53-57.

(s. 67-139) III. Bölüm "Tarih ve Arkeoloji". Bu bölümde önce Urartu krallığının yükselişi ve büyük krallardan bahsedilmekte, Sarduri'nin oğlu İşpuini ve onun oğlu Menua devirlerinde yapılan imar faaliyetleri anlatılmaktadır. Urartu egemenlik bölgesinin yayılmasıyla birlikte merkezî otoritesinin kuvvetlendiği, idareci bir sınıfın meydana geldiği, çeşitli bölgeler için idarî bir sistemin kurulduğu ve daha önceleri küçük kavimler tarafından kutsanmakta olan, küçük tanrıları da içine alan bir tanrılar pantheonunun oluştuğunu belirten yazar, bu pantheonun başında ise Haldi - Teişeba-Şivini'nin bulunduğunu bildirmektedir. Burada Urartu dini hakkında bilgiler verilmekte, ayrıca da tanrıların özelliklerinden bahsedilmektedir. Muşafir tapınağının, Mezopotamya tapınaklarından tamamiyle ayrılarak, daha çok Küçük Asya tapınaklarına akrabalık gösterdiği, Sargon'un sarayında bulunan röliefin üzerinde tasvir edilmiş olan tapınağın, yüksek bir platform üzerinde durduğu, alınlıklı, ziftlenmiş bir çatıya sahip bulunduğu ve cephesinde ise 6 adet sütun ve ortada alçak bir kapının yer aldığı kabul edilmektedir.

Muşafir tapınağının Asurlular tarafından yağma edilmesini tasvir eden kabartmanın, Flandis tarafından çizilmiş bulunan deseni, son yıllarda yeniden inceleme konusu olmuş ve bilim adamları tarafından, bu tapınağın rekonstrüksiyonu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür⁵. Bütün yorumcular, bu tapınağın yüksek bir platform ya da podyum üzerinde yükseldiğini kabul etmekle birlikte, cephede tasvir edilmiş bulunan 6 dikey yapı elemanı konusunda ise bir fikir birliğine varmamışlardır. Örneğin, Pjotrowski bu yapı elemanlarını, yukarıda belirtildiği üzere, 6 yuvarlak sütun, Kleiss yan rizalitlerin yanında yer alan 6 adet dar paye, van Loon 6 adet ağır paye, Akurgal anteler arasında yer alan 4 adet paye olarak yorumlamakta, Naumann ise bir ön galeri fikrini ortaya atarak, bu ön galerinin, yan ante duvarı ve bu antelerin arasında iki payeye sahip bulunduğunu, iç taraftaki dikey iki yapı elemanının ise cella duvarına yapışık yarım payeler olması gerektiğini kabul etmektedir. Görüldüğü gibi, Muşafir tapınağının cephe sorunu ve Pjotrowski'nin ileri sürdüğü gibi, bir alınlığa sahip olup olmadığı hususu da henüz tam olarak aydınlanmış değildir. Çünkü Erzen ve Kleiss gibi bilim adamları da tapınağın semerdamlı değil, çadırdamlı bir çatıya sahip olduğu fikrini kabul etmektedirler. Kanımızca, Urartu tapınak rekonstrüksiyonları sırasında Muşafir tapınağı bir örnek teşkil etmemelidir. Çünkü Muşafir, Urartu devletinin güneydoğu sınırı üzerinde yer alan küçük bir krallık olup, burada önceleri ibadet gören *Bagbartu* (ya da *Bagmaštu*) da bir Urartu tanrısı değildir.

Bundan sonraki kısımda, M. Ö. VIII. yy. ın ilk çeyreğinde Urartu tahtına çıkmış olduğu bilinen Menua oğlu Arğişti I zamanında devletin genişlemeye devam ettiği ve bu genişleme siyaseti hakkındaki etraflı bilgilerin ise Van Akropolünde, kralın mezarı olduğu tahmin edilen, kayalara oyulmuş bir odacığın içinde, bilim dünyası

⁵ Muşafir tapınağı hakkındaki çeşitli görüşler için bk. W. Kleiss, *İst. Mitt.*, 13/14 (1963-64), s. 1-14.; M. van Loon, *Urartian Art*, s. 42; E. Akurgal, *Uratäische und Altiranische Kunstzentren*, s. 11 ve 16; D. Stronach, *JNES.*, 26 (1967), 281.; R. Naumann, *İst. Mitt.*, 18 (1968), s. 46.; A. Erzen, *Archäologischer Anzeiger* (1962), s. 403-404.

tarafından "Horhor kroniği" olarak adlandırılmış bulunan uzun bir çivi yazılı yazıttan edindiğimizi bildirmektedir. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki, Horhor kroniği, mezar odasının içinde değil, cephe kısmında yani dışındaki kayalar üzerinde yer almaktadır. Bu yazıtın muhteviyatı hakkında bilgiler verildikten sonra ise, "İrpuni ve Arğıstihinili" adlı kısma gelinmektedir ki, bu iki Urartu şehrinin özellikleri hakkında kısa fakat özlü bilgiler verilmektedir. Daha sonra, Arğısti I ve Sardur II devirlerinde Urartu devletinin kudretinin zirvesine ulaşması anlatılmıştır. Sardur II hakkındaki esaslı bilgileri, bu kralın Van kayalığının güney yamaçında yer alan iki büyük niş içine yazdırtmış bulunduğu uzun yazıtlardan edindiğimizi bildiren yazar burada bir yön hatasına düşmüş bulunmaktadır. Çünkü bugün halk arasında *Analkız* adıyla anılan bu iki niş, kayalığın güneyinde değil, kuzey-doğu tarafında bulunmaktadır. M.Ö.743'te, Tiglet-Pileses'in, Sardur II'yi önce Arpad'ta yenmesi ve sonra 735 yılında da Urartu bölgesine sefer yapıp, başkent Tuşpa'yı kuşatması ve bu hareketlerin Urartu egemenliğine inen ağır bir darbe olduğunu belirten yazar, Sardur II'den sonra yerine geçmiş bulunan Rusa I'nin, yazıtlarında kendine Sardur'un oğlu demesine rağmen, bir zorba olabileceği konusunda ilk kez Thureau - Danguin tarafından ileri sürülmüş ve sonradan Thomas Beran tarafından da kabul edilmiş bulunan hususun doğru olamayacağı konusunda çeşitli deliller ileri sürerek, Rusa I devri olaylarını, Sargon II'nin 8. seferi ve bu sefer sonucu ele geçirilen Muşaşir-Ardini şehrinden elde edilen ganimetleri uzun anlatmaktadır. Bu bölümün diğer bir kısmında ise Arğısti II devrinde Urartu'nun yeniden yükselişi ve Altuntepe buluntularında bahsedilmektedir. Yazar burada yeni başkent Toprakkale'nin inşasına bu kral zamanında başladığını, ancak inşaatın bunun oğlu olan Rusa II zamanında bitirildiğini ileri sürmektedir. Arğısti II'nin esas amacının, uzak sınır kesimlerinin korunma gücünü arttırmak ve buraları takviye etmek olduğunu belirten yazar, Erzincan yakınındaki Altuntepe'yi buna bir örnek olarak göstermekte, tapınaklar, mezarlar ve küçük buluntular hakkında bilgiler vermektedir. Bundan sonra Rusa II devri olaylarından, kralın göçebe kavimlerle olan ilişkilerinden, imar faaliyetlerinden, Toprakkale (Rusahinili) şehrinin bu devirde kurulmuş olması ve bu şehirde yapılan kazılardan söz edilmektedir. Van gölünün batı kıyılarındaki Adilcevaz, Kef kalesinin de bu devirde kurulmuş olduğundan ve bu şehrin bazı mimarî eserlerinden bahseden yazar, Altuntepe kalesinin Rusa II devrinde de yaşadığını ve Araxes'in kuzey bölgelerinde bu kral zamanında çok geniş inşa faaliyetlerine girişildiği hakkında bilgiler verdikten sonra, M. Ö. VII. yy. da Urartu devletinin kudret ve kuvvetini kanıtlayan arkeolojik belgeler göstermiştir. M. Ö. 654 yılından sonra başlayan Asur-Urartu diplomatik ilişkileri hakkında bilgiler verilerek bu bölüme son verilmektedir.

(s. 153-201) IV. Bölüm "Tanrıça Teişeba'nın şehri: Teişebaini (Karmir-Blur)" adını taşıyan bu bölüm kanımca kitabın en ilginç kısmını meydana getirmektedir. Çünkü bilindiği üzere, bu şehirde yapılmış olan kazılar, bizzat kitabın yazarı tarafından yürütülmüş olup, Urartu tarih ve sanatı hakkındaki birçok bilgimiz de Karmir-Blur kazıları sayesinde elde edilmiştir. Yazar burada önce, Karmir-Blur'un 1936'da keşfi hakkında bilgiler vermekte, sonra da 1939 yılında Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Bilim Akademisi ve Ermitage Müzesi tarafından başlatılan kazılara geçmekte, kazıların ilk yıllarında arkeologların uyguladıkları tekniklerle, elde edilen

sonuçlar hakkında bilgiler vermektedir. Akropolün giriş sorunu, Akropol üzerinde saptanmış olan mekânların fonksiyonları (susam yağı imalâthanesi, birahane, geyik boynuzu işleme imalâthanesi, çanak-çömlek depoları, tahıl ambarları), Akropolün dışındaki çanak-çömlek ve maden işleme atelyeleri hakkında ilginç fikirler ileri süren yazar, daha sonra Akropolde elde edilen çeşitli meyva cinsleri (erik, çeşitli çilek cinsleri, elma, kiraz, nar) ve şarapçılıktan bahsederek, Teişebaini'de 6 adet şaraphane bulunduğuna değinerek, şaraphanelerin kapasitesi hakkında ise aynen şu bilgiyi vermektedir: "Tüm depo ve ambarlarda gün ışığına çıkartılmış olan küp ve testilerin sayısı, yaklaşık olarak 400 olduğu için, saklanmış olan şarap miktarının yaklaşık olarak 40 000 litre olduğu hesap edilmiştir. Ele geçirilmiş olan yazıtlardan öğrenilmiş olduğuna göre, Karmir-Blur'da depolanmış olan şarap, diğer bilinen bütün Urartu kalelerinde depolanmış olan şarap miktarından çok fazlaydı."

Bundan sonra, şehirde saptanmış olan kapılar, kurban hayvanları ve diğer hayvan türleri, yün işçiliği, dokumacılık hakkında ilgi çekici bilgiler verilmektedir. Tabletler, yazıtlar ve bulla'lar anlatılıp papirus kullanıldığına dair deliller gösterilerek, yazar tarafından Karmir - Blur yerleşmesinin medarı iftiharî olarak nitelenen tunç eserler hakkında bilgiler verilmektedir. Keramikler, süs eşyaları taş işçiliği, mühürcülük ve İskit eserlerinden de bahsedildikten sonra yazar, haklı olarak "artık Karmir-Blur kazısı buluntularını nazarı dikkate almadan İskitler ile Eski Doğu'nun çeşitli ülkeleri arasındaki ilişkileri incelemek mümkün değildir" demektedir. Teişebaini şehrinin mimarî özellikleri hakkında bilgiler verildikten sonra ise yazar şehrin kuruluşu ve yıkılışı hakkında da aynen şu bilgiyi vermektedir: "Tıpkı İrpuni şehri gibi, Teişebaini şehrinin de yerli halk ve savaş esirleri tarafından inşa edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Şehrin, kalenin çeşitli yerlerindeki atelyelerde çalışan işçiler, sanatkârlar, Urartu garnizonuna dahil askerler ve çeşitli devlet memurları tarafından iskân edilmiş olduğu saptanmıştır. Bu tip halk aynı zamanda bir idarî ve iktisadî merkez olan Eski Doğu şehrinin tipik ahalisini meydana getirmekteydi. Teişebaini kazıları şehrin M. Ö. VI. yy. ın başlarında eski kuvvetini kaybederek, yavaş yavaş çökmüş olduğunu göstermiştir (M. Ö. 590-585 yılları). Bunun nedeni Urartu krallığının Med krallığının devamlı tehdidi altında bulunmasıdır. İşte bunun bir sonucu olarak Teişebaini şehrinin Akropolü Medler'in bir gece hücumu sırasında tahrip edilerek yıkılmıştır". Şehrin yıkılışının yaz mevsiminin sonlarında meydana geldiği hakkında ise botanikçilerin, bir süpürge üzerindeki kurumuş tohumları inceleyerek karar verdikleri belirtilmiş, şehrin ani bir saldırı sırasında yıkılması sonucu meydana gelen acıklı durum çok güzel bir şekilde anlatılarak bu ilgi çekici bölüme son verilmiştir.

(s. 203-209) V. Bölüm "Urartu krallığının son kralları" adlı son bölümde Urartu devletinin son yılları ve son kralları anlatılmaktadır ki, burada Karmir - Blur'da bulunan bir tablet üzerindeki mühür baskısında, "*Sarduri'nin oğlu Sarduri*", yine aynı yerde bulunan diğer iki mühür baskısı üzerinde de "*Rusa'nın oğlu Rusa*" adlarının yazılı olmasına dayanarak, Pjotrowski, son Urartu kralları hakkında şu sırayı teklif etmektedir: Rusa II, Sardur III, Sardur IV, Erimesa, Rusa III ve Rusa IV. Bu bölümün ve kitabın en son kısmında ise, Urartu devletinin M. Ö. VI. yy. ın başında Medler tarafından yıkılması, bu istilâ hareketine İskitler'in de katılmaları ve nihayet Urartu adına son kez Darius II (yaklaşık olarak M. Ö. 415) devrine tarih-

lenen bir belge üzerinde rastlandığı belirtilmekte ve böylece kitaba son verilmektedir.

Tanıtıma çalıştığımız bu kitap, muhakkak ki, biraz da yayınevinin isteği üzerine, popüler bir havaya sokulmuş olup, dip not sistemine yer verilmemiş, buna karşılık arka kısma seçilmiş bir bibliyografya eklenmiştir. Özellikle S. S. C. B.'ndeki kazılar ve bunların sonuçlarına ağırlık verilmiş olduğu görülen eserde, Urartu tarihi hakkında da çok özlü bilgiler bulmak mümkündür. Kanımca Teişebaini, Karmir-Blur adlı bölüm eserin en ilginç kısmını meydana getirmekte olup, arkeoloji ilminin, günümüzde hangi yardımcı bilimlerle ortaklaşa bir çalışma temposu içinde olduğunu göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Archaeologia Mundi (Dünya Arkeolojisi) serisinden çıkmış olan diğer bütün kitaplarda olduğu gibi, burada da bilimsel tartışmalardan kaçınılmış olduğu için, tanıtıma çalıştığımız bu eser, ilk bakışta çok popüler bir havaya bürünmüş gibi görünüyorsa da, konunun büyük ustası Pjotrowski'nin kalemi, sayfalar çevrildikçe okuyucuyu kendine biraz daha bağlamakta ve hele Urartu tarihinden bahseden bölümlerle, özellikle Teişebaini adlı kısımda, eserin bu popüler havası tamamen kaybolmaktadır.

Urartu tarih ve kültürünün, özellikle M. Ö. VII. yy. daki durumu bakımından, Karmir - Blur kalesinin oynadığı rol çok büyüktür. Fikrimize göre bu devletin tarih ve kültürünün aydınlanmasında Karmir - Blur kazılarının sonuçları daima ön saflarda yer alacak ve bu kaleyi bize tanıtan B. Pjotrowski'nin bu ve diğer eserleri kaynak eserler olarak daima kalacaklardır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Pjotrowski'nin, kitabında, doğal olarak ağırlık verdiği Transkafkaslar yöresi, Urartu kültür ve sanatını bütün azameti ve ayrıntılarıyla aksettirebilecek bir bölge değildir. Çünkü bildiği gibi esas Urartu kültürünün vücut bulduğu sahayı Van gölü ve yakın çevresi meydana getirmektedir. Urartu'nun Transkafkaslar'a kadar yayılması ve bu yörelerde birtakım kale şehirleri kurması ise ancak Urartu devletinin yükseliş devrindeki krallarının ileri görüş ve kuzey-doğu sınırlarını, Kimmer-İskit tehlikelerine karşı, jeopolitik bakımdan garanti altına almak kaygusuyla olmuştur. Bundan dolayı, burada gelişen Urartu kültürünü saf ve katışıksız olarak kabul edemeyiz. Çünkü bu bölge, Van gölü ve yakın çevresine kıyasla, yan etkilerden fazlaca müteessir olmuştur. Özellikle, en eski çağlardan beri Transkafkaslar'ın, kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye geçen kavimlerin bir geçit noktası olması ve yerel kültürlerin etkileri bu bölgeyi fazlaca etkilemiştir. Bu nedenle Transkafkaslar'da gelişen Urartu sanatını, Van ve yakın çevresinde oluşan anıtsal başkent kültür ve sanatının yanında bir "taşra sanatı" olarak görmek ve bu açıdan incelemek gereklidir. Nitekim bu husus şimdilik, mezar mimarisi ile dinî mimaride açıkça görülmekte olup, "Başkent üslubu" olarak nitelendirebileceğimiz bu tip eserlere (Van kalesi kral mezarları, açık hava mabetleri, Meher kapı, Pagan kutsal alanları) ancak Tuşpa ve yakın çevresinde rastlamak mümkündür. Bu bakımdan Pjotrowski'nin kitabını, bu hususları dikkate alarak incelemekte büyük yarar görmekteyiz.

Urartu devleti tarih ve arkeolojisiyle uğraşan bilginlerimize ve konunun meraklılarına, nefis bir surette İngilizce, Almanca, Fransızca olarak basılmış, renkli renksiz birçok levha ile süslenmiş olan bu eseri hararetle tavsiye eder, yazarı da başarısından ötürü candan kutlarız.

DR. VELİ SEVİN

Bellten C. XXXVII, 26

AFETİNAN : *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933*. Ankara 1972. VI, 210-143-82 s., 3 harita. 65 TL. (Türk Tarih Kurumu yayınları. 16. seri Nr. 14) *.

Türkiye'nin bozulan malî durumunun istikrarını sağlamak amacıyla 27 Mayıs 1960 Millî Devriminden sonra yeni kurulan Devlet Planlama Dairesi (9 temmuz 1961 Anayasasının 129. maddesi)'nin her yıl gözden geçirilmek üzere hazırladığı beş yıllık planların (1963-67 ve 1968-72) denenmesi ve "Atatürk ilkelerine dönüş" çağırısı (12 Mart 1971), 1919-22 Kurtuluş Savaşından sonra onun iktisadî kalkınmadaki payını hatırlatmaktadır.

Friedrich Karl Kienitz *Türkei: Anschluss an die moderne Wirtschaft unter Kemal Atatürk* (Türkiye: Kemal Atatürk liderliğinde modern ekonomiye geçiş) [Hamburg 1959, WI VI, s. 308'de eleştirisi] adlı kitabında kaynakları dikkatle inceledikten sonra problemi açıklarken, Merkez Bankasının kuruluşundan itibaren (1931) kâğıt paranın tedavülde çok tedbirli biçimde çoğaltılmasından da anlaşıldığı üzere "onun sinsi bir enflasyona düşmek istemediği"ni tespit ediyor.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinden Prof. Afetinan sunulan kitabında, 9 aralık 1933'te o zamanki Ekonomi Bakanı B. Celâl (Bayar)'in Bakanlar Kuruluna sunduğu beş yıllık planın metnini ilk kez yayımlıyor. Bu metinde, şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresinde ve yazarın bildirdiği daha başka konuşmalarında Osmanlı İmparatorluğunda hemen yok sayılan ya da yabancıların elinde bulunan sanayiîni kurulması hususundaki büyük ilgisini gösteren Mustafa Kemal'in kenar notları bulunmaktadır. Türk özel sermayesi zayıf olduğundan bu ancak devletin yardımıyla olabilirdi. B. Fethi (Okyar)'nin 1930'da tavsiye ettiği liberalizmin reddolunmasından sonra devletçilik ilkesi 14 mayıs 1931'de Cumhuriyet Halk Partisinin programına 6'ncı ideal olarak alınmış ve 5 şubat 1937 tarihli ek kanunla Anayasaya (2. madde) konmuştur (krş. WI 23, 1941, s. 174 ve Ernst E. Hirsch: *Die Verfassung der Türkischen Republik* 1966, s. 41, 82).

Yazar, Atatürk'ün ilkeleri ile ve bu arada bugün yine aktüel olanlarından, topraksız köylüye yer dağıtılması ile ilgili reforma işaret ediyor (1 mart 1922 ve 1 kasım 1936 günlü konuşmaları: s. 29, 124, 1937 tarihli Anayasa eki, 74. madde ve 1961 Anayasası, 37 ve 38. maddeler, sonuncusu 20 eylül 1971'de kaleme alınanda da bulunuyor). İki harita Atatürk'ün ölümüne kadar yapılan demiryollarını ve ilk iki beş yıllık plan süresinde kurulan ve kurulması öngörülen sanayi tesislerinin yerlerini, "ideal bir köy"ün kuruluş krokisini gösteriyor. Türkiye'nin iktisadî durumu 30 yıldan fazla bir zamandan beri eskiden öngörülemeyecek sebeplerden dolayı çok değişmiş olduğu gibi, Atatürk'ün kendisine çok yakın olan yazarın dikkatle izlediği bazı fikirleri de bugün üstün değer taşımaktadır.

GOTTHARD JÄSCHKE

* *Der Islam*, Band 50, Haft 1, April 1973.

K İ T A P L A R D A N H A B E R

AHLBERG, GUDRUN: *Fighting on Land and Sea in Greek Geometric Art*, Stockholm 1971, 118 s. B 6369.

Bu kitabın amacı, yazarının önsözde belirttiği gibi, Yunan Geometrik sanatını yansıtan vazo ve küpler üstündeki kara ve deniz savaşlarına ilişkin sahneleri ikonografik açıdan incelemek ve bunlara ilişkin bazı ikonoloji sorunları üstünde durmaktır. Yazar, çoğunluğu Atina, Agora, Luvr müzelerinde bulunan vazo ve küp parçaları üstündeki kara ve deniz savaşlarını yansıtan sahneleri, ikonografik bakımdan ayrı ayrı betimleyip (tasvir edip) çözümledikten sonra, kullanılan malzeme, doku, resimlerin yapıldığı atölyeler, ressamlar, silâh, zırh, savaş taktiği vb.'ye ilişkin sonuçlar çıkarıyor. Daha sonra, 8. yüzyıl Yunan toplumunun tarihsel, siyasal, toplumsal ve ekonomik koşullarını aydınlatan yeterli kanıtlardan yoksun olduğumuzu, dolayısıyla bu konudaki görüşlerin çok değişik olduğunu belirterek, Yunan Geometrik sanatında yansıtılan savaş sahnelerinin, çağın tarihsel koşullarına uyup uymadıkları; gerçek yaşamın olgularını mı, yoksa mitik/epik alanın kişi ve olaylarını mı yansıttıkları sorununa eğiliyor. Yazarın kanısınca, ne bu savaş sahneleri, ne de arkeolojik bulgular, başlı başına Atina toplumunun savaşçı niteliğine ışık tutmaya yeterlidir.

Kitabın önemli bir bölümü, 8. yüzyılda Yunan kültürünün çeşitli alanlarını kapsayan Yakın Doğu, özellikle Asur etkisinin ışığı altında, Yunan Geometrik sanatındaki savaş sahneleriyle, Yakın Doğu sanatındaki savaş sahnelerinin karşılaştırılmasına ayrılmıştır. Yazar, Asur ve Yunan savaş sahnelerinde gözlemlenen çeşitli benzerlik ve koşutlukları (paralellikleri) belirtiyor. Bu arada, Orta ve Geç Geometrik dönemlerde savaş kavramının farklılık göstermesini, Asur sanatının, Yunan sanatı üstündeki etkisinin, Geç Geometrik dönem sonuna değin egemen olmasıyla açıklıyor.

Kitap şu bölümleri kapsamaktadır: I. Giriş. II. İkonografik Çözümleme. III. İkonografik Sonuçlar. IV. İkonolojik görüşler ve Sonuçlar. V. Geometrik Savaş Sahneleri ve Yakın Doğu. VI. Özet. Bibliyografya.

JELTYAKOV, A. D.: *Pecat v Obçestvenno - politiçeskoj i Kulturnoj Jizni Türtsii (1729-1908)*, Nauka Basımevi, Moskova 1972, 318 s. A III 7118.

Sovyet Bilimler Akademisi'nce yayımlanan bu kitabın redaktörü, Türkiye'ye ilişkin bir kaç kitabı ile bilinen Yü. A. Petrosyan'dır. Kitap, basının Türkiye'nin sosyo-politik ve kültürel yaşantısında oynadığı rolü aydınlatmağa çalışmaktadır.

Kitap şu bölümleri kapsamaktadır: Önsöz. I. Bölüm: Türkiye'de Kitap Basımının Başlangıcı. II. Bölüm: XVIII. Yüzyıl sonunda ve XIX. Yüzyıl Ortasında Reform Döneminde Türk Basını. III. Bölüm: XIX. Yüzyıl Başlarında Özel Türk Basımının Doğuşu. IV. Bölüm: Yeni Osmanlıların Özgür Basını. V. Bölüm: Meşrutiyet için Mücadele ve Meclis'in Çalışmasında (1870-1878) Türk Basımının Rolü. VI. Bölüm:

İstibdat Devrinde (1878-1908) Türk Basımının Durumu. VII. Bölüm: Jön Türklerin Kurdukları Özgür Basımın Feodalizm Kalıntılarıyla İstibdada Karşı Yöneltiği Mücadele (1895-1908). Özet ve Bibliyografya. Yararlanılan Kaynakların Listesi (Çoğunluğu Türkiye'de basılan Türkçe kaynaklardan oluşmaktadır).

BITTEL, KURT: *Hattusha, The Capital of the Hittites*, Oxford University Press, New York 1970, 173 s. A III 4324.

Bu kitap, Hitit arkeolojisi alanında ün yapmış arkeologlardan biri olan Kurt Bittel'in, 1967 yılında Bryn Mawr Kolejinde verdiği altı konferanstan oluşmaktadır. Konferansların tümü de, Hitit İmparatorluğu'nun başkenti ve bir kaç yüzyıl boyunca eski Yakın Doğu'nun en önemli siyasal merkezlerinden biri olan Hattuş kentiyile ilgilidir. Kurt Bittel, Hitit arşivlerinden, diğer yazılı belgelerden ve günümüze ulaşan sayısız sanat eserlerinden yararlanarak, kentin mimarisini, tarihini, topografyasını ve anıtlarını incelemekte, M.Ö. iki bin yılında, Hitit kültürünün Yakın Doğu'da ticaret ve din üstündeki etkileri, özellikle Hitit İmparatorluğu'nun Mısır'la siyasal ve kültürel ilişkileri üstünde durmaktadır. Konuya açıklık getirmek için kitaba yer yer planlar serpiştirilmiş, ayrıca 30 levha eklenmiştir.

Kitapta yer alan konferansların konuları şunlardır: I. Görünüm, Araştırma, Arşivler, Tarihsel Gelenek. II. Hattuş. Kent: Tarihsel Gelişim ve Anıtlar. III. Hattuş. M.Ö. 14 ve 13. yüzyıllarda Kraliyet Kalesi. IV. Yazılıkaya. V. Boğazköy Kazı ve Arşivlerinin Işığı Altında Hitit İmparatorluğu ile Mısır Arasındaki İlişkiler. VI. Frigler ve Persler Zamanında Hattuş - Boğazköy.

Kitaba, konferansların konularıyla ilgili belli başlı yayınların bibliyografyasıyla bir indeks eklenmiştir.

BULLARD, WILLARD R., JR. (editör): *Monographs and Papers in Maya Archaeology*, The Peabody Museum, Cambridge, Massachusetts, 1970, 501 s. B 6367.

Kırk yıl süren çalışmalarıyla, Tarih - öncesi uygarlıkların en önemlilerinden biri olan Maya uygarlığının tanınmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuş olan Smith kardeşlere adanmış bir çeşit armağan kitabı olarak nitelenebileceğimiz bu eser, Smith'lerle birlikte çalışmış olan meslektaşlarının Maya arkeolojisine ilişkin bildiri ve monografilerini kapsamaktadır.

Kitapta yer alan bildiri ve monografiler şunlardır: I. Bölüm: Bazı Chenes Yıkıntıları Üstüne Notlar (H. E. D. Pollock). II. Bölüm: Guatemala Yaylalarında Bulunan Protohistorik Çanak - çömlek (Robert Wauchope). III. Bölüm: Topoxte - Peten (Guatemala)'de Klasik - sonrası bir Maya Yerleşmesi (William R. Bullard, Jr.). IV. Bölüm: Seibal (Guatemala)'e İlişkin İlk Seramik ve Yerleşmelere Ait Bildiriler: 1. Réal Xe Kompleksi, Seibal, Peten (Guatemala) Seramik Tiplerinin Tanımlanması (Gordon R. Willey). 2. Bayal Boca Kompleksi, Seibal, Peten (Guatemala) İnce Cidarlı Seramiklerinin Tanımlanması (Jeremy A. Sabloff). 3. Seibal Çevresi: Ara Raporu (Gair Tourtellot). V. Bölüm: Maya Arkeolojisine İlişkin Çeşitli Bildiriler: 1. Peten'deki (Guatemala) La Florida Yıkıntıları (Ian

Graham). 2. Chichen Itza'daki İki Yazıt Üstüne (Tatiana Proskouriakoff). 3. *Bacblar*: Portre ve Kabartmaları (J. E. S. Thompson). 4. Güney Maya Ovalarında Klasik Çağda Meslek Uzmanlaşması (R. E. W. Adams).

EREMEEV, D. E.: *Etnogenez Turok*, Sovyet Bilimler Akademisi, Nauka Basımevi, Moskova 1971, 272 s. A III 7117

"Türklerin Kökeni" adını taşıyan bu kitap önemli bir sorunu ele almaktadır. Yazar, tarihsel, etnografik, dilbilim ve antropolojik temellere dayanarak sorunu çözmeye uğraşırken, yan tutan yaklaşımından ötürü çıkmazlara girmekte, bilimsel araştırma yöntemlerinden uzaklaşmaktadır. Eremeev, kitabın sonuna doğru ulusal duygu ve inançlarını açığa vurarak tarihçilerimize ateş püskürtmektedir.

Kitabın içindeki bölümler şunlardır: 1. Türk Boylarının Anadolu'ya Yerleşmesinden Önce Anadolu'da Yaşayan Halklar ve Ulusal Nitelikleri. 2. XI - XIII. yüzyıllarda Türk Boylarının Anadolu'ya Yerleşmeleri ve Etnik Özellikleri. 3. Türk Ulusunun Doğuşu. 4. Türklerin Ulus Olarak Oluşumu. 5. Bugünkü Türklerin Etnik Nitelikleri. 6. Bibliyografya.

LATHAM, J. D. - PATERSON, W. F.: *Saracen Archery*, The Holland Press, London 1970, XXXIX+219 s. B 6505.

Bu kitap, 1368 yıllarında, Taybuga el-Eşrefî el-Baklamîşi el-Yunani'nin bir Memluk sultanı için yazdığı okçulukla ilgili didaktik şiire sonradan eklediği açıklayıcı metinden oluşan iki bölümlük *gunyetu't-tullâb fî ma'rifeti remyi'n-nuşşâb* adlı, bugüne dek incelenmemiş ve yayımlanmamış olan eserin İngilizce çevirisini ve eserle ilgili açıklamaları kapsamaktadır.

Taybuga'nın, bir kaç versiyonu günümüze dek ulaşan bu eseri, okçuluk konusunda İslam dünyasında uzun yıllar önemli bir kaynak olmuştur. Eserin İngilizce çevirisi, British Museum'daki elyazmasına dayanmakla birlikte, diğer on dört elyazmasıyla karşılaştırılarak hazırlanmıştır. Kitabın her bölümünde teknik bilgiler yorumlanıp açıklanmakta, gerektiğinde metni aydınlatıcı nitelikteki minyatürlere ve şemalara başvurulmaktadır. Taybuga'nın, okçuluğun hâlâ başlıca silâh olduğu bir dönemde yazılmış olan eseri, özellikle askerlik tarihi bakımından büyük bir önem taşır.

Kitabın içindekiler şunlardır: Önsöz. Arapça Sözcüklerin Yazılışı ve Telâffuzu ile ilgili Not. Tarihler. Bibliyografya. Giriş. Girişle ilgili notlar. Taybuga'nın Eseri (28 bölüm). Ek 1: Ağırlık ve Ölçüler. Ek 2: Yay: Terminoloji. Ek 3: Oklar: Terminoloji. Ek 4: Parmak Hesabı. Ek 5: Taybuga'nın Yayı. Ek 6: *Kabak* ve *Kaycak*. Teknik Terimler. Arapça - İngilizce Sözlük. Not ve Referanslar. Konular Dizini. Yer ve Kişi Adları Dizini. Teknik Terimler Dizini.

MALLOWAN, MAX - DAVIES, LERI GLYNNE: *Ivories in Asyrian Style*, Aberdeen 1970, V+60 s. 46 lev. = *Ivories from Nimrud (1949-1963)*, Fasc. 2. B 6479

Birinci fasikülü daha önce yayımlanmış olan bu kitap, Irak'taki İngiliz Arkeoloji Okulu'nun düzenlediği kazılar sırasında Nemrut'ta bulunmuş olan fildişi kalınlarla ilgilidir. Kitap, salt bir katalog niteliğinde olmayıp, söz konusu buluntuların yorumunu da kapsamaktadır. M.Ö. 9. yüzyılda, II. Aşurnasirpal ve III. Şalmaneser zamanında gelişiminin doruk noktasına ulaşmış olan Asur sanatını yansıtan 200'ü aşkın buluntu betimlenip, tarihlenmekte; kılıç, kalkan, araba, giysi, saç biçimi, ağaç ve bitkileri vb. öğelerinin üslup özellikleri belirtilmektedir.

Kitabın içindekiler şunlardır: Önsöz. Yorum. Kronolojik ve Tarihsel Düşünceler. Konular ve Üslup Ölçütleri (kriterleri). Katalogla İlgili Notlar. Katalog. Bibliyografya ve Kısaltmalar. Ek I. Ek II. Ek III. Levhalar.

SPITERIS, TONY: *Art de Chypre*, Editions Cercle d'Art, Paris 1970, 207 s. B 6527.

Yakın zamanlarda yürütülen sistemli çalışmalarla gün ışığına çıkarılmış olan Kıbrıs sanatını konu alan bu kitapta, Yeni Taş Çağı'ndan (M.Ö. 5800), Greko-Romen Çağı'na (M. S. 250 dolayları) değin, altı bin yıllık tarihi boyunca, Kıbrıs sanatının bir panoraması sunulmaktadır. Arkeolojik buluntuların büyük bir özenle basılmış büyük boy (61 renkli, 92 siyah - beyaz) resimleri, kitaba değerli bir sanat albümü niteliği kazandırıyor.

Kitabın içindeki bölümler şunlardır: Önsöz. *Sanat ve Din: Kıbrıs Sanatının Özgünlüğü. Çağlar Boyunca Kıbrıs Sanatı: Bir Uygarlığın Doğuşu. Kıbrıs'ta Neolitik Çağ (M.Ö. 5800 - 3600). Kalkolitik Çağ (M.Ö. 3000 - 2300). Bronz Çağı Uygarlığı: Eski Bronz ya da Eski Kıbrıs Çağı (M.Ö. 2300 - 1800). Orta Bronz ya da Orta Kıbrıs Çağı (M.Ö. 1800 - 1600). Yeni Bronz ya da Yeni Kıbrıs Çağı (M.Ö. 1600 - 1050). Demir Çağı (M.Ö. 1050 - 325): Geometrik Dönemde Kıbrıs (M.Ö. 1050 - 700). Arkaik Dönem (M.Ö. 700 - 500). Klasik Çağ'dan Roma Dönemine Değin (M.Ö. 475 - 58). Yontuculuk. Karşılaştırmalı Tablolar. Notlar, Kısaltmalar. Kaynakça Özeti. Sözlükte Bulunmayan Adların Açıklanması. Belli Başlı Yerleri ve Kitapta Adı geçen Kazı Yerlerini Gösterir Harita.*

SPEROS VRYONIS, JR.: *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1971, XVIII+532 s. A III 6187

Center for Medieval and Renaissance Studies (California) tarafından yayımlanan bir dizi içinde yer alan bu kitabın konusu, yazarın kendi söyleyişiyle: "11. ve 15. yüzyıllar arasında Yunan Anadolu'nun kültürel değişimidir". Vryonis, 11. yüzyılda "çoğunlukla göçebe olan" Türklerin Anadolu'ya girmeleriyle başlayan ve 400 yıllık bir süreyi kapsayan bu kültürel değişim süreci içinde, Bizansın özellikle Türk halk kültüründe "belirleyici" bir rol oynadığı görülmektedir.

Bu görüş ve konuya bu açıdan yaklaşış, yazarın, Center for Byzantine Studies (Washington) tarafından yayımlanmakta olan *Dumbarton Oaks Papers*'in 23 - 24. sayısında (1969 - 1970) yer alan "Byzantine Legacy and Ottoman Forms" (Bizans Kalıtı

ve Osmanlı Toplumsal Kurumları) adlı makalesinde açıkça ortaya konmuştur. Yazarın yaklaşımına bir örnek olarak, 14. ve 15. yüzyıllarda Türkler arasında insan kurban etme töresinin sürdüğü yolundaki iddiası gösterilebilir. Vryonis, adı geçen makalesinde, 10. yüzyılda Müslümanlığı kabul eden Türklerde, şamanizm etkilerinin, Bizans topraklarına girişlerinden yüzlerce yıl sonrasına değin sürdüğünü belirttikten sonra, şamanizmden kalan âdetlerden birinin de insan kurban etmek olduğu yolunda bir iddia ortaya atmaktadır. Yazar, bu iddiasını kanıtlamak için yalnızca iki kaynağa dayanıyor: Türk askerlerinin, öldürülen arkadaşlarının gömütleri üstünde insan kurban ettiklerini yazan Bizanslı tarihçi Kantakuzenos ve II. Murad'ın Peloponez'de 600 esir satın alarak bunları ölü babası için kurban ettiğini söyleyen, gene Bizanslı tarihçilerden Chalcocondyles. Vryonis, "Türk - Moğol halkları arasında iyi bilinen, ölümler için insan kurban etme töresine" Herodot zamanında, hattâ 19. yüzyılda bile raslandığını öne sürüyor. Giderek, Türklerin yamyam oldukları yolundaki söylentilerin buradan çıkmış olabileceğini söylüyor. Oysa, Türkler arasında, İslamiyetin kabulünden sonra yaşayan şamanizm kalıntıları arasında insan kurban etme diye bir törenin varlığını kanıtlayan kesin tarihsel belgeler yoktur. Kaldı ki, böyle bir törenin varlığı belgelerle kesinlikle kanıtlanmış olsa bile, bu, Vryonis'in savını kanıtlamak için yeterli değildir. Vryonis, adı geçen makalesinde kaynak olarak başvurduğu Bizans tarihçisi Kantakuzenos'un bir noktada yanıldığını açıkça belirtiyor: "Kantakuzenos, insan kurban etme uygulamasının İslâm kökenli olduğunu sanmakta yanılmıştır" diyor. Buna rağmen, Türklerin 14. ve 15. yüzyıllarda insan kurban etme töresini sürdürdükleri yolunda yanlış genelleme yapmaktan kaçınıyor.

Kitabın I. bölümünde, yazar, Türk akınlarının eşiğinde Bizans toplumunun yapısını inceliyor; yönetsel, askerî, dinsel kurumlar, kentler, kırsal toplum, nüfus, yollar, etnografya ve din üstünde duruyor. Daha sonra, Bizans'ın Küçük Asya (Anadolu)'da çöküşünü çözümlüyor. Vryonis, Malazgirt meydan savaşının ardından Bizans'ın siyasal ve askerî alanda çöküntüye uğramasının, tek bir olayın - Türklerin 1071 yılında Malazgirt'de kazandıkları zaferin - sonucu olmadığını, Malazgirt yenilgisinin, "yarım yüzyılı aşkın bir süreyi kapsayan karmaşık olayların doruk noktası" olduğunu, üstelik Bizans çöküntüsünün 1071'de tamamlanmadığını, çünkü Türklerin Anadolu'yu fethetmelerinin 400 yılı kapsayan uzun bir süreç olduğunu öne sürerek, Türklerin Anadolu'yu fetihlerini, Orta Doğu'nun Arap boyunduruğuna girişinden çok daha ayrı, hattâ "yıkıcı" olarak niteliyor.

Yazar, Bizanslıların Malazgirt'te yenik düşmesini, büyük ölçüde, ordunun bir bölüğüne kumanda eden Andronicos Ducas'ın, İmparator Romanos'a düşman oluşuna bağlar görmektedir. Bizanslı tarihçi Attaliates'e dayanarak, savaş günü İmparator'un saldırısı karşısında Sultan'ın gerilediğini; İmparator'un akşama dek Türkleri kovaladıktan sonra, Türklerin, savunmasız kalan Bizans ordugâhına baskın vermelerini önlemek için geri dönme emri verdiğini; ancak bunu gören Bizanslı askerlerin İmparator'un yenilgeye uğradığını sandıklarını; Andronicos Ducas'ın ise, kasıtlı olarak İmparator'un yenildiği söylentisini çıkardığını öne sürüyor.

Vryonis'e göre, Malazgirt bozgununu hazırlayan gelişmeler arasında en önemlisi, başkentteki bürokratlarla taşrada oturan büyük toprak sahibi soylu askerler arasındaki siyasal üstünlük savaşdır. Her ne pahasına olursa siyasal üstünlük

kazanmak amacını güden taşra ordularının generalleri, doğuda ve batıda sık sık başkaldırıyorlar, bürokratlar ise başkenti bunlara karşı savunmak için ülkenin başka bölgelerinden ordu getirmek zorunda kalıyorlar, böylece çeşitli yönlerden gelen, yabancı akınları karşısında imparatorluğun sınırlarını savunmasız bırakıyorlardı. Bürokratlar asî generalleri dize getirebilmek için büyük ölçüde paralı askerlere dayanmak zorunda kalıyorlar, kimi zaman bütün bir orduyu dağıtıyorlardı. Bunun ülke ekonomisinde yıkıcı etkileri oluyordu.

Yazar, Malazgirt öncesinde Bizans'ın çöküşünü hazırlayan bir başka gelişmenin de büyük toprak sahiplerinin durumuyla ilgili olduğunu belirtiyor. 10. ve 11. yüzyıllarda alabildiğine yoksul düşen özgür köylülerle özgür askerlerin, ağır vergiler, çetin iklim şartları ve açlık nedeniyle, ya da baskı zoruyla topraklarını bırakıp gitmeleri ya da toprak sahiplerine satmaları, bir başka deyişle, Bizans'ın "feodalleşme" sürecine girişi, bir yandan, taşradaki büyük toprak sahiplerini daha da güçlendirecek Bizans'daki merkezî otoriteyi parçalamalarına yol açmış, bir yandan da vergi ödeyen ve askerlik yapan özgür köylülerin topraklarından yoksun kalmaları, hem ekonomiyi, hem de orduyu sarsmıştır.

Vryonis, Bizans'ın çöküşünde, ırk ve din ayrılıklarının, bu ayrılıkların yarattığı sorunların 11. yüzyılda doruk noktasına ulaşmasının da payı olduğunu belirterek, bu iç etkenlerin yanısıra, dışarıda, Batı'da, Normanların, İtalya ve Sicilya'da bir kırıllık kurarak İstanbul'a göz diktiklerini, Venediklilerin, Bizans'taki ticarî çıkarlarından ötürü imparatorluk için önemli bir sorun yarattıklarını; Ural - Altay bölgesinden kopup göçmen dalgaları halinde gelen Peçenek, Uz ve Kumanların, imparatorluğun başındanberi Yeni Roma uygarlığını tehdit ettiklerini; Selçukluların, Horasan yoluyla İslâm dünyasına girerek Bağdad'ı ve Hilâfet'in topraklarının büyük bir bölümünü egemenlikleri altına aldıklarını ve bu süreç sırasında, Türkmen kabilelerinin, doğu sınırlarından Anadolu'ya akınlar yaptıklarını anlatmaktadır.

Kitabın II. bölümünde, 1071'den XV. yüzyıl sonuna değin Anadolu'da yer alan siyasal gelişmeler anlatıldıktan sonra, III. bölümde, 11. ve 12. yüzyıllarda Türk fetihlerinin niteliği ve etkileri, 13. yüzyıl ortalarına değin Anadolu Hristiyanların ne ölçüde Müslüman toplumuyla bütünleştikleri ve 13. yüzyıl sonlarından 15. yüzyıl sonlarına değin, Anadolu'da sağlanmış olan Konya - İznik dengesinin bozulması ve bunun etkileri üstünde durulmaktadır. Yazar, Malazgirt savaşından II. Mehmet'i ölümüne değin 400 yıl süren Türk fethi ve yerleşmeleri sonucunda Anadolu'nun büyük bir bölümünde birlik sağlandığını; 11. yüzyıl sonlarından 12. yüzyıl ortalarına değin Türk fetihlerinin "yıkıcı" nitelikte olduğunu; 12. yüzyıl sonlarında sağlanan birlik ve durulmanın ekonomik ve kültürel gelişme için uygun bir ortam hazırladığını; 13. yüzyıl ortalarında ekonomik ve kültürel gelişmenin doruğuna ulaştığını; 13. yüzyıl sonlarında Anadolu'da yeniden bir kargaşa döneminin başladığını, beyliklerin ortaya çıkışıyla koşulların bir ölçüde düzeldiğini, bununla birlikte 14. yüzyılda Osmanlıların küçük prenslikleri ortadan kaldırmalarına değin, Anadolu'nun, kabilelerin ve yerleşik Türk hükümetlerinin savaş alanı olarak kaldığını belirtmektedir.

Daha sonra, Türklerin yakıp yıktıkları kentlerden (bu köy ve kentlerin iki listesi de verilerek) söz edilmekte; Türk akınlarının, yerli Hristiyan halkın, değişik

oranlarda, başka bölgelere göç etmelerine yol açtığı öne sürülmektedir. Yazar, bu dönemde, yerli halk arasında ölüm oranının yükseldiğini, bu gerçeğin, “çağdaş Hristiyan tarihçilerinin bir abartmasından öte anlam taşımadığı gerekçesiyle üstünde durulmadığını” belirterek şöyle diyor: “Kuşkusuz, bütün benzer tarihsel olguları abartma eğilimi vardır. Ancak, Büyük Selçuklu sultanlarının, kendi ülkelerini yakılıp yıkılmaktan korumak amacıyla, Türkmen kabilelerini Anadolu içlerine yönettiklerini unutmamak gerekir. Fetih ve işgallerin büyük bir bölümü, yağmacı ve talancı Türkmen ögesince gerçekleştirilmiştir. İslâm ülkeleri sınırları içindeki göçebe Türk toplumunun bu niteliği, Müslüman kaynaklarınca da tanımlanmaktadır. Tek tek bazı Türk hükümdarlarının (Örneğin Melik Danişmend, Kılıç Arslan böyle idi) Hristiyanlara gösterdikleri anlayışı öven tarihçilerin bile, bunların, genel kuralın istisnaları olduklarını belirtmeleri ilgi çekicidir. Urfalı Matheos, 11. yüzyılın, Ermenistan’da büyük kıyımlar ve kan dökme dönemi olduğunu söyler.”

IV. bölümde, 14. yüzyılda Anadolu’da kilisenin gerilemesi konusu ele alınmaktadır. Yazarın öne sürdüğüne göre, kilisenin gücünü yitirmesinde en önemli etken, Bizans dinsel kurumunun temelini oluşturan ekonomik zenginliğe Türklerce el konmasıdır.

Kitabın V. bölümünde, Yunan Bizans toplumunun, dinsel değişim süreci, Yunanca konuşan halkın Türkçe konuşan Müslümanlara dönüşmesi incelenmektedir.

VI. bölümde, Küçük Asya’nın yitirilmesinin, Bizans dünyası üstündeki etkileri üstünde durulmaktadır.

VII. bölümde, Türk kültüründeki Bizans kültürel öğeleri incelenmekte, Türk toplumunun temelde İslâm kültürüne dayanmakla birlikte, Türk halk kültürünün büyük ölçüde Bizans etkilerini yansıttığı öne sürülmektedir. Yazara göre, bu, başlangıçta Türklerin ele geçirdikleri bölgelerde yaşayan halkın, Anadolu’nun Hristiyan sakinleri olmasının sonucudur. Selçuk ve Osmanlı ekonomik yaşamının büyük ölçüde Hristiyan köylü ve kentlilerce belirlendiğini öne süren yazar şöyle diyor: “Bizans etkisi özellikle tarımsal ve kırsal yaşamda ağır basmakla birlikte, kentlerde sinâî ve ticarî geleneklerin etkisi olmuştur. Bununla birlikte, bu kent gelenekleri büyük ölçüde İslâm kent öğeleriyle katışıktı”. Bunun yanısıra, yazar, Bizans’ın, Türk vergi ve yönetim sistemini etkilediğini, Hristiyan halklarını, Türk aile yaşamı, yaygın dinsel inançlar ve uygulamalar gibi alanlarda da etkili olduklarını öne sürmektedir.

Türk fetih ve kurumlarının Bizans toplumu ve Bizans kültürü üstündeki etkileri konusunda ise yazar şöyle diyor: “Türklerin siyasal, malî, feodal ve dinsel kurumlarının gereksinimleri, Anadolu’da (ve Balkanlarda) Bizans yüksek kültürünün (*Hochkultur*), gerek ekonomik, gerek siyasal ve toplumsal üslerini yıkmış, bu kültürü hemen hemen salt halk kültürüne (*Volkskultur*) indirgemıştır. ... Sonuç olarak, Bizans toplumu, Anadolu’nun tarihinde hem etkin, hem de edilgin bir rol oynamıştır. *Hochkultur* (din ve resmî dil) açısından (Türklerce) eritilmesi, Bizans toplumunun edilgin rölüdür. Ama, Bizans toplumu, Türk Anadolu’nun yaygın kültüründe ve İslâm’ın katı bir biçimde kontrol etmediği alanlarda temel yapıcı öğelerden biri olmuştur. Bu bakımdan, Bizans toplumu, Küçük Asya’nın tarihsel sürecinde etkin bir rol oynamıştır.”

Kitabın son bölümünde, yazar, çıkardığı sonuçları birbiriyile bağıntılı 7 sav olarak özetliyor:

1. Anadolu Hellenizmi, ya da Ortaçağ'da Anadolu'nun Yunan kültürel ögesi, Bizans döneminde hem nitelik, hem de nicelik bakımından önemliydi; bu nedenle, Türklerin Küçük Asya'yı fethetmeleri ve İslâmlaştırmaları, yalnızca olumsuz bir tarihsel olgu değildir; çünkü istilâcılar, canlı bir topluma boyun eğdirmek, o toplumu içlerinde eritmek zorundaydılar.

2. Türkler, Anadolu yarımadasına tam anlamıyla boyun eğdirerek siyasal bir birlik sağlamayı ancak 15. yüzyılın ikinci yarısında başarmışlardır.

3. Türk fetih ve yerleşmeleri, Bizans toplumu için büyük ölçüde "yıkıcı" olmuştur.

4. Ön Asya'da Türklerin fetihlerinden doğan siyasal ve tarihsel olgular, etkin bir toplumsal ve dinsel kurum olarak Yunan Kilisesi'ni yıkmıştır. Ortaçağda, dinin, toplumun bütün yönlerine biçim verdiği bir gerçektir. Bu nedenle, Küçük Asya'nın Bizanslı niteliğinin ortadan kalkmasında, Kilise'nin gücünü yitirmesi büyük bir "felâket" olmuştur.

5. Hristiyan toplumunun kendi kültürünün yüreği olan Bizans'dan koparılması, onu yeni İslâm toplumunca eritmeye elverişli bir duruma getirmiştir. Bunda (daha önce Hristiyan Kilisesi'ne ait olan ekonomik olanaklara ve gelirlerle dayanan) İslâm kurumlarının büyük rolü olmuştur.

6. Büyük askeri başarıları ile etkisiyle, Anadolu Hristiyanlarının bazıları, Türklerin askeri fetihlerini, İslâm dinin Hristiyanlığa üstünlüğünün kanıtı olarak görmüşler, kimileri Bizanslıların yenilgilerini, doğru yoldan ayrılmış bir topluma verilen tanrısal bir ceza saymışlar, bir çokları da, Yunanlıların tutsak edilmişinden ardından Yunan Hristiyan İmparatorluğu'nun bir gün yeniden dirileceği inancıyla avunmuşlardır.

7. Anadolu'daki Bizans kültürü, resmî kültür bakımından, İslâm yüksek kültürünce (*Hochkultur*) silinmekle birlikte, Türk halk kültüründe (*Tiefkultur*) belirleyici bir rol oynamıştır.

Kitabın içindekiler şunlardır: *I. Türk Fetihlerinin Eşiğinde Bizans Küçük Asya'sı, Yöneltil Kurumlar, Kentler ve Ticaret, Büyük Toprak Sahibi Aileler, Nüfus, Yollar, Kilise, Etnografya, Din. II. Bizansın Küçük Asyada Siyasal ve Askerî Çöküşü, Malazgirt'e Yol Açan Olaylar, Malazgirt (1071), Anadolu'da İlk Türk Fetih ve İşgali (1071-81), Bizans Karşı Saldırısı (1081-1143), Bizansın Gerilemesi (1143-1204), Siyasal Durulma ve Kutuplaşma: İznik ve Konya, Bizanslıların İstanbul'a Çekilmeleri ve Konya'nın Gerilemesi: Beyliklerin Kurulması ve Osmanlıların Ortaya Çıkışı, Sonuçlar. III. Dönüşümün Başlangıcı, Onbir ve Onikinci Yüzyıllarda Türk Fetihlerinin Niteliği, Yeniden Kolonileştirme ve İnşa, Hristiyanların Müslüman Toplumuyla Bütünleştirilmesi (1071-1276), Konya ve İznik Dengesinin Bozulması, Göçebeler, Sonuçlar. IV. Ondördüncü Yüzyılda Kilisenin Gerilemesi. V. Müslümanlığa Geçiş, Müslüman Kurumlar: Tasavvuf, Fütüvva, Sonuçlar. VI. Bizans Küçük Asya'sının Kaybı ve Bizans Dünyası, Kaybın Neden ve Sonuçları, Anadolu'nun Kaybının Bizans Üstündeki Yansımaları ve Tepkileri, Dinsel Tartışmalar, Folklor, Yöneltil Tedbirler, VIII. Türk Anadolu'da Bizans Kalıntısı, Maddî Kalıntı, Resmî Kurumlar, Ekonomik Hayat, Halk Kültürü, Sonuçlar. Özet, Indeks.*

TÜRK TARİH KURUMU GENEL KURUL TOPLANTISI

Türk Tarih Kurumu Genel Kurulunun olağan toplantısı 21 nisan 1973 cumartesi günü saat onda Kurum merkezinde yapıldı. Yoklama sonunda çoğunluğun bulunduğu anlaşıldığından Başkan Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu şu konuşması ile oturumu açtı:

“Sayın arkadaşlarım,

Genel Kurul toplantımızı başarı ve en iyi dileklerle açıyorum. Geçen çalışma yılında bizlerden esirgemediğiniz güven ve desteğe arkadaşlarım ve şahsım adına en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Biraz sonra beratlarını sunacağımız değerli muhabir üyelerimize candan tebriklerimizi ifade etmek isterim”.

Bundan sonra geçen yıl Kurumun muhabir üyeliğine seçilmiş olan Erzurum Atatürk Üniversitesi Yeniçağ Tarihi Doçenti Dr. Abdurrahman Çaycı, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Profesörü Dr. Lütfi Güçer, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Doçenti Dr. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Profesörü Dr. Adnan Pekman ve İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Doçenti Dr. Halil Salihli-oğlu'na üyelik beratları Kurumun en eski üyelerinden Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Ord. Prof. Hikmet Bayur tarafından verildi ve yeni üyeler kutlandı. Yine geçen yıl muhabir üyeliğe seçilen İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Kemal Çığ, yurt dışında olduğundan beratının posta ile kendisine gönderildiğini Genel Müdür Kurula bildirdi. Şeref üyeliğine seçilen Londra Üniversitesi Profesörlerinden Bernard Lewis'in beratının da kendisine sunulmak üzere Londra Büyükelçiliğimize gönderilmesine karar verildi.

Bundan sonra gündemin beşinci maddesine geçilerek Genel Kurul başkanlığına Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, ikinci başkanlığa Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel, zamanlıklara da Prof. Dr. Nimet Özgüç ve Prof Dr. Bahadır Alkım seçildiler.

Başkan ve yazmanlar yerlerini aldıktan sonra gündemin altıncı maddesi gereğince Genel Müdür Uluğ İğdemir, Yönetim ve Basımevi Yönetim Kurullarının 1972 çalışma yılı raporlarıyla Denetleme Kurulu raporunu okudu. Başkan, rapor hakkında konuşmak isteyen olup olmadığını sordu. Söz alan Prof. Dr. Şerafettin Turan, Uluslararası Oryantalistler Birliğine bağlı Türk Etüdlere Konseyi “Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemi Etüdlere Komitesi”nin Bursa’da yaptığı toplantıda kabul edilen Osmanlı arşivindeki mühimme defterinin yayımlanması projesinin raporda yer olmadığını belirtti. Genel Müdür, verilen raporların özetlenerek çalışma raporuna alındığını, ayrıntılara gidilmediğinden bu konunun rapora geçmemiş olduğunu söyledi.

Söz alan Prof. Dr. Afet İnan, “Kültür Müsteşarlığı kazılarımıza yardım ediyor, raporları Kurum yayınlıyor. Yayınlarla da yardım etmesi iyi olur” dediler. Prof. Dr.

Bahadır Alkım, Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel ve Dr. Hâmit Koşay bu konuda açıklayıcı bilgi verdiler.

Başkan, söz alan olmadığından Yönetim, Basımevi Yönetim ve Denetleme Kurullarının raporlarını ayrı ayrı oya koydu. Raporlar oybirliği ile onaylanarak Yönetim, Basımevi Yönetim ve Denetleme Kurulları üyeleri akladılar.

Gündemin yedinci maddesine geçilerek Kurumun 1973 yılı bütçesini incelemek üzere Eskiçağdan Prof. Dr. Afif Erzen, Ortaçağdan Prof. Dr. Semavi Eyice, Yeniçağdan da Bayan Fakihe Öymen Bütçe Komisyonuna seçildiler.

Genel Müdür Uluğ İğdemir memurların, hayat pahalılığı nedeniyle aylıklarına % 30 oranında zam yapılmasını isteyen dilekçelerini okudu. Dilekçe, Bütçe Komisyonuna havale edildi.

Başkan gündemin seçimlerle ilgili 8-11'inci maddelerine geçileceğini söyledi.

Söz alan Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu: "Sayın arkadaşlarım, yüksek güven ve teveccühlerinizle 12 yıldan beri Yönetim Kurulunda görev aldım. Şimdi sağlık durumum nedeniyle Yönetim Kurulunda çalışamayacağımı bildirirken sizlere şükranlarımı arz ederim. Aynı nedenle Eskiçağ Kolu Başkanlığından da çekildiğimi saygılarımla bildiriyorum" dedi.

Prof. Dr. Afet İnan da Yönetim Kurulu Üyelğine aday olmadığını söyledi. Gizli oyla yapılan Yönetim Kurulu seçimlerini 25 oyla Prof. Dr. Adnan Erzi, 23 oyla Prof. Dr. Tahsin Özgüç, 22 oyla Ord. Prof. Enver Ziya Karal, 19 oyla Ord. Prof. Dr. Sedat Alp, 17 oyla Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, 17 oyla Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal ve 13 oyla Prof. Dr. Şerafettin Turan kazandılar. Yedek üyeliklere de oy sırasıyla Prof. Dr. Cemal Tukin, Prof. Dr. Afif Erzen ve Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan seçildiler.

Denetleme Kurulu asıl üyeliklerine Prof. Dr. Semavi Eyice, Bayan Fakihe Öymen ve Prof. Dr. Nimet Özgüç; yedek üyeliklere Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Dr. Hâmit Koşay ve Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ; Onur Kurulu asıl üyeliklerine, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Ord. Prof. Hikmet Bayur, Tahsin Öz, Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver; yedek üyeliklere Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel ve Prof. Tayyib Gökbilgin; Basımevi Yönetim Kurulu asıl üyeliklerine Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Prof. Dr. Adnan Erzi, Dr. Hâmit Koşay; yedek üyeliklere Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, Prof. Dr. Afif Erzen; Kitaplık Komisyonuna Dr. Hâmit Koşay, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Prof. Dr. Adnan Erzi seçildiler.

Gündemin 13'ncü maddesine geçilerek Yönetim Kurulu Başkanlığından gelen öneriler okundu. Bu önerilerde Eskiçağ Kolundan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Profesörü Kılıç Kökten, Ortaçağ Kolundan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Ortaçağ Tarihi Profesörlerinden ve Kurum muhabir üyelerinden Prof. Dr. Ali Sevim, Yeniçağ Kolundan İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Profesörlerinden ve Kurum muhabir üyelerinden Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Türk Tarih Kurumu asıl üyeliklerine öneriliyordu. Gizli oyla yapılan seçimler sonunda oylamaya 24 üyenin katıldığı ve Prof. Dr. Ali Sevim'in 21, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'nun 19, Prof. Dr. Kılıç Kökten'in 18, oy alarak Türk Tarih Kurumu asıl üyelğine seçildikleri anlaşıldı.

Vakit geçmiş olduğundan öğleden sonra saat 15'te toplanılmak üzere oturuma ara verildi.

Genel Kurul öğleden sonra İkinci Başkan Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in başkanlığında toplandı. Yazmanlık yerinde Prof. Dr. Nimet Özgüç ve Prof. Dr. Bahadır Alkım bulunuyorlardı. Gündeme göre bütçenin konuşulması gerekiyordu. Ancak Bütçe Komisyonu raporu henüz gelmediğinden gündemin 16'ncı maddesine geçilerek Yönetim Kurulu ile kollardan gelen önerilerin görüşülmesine devam edildi ve şunlara karar verildi:

1) Rahmetli üyelerimizden Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün onuncu ölüm yılına rastlayan 1976 yılında anma kitabı çıkarılması hakkında Ortaçağ Kolunca verilen kararın Yönetim Kurulunca da uygun görüldüğüne dair bulunan yazı okundu: Böyle bir eserin çıkarılmasına oybirliği ile karar verilerek eserin Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ başkanlığında Edebiyat Öğretmeni Bayan Fevziye Abdullah Tansel'in de yardımıyla çıkarılması uygun görüldü.

2) Üyelerimizden Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı için bir armağan kitap çıkarılması hakkında Ortaçağ Kolunca alınan karar okundu: Bu kararda Prof. Uzunçarşılı'nın eski öğrencileri tarafından bu konuda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde başlayan girişimin Kurumca benimsenerek yürütülmesi öneriliyordu. Öneri oybirliği ile kabul edilerek Yazı Kuruluna Prof. Dr. Münir Aktepe, Prof. Dr. Fikret İşıltan, Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ ve Kurum dışından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatı Tarihi Profesörü Dr. Oktay Arslanapa seçildiler.

3) Ord. Prof. Hikmet Bayur için bir armağan kitap çıkarılması hakkında verilen önerge uygun görülerek kitabın hazırlanmasıyla Prof. Dr. Adnan Erzi ve Prof. Dr. Şerafettin Turan'ın görevlendirilmesine karar verildi.

4) Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu için bir armağan kitap çıkarılması hakkında verilen önerge uygun görülerek kitabın hazırlanmasıyla Prof. Dr. Tahsin Özgüç ve Prof. Dr. Bahadır Alkım'ın görevlendirilmesine karar verildi.

5) Yönetim Kurulundan gelen ve bir eser veya makalede hem transkripsiyon, hem de fotokopi bulunursa telif hakkının nasıl hesap edileceği hakkında Telif Hakları Yönetmeliğinde bir açıklık olmadığından konunun Genel Kurulca bir karara bağlanmasına dair bulunan yazı okundu: Transkripsiyonlar için Yönetmelikte gösterilen telif hakkının ödenmesine, fotokopiler yazarca sağlanmışsa onlara da orijinal fotoğraf ve desenlere ödenen ölçüde telif hakkı verilmesine karar verildi.

6) Bu sırada Bütçe Encümeni raporu geldiğinden rapor okundu ve olduğu gibi onaylanarak Türk Tarih Kurumunun 1973 yılı gelir ve gider bütçeleri 6.876.400 lira üzerinden oybirliği ile kabul edildi.

7) Federal Almanya'daki Mainz Bilimler Akademisinin düzenlediği "Milâttan önce 2000-700 yılları arasında Anadolu'da Şehir Yerleşmeleri" konulu Uluslararası Sempozyum'a katılacak ve ayrıca Gedikli, Tilmen Höyük ve Amanos bölgesi araştırmaları ile ilgili olarak München, Frankfurt ve Freiburg üniversiteleri kitaplıklarında çalışacak olan üyelerimizden Prof. Dr. Bahadır Alkım'a 5000 liralık bir yardım yapılması hakkında Eskiçağ Kolunun aldığı karar uygun görüldü.

8) 16-22 temmuz 1973 tarihleri arasında Paris'te toplanacak olan Uluslararası XXIX. Şarkiyatçılar Kongresine Kurumumuz adına üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Sedat Alp'in katılması hakkında Eskiçağ Kolunun aldığı karar uygun görüldü.

9) Federal Almanya'daki Mainz Bilimler Akademisinde düzenlenen "Milattan önce 2000-700 yılları arasında Anadolu'da Şehir Yerleşmeleri" konulu Uluslararası Sempozyum'a çağrılan üyelerimizden Dr. Hâmit Koşay'a bu münasebetle uzmanlık dalı ile ilgili incelemelerde bulunması için 1500 liralık bir yardım yapılması hakkında Eskiçağ Kolunca alınan karar uygun görüldü.

10) Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ'ın "Karaman Oğulları" hakkında hazırlayacağı esere sağlayacağı gereçler için 10 bin liralık bir ödenek ayrılması hakkında Ortaçağ Kolunca alınan karar uygun görüldü.

11) 1973 yılı eylülünde İtalya'da 18. yüzyıl sanatı ile ilgili Sempozyum'a katılacak olan Prof. Dr. Semavi Eyice'ye İtalya'ya kadar gidiş-dönüş uçak ücretiyle 8-10 günlük oturma ücretinin verilmesi hakkında Ortaçağ Kolunca alınan karar uygun görüldü.

12) 16-22 Temmuz 1973 tarihleri arasında Paris'te toplanacak olan Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresine Kurumumuz adına Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan ve Prof. Dr. Şerafettin Turan'ın katılmaları hakkında Yeniçağ Kolunca alınan karar uygun görüldü.

13) Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Kurumu "Yeniçağda Balkanlar" Komisyonunun 11-16 Haziran 1973 tarihleri arasında Moskova'da yapacağı toplantıya Kurumumuz adına Ord. Prof. Enver Ziya Karal ile Prof. Tayyib Gökbilgin'in katılması hakkında Yeniçağ Kolunca alınan karar uygun görüldü.

14) Kıbrıs Türk Tarih Kurumunca Kıbrıs'a çağrılan üyelerimizden Prof. Dr. Adnan Erzi'nin Tebriz'de Mehmed-i Nahcivani Kitaplığında yaptığı araştırmaları tamamlamak üzere 12 gün için Tebriz'e gönderilmesi ve Lefkoşe - Tebriz - Ankara yolluğunun verilmesi hakkında Yeniçağ Kolunca alınan karar uygun görüldü.

Gündemin 15'inci maddesine dönülerek Yeni Dernekler Kanunu gereğince hazırlanan ve basılı olarak üyelere gönderilmiş bulunan Türk Tarih Kurumu Ana Tüzüğü'nün görüşülmesine geçildi. Önce madde madde görüşülen Tüzüğü'nün tümünü Başkan oya koydu ve tüzük, oybirliği ile kabul edildi.

Gündemin sonuncu ve 17'nci maddesine geçilerek üye önerilerinin görüşülmesine başlandı :

23-30 Eylül 1973 tarihleri arasında Ankara ve İzmir'de Eskiçağ Kolunca düzenlenen X. Klasik Arkeoloji Kongresi için 1972 bütçesinde ayrılmış olan 70 bin liralık ödeneye 1973 yılı bütçesinden 50.000 lira daha eklenmesi hakkında Kongre Genel Sekreteri Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın verdiği önerge görüşülerek 1973 yılı tasarruflarından ödenmek üzere bu kongre hakkında 1973 bütçesinden 50.000 liraya kadar harcama yapılması için Yönetim Kurulu'na yetki verildi.

Ord. Prof. Hikmet Bayur, yazılı olarak Başkanlığa sunduğu önergede Atatürk'ün en çok önem verdiği konulardan birinin de eskiçağda yaşamış olan uygarlıkların Türklerle olan ilgilerinin araştırılması olduğunu, arkeologlarımızın bu alandaki çalışmalarından kıvanç duyduğunu, bu çalışmaların bilim dünyasında da takdir edildiğini kaydederek şimdi bu çalışmaların, başka memleketlerde yapılan araştırmalar da gözönüne alınarak bir eser haline getirilmesini, Yönetim Kurulumuzun

bu konu ile ilgilenmesini önermekte idi. Öneri sevinçle karşılandı ve böyle bir eserin meydana getirilmesi için çalışmalara girişilmesi oybirliği ile kabul edildi.

Ord. Prof. Hikmet Bayur, yazılı olarak Başkanlığa sunduğu ikinci önergesinde Kurumumuzun görevlerinden birisinin de esaslı bir genel Türk tarihi yazmak olduğunu, bugüne kadar Hindistan ve Osmanlı tarihlerinden başka öteki Türk devletleri tarihlerinin yazılmadığını, bizim için en önemli olan Anayurt tarihinin henüz yazılmamış olduğunu kaydederek konunun devrelere ayrılmak ve her devir yetkili bir arkadaşın sorumluluğuna verilerek suretiyle bu tarihlerin de yazdırılması için Yönetim Kurulunun görevlendirilmesini öngörmekte idi. Konu olumlu karşılandı ve Yönetim Kurulunun bu konu ile de ilgilenmesine karar verildi.

Büyük Türk bilgini Birüni'nin eylül ayında kutlanacak olan 1000. doğum yılı için bugüne kadar yapılan hazırlıklarla bundan sonra yapılacak yayın, seminer ve törenlerin düzenlenmesi işinin Ord. Prof. Hikmet Bayur tarafından yürütülmesine oybirliği ile karar verildi.

Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel için çıkarılmakta olan Armağan kitabına şimdiye kadar seksen dört yazı geldiğini, bunun, bu gibi eserler için bir rekor olduğu kadar arkadaşımız için de övünülecek bir sonuç teşkil ettiğini, bu yüzden eserin geciktirildiğini, şimdiye kadar basılan 29 formayı burada kendisine sunarak bu sevincimizi paylaşmak istediğini söyledi. Basılan 29 forma Sayın Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'e sunuldu.

TÜRK TARİH KURUMU YÖNETİM KURULU'NUN 1972 ÇALIŞMA YILI RAPORU

Genel Kurulun Sayın Üyeleri,
Yönetim Kurulumuzun 1972 çalışma yılı raporunu sunuyoruz:

BÜTÇE DURUMU

Kurumumuzun 1972 yılı gelir ve giderleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

A. GELİRLER

Bölüm	Gelirlerin Çeşidi	Bütçeye Konan		Sağlanan	
		Lira	K.	Lira	K.
I	Kurum artırımından	580.000,—	—	—	—
II	Atatürk vasiyeti geliri	3.900.000,—	—	3.998.157,38	—
III	Üye ödentileri	250,—	—	270,—	—
IV	Yayın gelirleri	200.000,—	—	231.697,60	—
V	Basımevi geliri	940.000,—	—	941.990,12	—
VI	Türlü gelirler	110.000,—	—	206.506,32	—
	TOPLAM	<u>5.730.250,—</u>	<u>—</u>	<u>5.378.621,42</u>	<u>—</u>

B. G İ D E R L E R

Bölüm	Giderlerin Çeşidi	Bütçeye Konan		Harcanan	
		Lira	K.	Lira	K.
I	Görevli giderleri	1.955.100,—		1.611.744,86	
II	İdarî giderler	520.000,—		348.696,96	
III	Bilimsel giderler	2.300.000,—		2.201.175,60	
IV	Yatırımlar ve yatırımla ilgili giderler	953.000,—		952.079,34	
	TOPLAM	5.728.100,—		5.113.696,76	

Bu tablolarda görüldüğü üzere Kurumumuzun 1972 yılı gelirleri bütçe ile tasarruflanan gelirlerden 351.628 lira 58 kuruş eksik görünmekte ise de, bu, gerçek bir eksiklik değildir. Çünkü gelirlerimiz giderlerimize yettiğinden, bütçemizin I. Kurum artırımını bölümünden bir şey alınmamıştır. 580.000 lira olarak görünen bu bölümü düşersek, gerçek gelirlerimizin bütçeye konandan 150.250 lira fazla olduğu meydana çıkar.

Giderlerimiz ise bütçe ile öngörülen miktardan 614.403 lira 24 kuruş eksiktir. Gerçek gelirimizle gerçek giderlerimiz arasındaki fark olan 264.924 lira 66 kuruş, Kurum artırımına alınmıştır.

YAYIN İŞLERİ

Bu yıl içinde basımı bitip yayımlanan eserler şunlardır:

- 1 - TAHSİN YAZICI: *Menakıb-i Cemalettin Savi*.
- 2 - SEDAT ALP: *Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri*.
- 3 - ÖMER LÜTFİ BARKAN: *Süleymaniye Cami ve İmaretine Ait Muhasebe Defterleri, Ferman ve Kayıtları I. cilt*.
- 4 - AŞKIDİL AKARCA: *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri: I. Şehir ve Savunması*.
- 5 - İBRAHİM ARTUK: *Kanunî Sultan Süleyman Adına Basılmış Sikkeler*.
- 6 - İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI: *Mekke-i Mükerreme Emirleri*.
- 7 - ÖZDEMİR NUTKU: *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği*.
- 8 - ABDÜLKADİR İNAN: *Tarihte ve Bugün Şamanizm (2. baskı)*.
- 9 - *Yedinci Türk Tarih Kongresi Bildirileri I. cilt*.
- 10 - ADNAN ERZİ: *Bulleten Dizini II*.
- 11 - İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI: *Osmanlı Tarihi II. cilt (3. baskı)*.
- 12 - KÂZİM ÖZALP: *Millî Mücadele 1919-1922 II. cilt, Belgeler*.
- 13 - ŞÜKRÜ TEZER: *Atatürk'ün Hatıra Defteri*.
- 14 - ULUĞ İĞDEMİR: *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları (Günlük Anılar)*.
- 15 - *Atatürk Konferansları IV*.
- 16 - ALİ SEVİM: *Ravzat'ül Küttab*.
- 17 - *Malazgirt Armağanı*.
- 18 - BEDRETTİN TUNCEL: *Atatürk ve 30 Ağustos Zaferinin İlk Kutlanması*.
- 19 - *Malazgirt ve Anadolu'da Selçuklu Uygarlığı. (Katalog)*

20 - *Bellelen Sayı: 141-144.*

Şu eserlerin basımı bitmek üzeredir:

- 1 - ANTOINE GALLAND: *Istanbul'a Ait Günlük Hatıralar II.* cilt.
- 2 - FEVZİYE ABDULLAH TANSEL: *Namık Kemal'in Hususî Mektupları III.* cilt.
- 3 - AGÂH SIRRI LEVEND: *Türk Edebiyatı Tarihine Giriş.*
- 4 - *Yedinci Türk Tarih Kongresi Bildirileri II.* cilt.
- 5 - BİLÂL N. ŞİMŞİR: *İngiliz Belgelerinde Atatürk.*
- 6 - *Resim ve Belgelerle Türk Kurtuluş Kronolojisi Sergisi (Katalog).*
- 7 - NAİL MORALI: *Mütarekede İzmir Olayları.*
- 8 - MÜNİR AKTEPE: *Mehmet Emni Beyefendinin Rusya Sefaretnâmesi.*

Bu yıl içinde şu eserlerin basımına başlanmıştır:

- 1 - CEVDET ÇULPAN: *Türk Taş Köprüleri.*
- 2 - HALİL DEMİRCİOĞLU: *Boğa Üstündeki Tanrı.*
- 3 - ADNAN PEKMAN: *Perge Tarihi.*
- 4 - İSMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI: *Osmanlı Tarihi III.* cilt. 1. kısım, (2. baskı).
- 5 - SALÂHİ SONYEL: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika.*
- 6 - HİKMET BAYUR: *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti.*
- 7 - AFET İNAN: *II. Beş Yıllık Plan (1936).*
- 8 - ADNAN ERZİ: *Türk ve Türkiye Tarih ve Kültürü Üzerindeki Araştırmaların Bibliyografyası.* I. cilt.

Bu yıl içinde şu eserlerin basımına karar verilmiştir:

- 1 - HÂMİT KOŞAY: *Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti Çağları Kazılar Tarihi.*
- 2 - İSMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI: *Çandarlı Ailesi.*
- 3 - ADNAN ERZİ: *Türkiye Kitabeleri Repertuarı I.* cilt.
- 4 - HALİT ONGAN: *Ankara'nın İki Numaralı Şeriyeye Sicili.*
- 5 - AFET İNAN: *Piri Reis Haritası.*
- 6 - ABDÜLBAKİ GÖLPINARLI: *Hurufîlik.*
- 7 - VEYSEL DONBAZ: *Nimurta - Tukulti - Assur Zamanına Ait İdarî Belgeler.*
- 8 - BEKİR SITKI BAYKAL — ADNAN ERZİ: *Kırıklı Hafız Hüsam ve Dizfulî Münşeati.*

ULUSLARARASI KONGRELER VE TOPLANTILAR

Genel Kurul'un 29 nisan 1972'de verdiği kararlara göre bu yıl uluslararası iki kongre ile üç toplantıya ve masrafları davet eden kurumlarca verilen bir konferans ile bir törene katılmış bulunuyoruz.

§ 5 - 10 temmuz 1972'de Sofya'da toplanan Uluslararası I. Trakoloji Kongresine üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel ile Prof. Dr. Afif Erzen katıldılar. Arkadaşlarımızın verdikleri raporlara göre Uluslararası Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Kurumunun himayesi altında Bulgar Trakoloji Ulusal Komitesi tarafından organize edilen kongre, 5 - 8 temmuz 1972'de Sofya'da toplanmış, 9 - 10 temmuz tarihlerinde de Güney Bulgaristan'da bir gezi düzenlenmiştir. Kongre delegelerinin büyük çoğunluğunu Bulgarlar teşkil etmişse de Batı ve Doğu Almanya, Avusturya, Belçika, Birleşik Amerika, İngiltere, Yunanistan, Polonya, Macaristan, Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya'dan 230 kadar delege katılmış, Türkiye'yi

Kurum adına üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel ile Prof. Dr. Afif Erzen, Ankara Üniversitesi adına da Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal -masrafları Kongrece karşılanmak suretiyle- temsil etmişlerdir. Kongreye 130 kadar bildiri sunulmuştur. Kongrenin açılışında Türk heyeti adına Prof. Mansel bir konuşma yaparak kongreye başarılar dilediği gibi, 7 temmuzda arkeoloji seksiyonunda Gebze yöresindeki Kutluca köyü mezarlığında Kurumumuz adına yapılan kazıda meydana çıkarılan kubbeli mezar hakkında bir bildiri sunmuştur. Sayın Mansel'in kongre hakkındaki raporu 144 sayılı Belleten'in "Haberler" bölümünde yayımlanmıştır.

§ 10 - 16 eylül 1972'de Oxford'da toplanan Uluslararası VI. İran Arkeolojisi ve Sanatı Kongresine üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal katılarak kongreye "Eski İran Sanatının Kronolojisi" konulu bir bildiri sunmuştur. Arkadaşımız, Kuruma verdiği raporda 1959'da başlayıp her dört yılda bir toplanan Türk Sanatı Kongrelerine bugüne kadar yeterince önem verilmediğini, İran Sanatı Kongresinden yararlanarak eksiklerimizin giderilmesi gerektiğini yazmakta, İranlıların bu kongreye büyük önem verdiklerini, İranlı olmayan bir çok delegelere İran Havayollarının parasız gidiş-dönüş bileti sağladığını, birçoklarının oturma ücretlerinin de İran Hükümeti tarafından karşılandığını, böylece kongreyi her bakımdan desteklediklerini belirtmiştir.

Toplantılara gelince:

§ Üyesi bulunduğumuz Uluslararası Akademiler Birliğinin 12 - 17 haziran 1972'de Brüksel'de yaptığı 46'ncı Genel Kurul toplantısına Asbaşkanımız Ord. Prof. Enver Ziya Karal katılmıştır. Arkadaşımızın bize verdiği rapora göre, Birliğe 23 ülke dahil bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Danimarka, İspanya, Birleşik Amerika, Finlandiya, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Macaristan, İtalya, Japonya, Norveç, Hollanda, Polanya, Romanya, İsveç, İsviçre, Çekoslovakya, Türkiye ve Yugoslavya'dır.

Genel Kurulun açılış konuşmasında Birlik Başkanı, Türkiye'nin Birliğe katılımını sevinçle karşıladıklarını, bu katılımın coğrafya bakımından olduğu kadar bilimsel bakımdan da çalışmalarını genişletmiş olacağını belirtmiştir. Prof. Karal buna teşekkür etmiş ve bu, delegelerin tezahürleriyle karşılanmıştır. Arkadaşımız, Genel Kurulun çeşitli komisyonlarına katılmış, İslâm Etütleri Komisyonunda görüşme konusu edilen *İslâm Ansiklopedisi'nin* Türkiye yayını hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca çalışmalarına Kurumumuzun da katıldığı Tabula Imperii Romani Komisyonunda da bu çalışmalara devam edeceğimizi ifade etmiştir.

§ Üyesi bulunduğumuz Uluslararası Tarihî Bilimler Komitesinin 18 - 25 temmuz 1972'de Yugoslavya'nın Hercek - Novi kentinde yaptığı Kurul toplantısına Asbaşkanımız Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal katılmıştır. Öteki delegemiz Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, son anda rahatsızlandığı için yola çıkamamıştır. Arkadaşımızın bize verdiği rapora göre, bu toplantıda Genel Sekteter ve Sayman raporlarından sonra Etiyopya ile Uluslararası Askerî Tarih Teşkilâtının komiteye üye olmaları kabul edilmiş ve daha sonra 1975'te San Fransisko'da toplanacak XIV. Tarihî Bilimler Kongresinin hazırlıkları ele almıştır. Kongreye sunulmak üzere gönderilen konular arasında bizim önerdiğimiz "Reform Karşısında Osmanlı Siyaseti" konulu raporun kongre gündemine alınması kabul edilmiştir.

§ UNESCO'nun desteğiyle 26 Eylül - 5 Ekim 1972 tarihleri arasında Türkmenistan'ın Aşkabad şehrinde "19 ve 20'nci yüzyıllarda Orta Asya Memleketlerinin Sosyal ve Kültürel Gelişmeleri" konusunda düzenlenen Uluslararası Konferansa Asbaşkanımız Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Kurumumuz adına katılmıştır. Bu gezinin yol parası UNESCO'ca, Türkmenistan'daki oturma harcamaları da Türkmenistan Cumhuriyetince karşılanmıştır.

Arkadaşımızın bize verdiği rapora göre:

Konferansa çeşitli memleketlerden 200 kadar delege katılmış, 75'i Sovyetler Cumhuriyetinden, 25'i de Sovyetler dışından olmak üzere 100 bildiri sunulmuştur.

Çalışmalar üç esas konu üzerinde olmuştur.

- 1 - Tarihsel ve Sosyal gelişme,
- 2 - Edebiyat ve Sanat alanında gelişme,
- 3 - Sosyal ve Kültürel gelişme ile ilgili genel konular.

Konferansa Sovyetler dışında sunulan bildirilerin üç tanesi Türkiye delegelerine ait bulunmaktadır.

Konferansta Kurumumuzu temsil eden Asbaşkanımız Ord. Prof. Enver Ziya Karal genel toplantıda Başkanlık Divanının daveti üzerine Türkiye delegeleri adına konferansın genel bir değerlendirmesini yapmıştır. Arkadaşımız bu konuşmasında son zamanlara kadar yaygın olan Orta Asya milletlerinin uygarlık yeteneğinden yoksun olduğu hakkındaki yanlış görüşün Atatürk tarafından şiddetle reddedildiğini ve bu görüşün yanlışlığını meydana çıkarmak için Türk Tarih ve Dil Kurumlarını kurduğunu, Türkmenistan'da gördüklerinin Atatürk'ü doğruladığını söyleyerek UNESCO'nun amacını teşkil eden insanî düşüncelerin İkinci Dünya Savaşından önce Atatürk tarafından ortaya atılmış olduğunu belirtmiştir.

Arkadaşımız, Orta Asya ile ilgili her çeşit çalışmaların düzenlenmesi, Orta Asya tarihinin yeniden yazılması için ortaya atılan öneri ile Kurumumuzun ilgilenmesi gerektiğini raporunda önemle belirtmektedir.

§ Merkezi Münih'te bulunan Güneydoğu Avrupa Kurumunun 14 - 15 Aralık 1972'de yapılan yirminci kuruluş yılı kutlama törenlerine, bütün masraflar Güneydoğu Avrupa Kurumunca karşılanmak üzere davet edilmiş olduğumuzdan, Yönetim Kurulumuz, Asbaşkanımız Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal'ın bu törenlerde Kurumumuzu temsil etmesini uygun bulmuştur. Arkadaşımızın bize verdiği rapora göre Bad Godesberg'de düzenlenen töreni Dr. Althammer açarak Kurumun kuruluş nedenlerini anlatmıştır. Kurumun amacı bilim ve kültür alanlarında işbirliği yapmaktır. Açılış töreninden sonra Federal Almanya Dışişleri Bakanlığı Kültür Dairesi Başkanı Dr. Arnold, Federal Almanya ile Güneydoğu Avrupa arasındaki kültür ilişkileri konusunda bir konuşma yapmış ve burada Türkiye ile kültürel alanda işbirliğinin iyi bir yolda yürütüldüğünü söylemiştir. İkinci gün de bilimsel nitelikte iki konferans verilmiştir. Bunlardan biri, Büyükelçi Peter Hermes tarafından Federal Almanya'nın Güneydoğu Avrupa devletleri ile iktisadî ilişkisi; ikincisi, Alman Araştırma Birliği Başkanı Dr. Julius Speer tarafından bilimin evrenselliği konusunda olmuştur.

Kurum Yöneticileri, Kurumumuza büyük itibar göstermişler ve gerek ilmi toplantılarda, gerekse müşterek yemeklerde temsilcimize şeref yeri vermişlerdir.

§ Uluslararası Oryantalistler Birliğine bağlı Türk Etütleri Konseyi "Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemi Etütleri Komitesi" nin 19 - 23 Eylül 1972 tarihleri arasında Bursa'da yaptığı toplantıya Kurumumuz adına üyelerimizden Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan ile Prof. Dr. Şerafettin Turan katılmışlardır. Bu toplantıya Almanya, Fransa, İtalya, İngiltere ve Macaristan'dan alı bilim adamı ile Türkiye'den üyelerimiz dışında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinden iki profesör katılmıştır. Arkadaşlarımızın verdikleri rapora göre: Toplantıda Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi tarihi üzerindeki araştırmaların Yakın Doğu, Balkanlar ve Orta Avrupa milletleriyle diğer Avrupa milletleri ve Akdeniz memleketleri tarihleri için taşıdığı önem üzerinde durulmuş, bu alandaki çalışmaları, modern tarih biliminin anlayış ve yöntemleri ile uluslararası işbirliği çerçevesi içinde planlı ve ekip halindeki çalışmalarla geliştirmek fikri öne sürülmüştür. Toplantıda verilen kararları şöyle özetleyebiliriz:

1 - Prof. Mantran tarafından hazırlanan 24 maddelik komite tüzüğü kabul edilmiştir.

2 - İlk Genel Kurula kadar beş kişilik bir Yönetim Kurulu seçilmiştir. Bunlar şunlardır:

Başkan : Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan

Başkan Yardımcısı : Prof. Dr. Alessio Bonbaci

Genel Sekreter : Prof. Dr. Melikoff

Genel Sekreter Yardımcısı : Prof. Dr. Robert Mantran

Sayman Üye : Doç. Dr. Barbara Fleming

3 - İlk Sempozyum 1974'te İtalya'da yapılacaktır. Sempozyumun ana teması "Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi kaynaklarının durumu, bunların değerlendirilmesi ve yayın usullerinin saptanması ile yayına hazırlanması" olacaktır.

4 - Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi kaynaklarının bir envanterinin yapılması ve bu devirlere ait çeşitli projelerin desteklenmesi uygun görülmüştür.

5 - Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi uygarlık tarihi için Prof. Bernard Lewis'in başkanlığındaki bir ekip tarafından bir program hazırlanması kararlaştırılmıştır.

ULUSLARARASI X. KLASİK ARKEOLOJİ KONGRESİ

23 - 30 Eylül 1973 tarihleri arasında Ankara ve İzmir'de toplanacak olan "Uluslararası X. Klasik Arkeoloji Kongresi"nin Eskişehir Kolumuzca düzenlenmesi ve ilk harcamalar için Kurum bütçesinden 70 bin liralık bir yardım yapılması geçen yılki olağan Genel Kurulumuzca kararlaştırılmıştı. Cumhuriyetimizin 50. yıldönümüne rastlaması bakımından ayrı bir önem kazanan kongrenin başkanı Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'dir. Hazırlık çalışmaları kongre genel sekreteri Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal tarafından ve hükümetin de yardımlarıyla yürütülmektedir.

KONFERANSLAR

Atatürk Yıllık Konferanslarının XI. serisi bu yıl 8 Aralık 1972'den başlamak ve 29 Haziran 1973'te bitmek üzere 17 konferansla düzenlenmiştir. Konferansların listesini aşağıda sunuyoruz:

- 8 Aralık 1972 Cuma: Cihat Akçakayalıoğlu: *Atatürkçülük ve Atatürk Devrimi*.
- 22 Aralık 1972 Cuma: Doç. Dr. Halil Sahillioğlu: *XVII. Yüzyıl Bitiminde Osmanlı Para Tarihinde Bir Enflasyon Denemesi*.
- 5 Ocak 1972 Cuma: Prof. Dr. Bernard Lewis: *The Origins of the Turkish Republic; Trends and Ideas which prepared the way (Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşunu Hazırlayan Düşünce Akımları)*.
- 19 Ocak 1973 Cuma: Prof. Dr. Adnan Erzi: *Atatürk, Layiklik ve Türkiye'de Din*.
- 2 Şubat 1973 Cuma: Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ: *Osmanlı İmparatorluğunun Genişleme Sebepleri*.
- 16 Şubat 1973 Cuma: Prof. Dr. Doğan Kuban: *Osmanlı Sanatında Anadolu – Türk Kültür Yorumu*.
- 2 Mart 1973 Cuma: Prof. Dr. Füzuzan Kınal: *Çivi yazı Ekonomisinde Balık ve Balıkçılık*.
- 16 Mart 1973 Cuma: Prof. Dr. Mebrure Tosun: *Sumer, Babil ve Assurlularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler*.
- 30 Mart 1973 Cuma: Prof. Dr. Joseph Ackermann: *İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk-Alman İlişkileri*.
- 13 Nisan 1973 Cuma: Azade Aker: *Yüzyıllar Boyunca Mezar Yazıtlarında Süslemelerimiz*.
- 27 Nisan 1973 Cuma: Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel: *Perge'de Son Kazılar ve Araştırmalar*.
- 4 Mayıs 1973 Cuma: Prof. Dr. Kemal Balkan: *Sumer-Babil Edebiyatından Örnekler*.
- 11 Mayıs 1973 Cuma: Prof. Dr. Bahadır Alkım: *Bazı Motiflerin Hitit Sanatına Geçiş Üzerinde Düşünceler*.
- 25 Mayıs 1973 Cuma: Prof. Dr. Afif Erzen: *İlkçağ Tarihi ve Atatürk*.
- 1 Haziran 1973 Cuma: Doç. Dr. Abdurrahman Çaycı: *Atatürk'ün Uygarlık Anlayışı*.
- 15 Haziran 1973 Cuma: Hıfzırrahman Raşit Öymen: *Atatürk'ün Eğitimle İlişkileri ve Türk Eğitimi Üzerine Etkisi*.
- 29 Haziran 1973 Cuma: Uğur Derman: *Ressam Ali Rıza Bey'in İstanbul'u*.

Bunlardan başka 5 Mayıs 1972'de İngiliz Arkeoloji Enstitüsünün Ankara eski Direktörü Prof. Seton Lloyd "Anadolu Arkeolojisine İngilizlerin Son 25 Yıllık Katkısı" konusunda Kurumumuzda bir konferans verdiği gibi, Atatürk'ün 34'üncü ölüm yıldönümü dolayısıyla Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu ve Halkevleri Genel Merkeziyle birlikte 10 Kasım 1972'de yine Kurumumuzda bir anma toplantısı düzenlenmiş ve bu toplantıda Kurumumuz adına Genel Müdürümüz Uluğ İğdemir, Halkevleri adına Genel Başkan Senatör Kadri Kaplan, Türk Dil Kurumu adına da Ozan Dr. Ceyhun Atuf Kansu birer konuşma yapmışlardır.

ALPARSLAN'IN 900'ÜNCÜ ÖLÜM YILDÖNÜMÜ ANMA TOPLANTISI

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 900. ölüm yıldönümü dolayısıyla 25 kasım 1972'de Kurumumuzda bir anma toplantısı düzenlenmiş, toplantıyı Kurum Başkanı Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu bir konuşma ile açtıktan sonra üyelerimizden Prof. Dr. Fikret Işıltan "Selçuklu Fetih Hareketleri ve Alparslan Devrinde Anadolu ve Bizans'ın Durumu", Prof. Şehabettin Tekindağ "Alparslan Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu" konularında birer konferans vermişlerdir.

SERGİLER

1972 kitap yılı dolayısıyla nisan 1972 içinde Kurumumuzda Kurum yayınları sergilenmiş ve % 50 indirimli kitap satılmıştır. 1972 İzmir Fuarında da kitaplarımız sergilenmiş, ancak satış yapılmamıştır.

Fransa'nın Strazburg şehrinde 1972 mayıs'ında açılan kitap sergisine istek üzerine baskı sanatı bakımından değeri olan eserlerimiz gönderilmiştir.

30 AĞUSTOS ZAFERİNİN 50'NCİ YILDÖNÜMÜ SERGİSİ

30 Ağustos 1922 Başkumandan Meydan Savaşının 50'nci yıldönümü dolayısıyla Kurumumuzun giriş holünde kitap, resim, harita ve krokilerle düzenlenen sergimiz büyük rağbet görmüştür. 31 kasım 1972 tarihine kadar devam eden sergiyi ilk ve ortaokullar gruplar halinde ziyaret etmişler, birçok öğretmenler bu münasebetle öğrencilere ödevler verdiğinden ödev alan öğrencilere gerekli açıklamalar yapılmış, not almalarına yardım edilmiştir. Bu serginin katalogu basılmıştır.

30 Ağustosta Dumlupınar'da yapılan törenlere kurumumuz adına Ankara Üniversitesi Rektörü ve üyemiz Prof. Dr. Tahsin Özgüç'le üyemiz Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Şerafettin Turan katıldılar.

GEÇEN YIL SEÇİLEN MUHABİR ÜYEMİZİN GENEL KURULA TAKDİM TÖRENİ

Genel Kurulumuzun 14 nisan 1971 tarihli toplantısında Kurulumuzun Muhabir Üyeliğine seçilen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü doçentlerinden Dr. Berin Yurdadoğ, 29 nisan 1972'deki olağan Genel Kurulumuza törenle takdim edilmiş ve Dr. Yurdadoğ'a üyelik beratı verilmiştir.

CUMHURİYETİN 50'NCİ YILDÖNÜMÜ ÇALIŞMALARI

29 Ekim 1973'te kutlayacağımız Cumhuriyetimizin 50. yıldönümü için Kurulumuzun tasarladığı çalışmalar şunlardır:

- I. Ekim ayı içinde kurtuluş savaşımızı ve Cumhuriyet devrinde yapılanları konu alan ve 10 bildiriden oluşan bir seminer düzenlenmesi.
- II. Aynı konuda öğretici nitelikte bir sergi hazırlanması.
- III. Belleten'in ekim 1973 sayısının Cumhuriyetimizin 50. yılına ayrılması.
- IV. Çeşitli yayınlar yapılması.

Bu yayınlar şöyle saptanmıştır:

- 1 – PROF. DR. AFET İNAN: *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı* (basılmıştır).
- 2 – ORD. PROF. ÖMER LÜTFİ BARKAN: *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatına Ait Muhasebe Defterleri, Ferman ve Kayıtlar* (Birinci cildi basılmıştır).
- 3 – BİLÂL ŞİMŞİR : İngiliz Belgelerinde Atatürk (basılmaktadır).
- 4 – ŞÜKRÜ TEZER: *Atatürk'ün Hatıra Defteri* (basılmıştır).
- 5 – ULUĞ İĞDEMİR: *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları* (basılmıştır).
- 6 – *Resim ve Belgelerle Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi* (basılmıştır).
- 7 – NAIL MORALI: *Mütarekede İzmir Olayları* (basılmaktadır).
- 8 – PROF. DR. AFET İNAN: *İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1936* (basılmaktadır).
- 9 – DR. SALÂHİ SONYEL: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* (basılmaktadır).
- 10 – ORD. PROF. HİKMET BAYUR: *Türkiye Devletinin Dış Politikası* (basılmaktadır).
- 11 – PROF. DR. ADNAN ERZİ: *1923 - 1973 Yılları Arasında Türk ve Türkiye Tarih ve Kültürü Araştırmaları Bibliyografyası* (basılmaktadır).
- 12 – PROF. DR. AFET İNAN: *Cumhuriyet Tarihi* (hazırlanmaktadır).
- 13 – PROF. DR. AFET İNAN: *Mustafa Kemal Atatürk'ün Mektup ve Telgrafları* (hazırlanmaktadır).
- 14 – ORD. PROF. ENVER ZİYA KARAL: *Cumhuriyetin Kuruluşu* (hazırlanmaktadır).
- 15 – ORD. PROF. HİKMET BAYUR: *Türklüğün Yirminci Yüzyılda Dünya Siyasetine Etkisi* (baskıya hazırdır).
- 16 – *Atatürk'ün Buyruğu üzerine Cumhuriyet Devrinde Yapılan Kazılar* (hazırlanmaktadır).
- 17 – DR. HÂMİT ZÜBEYR KOŞAY: *Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti Çağları Kazılar Tarihi* (hazırlanmaktadır).
- 18 – ULUĞ İĞDEMİR: *Heyeti Temsiliye Tutanakları* (hazırlanmaktadır).
- 19 – ULUĞ İĞDEMİR: *Cumhuriyetin 50. yılında Türk Tarih Kurumu* (hazırlanmaktadır).

Bunlardan başka Millî Eğitim Bakanlığının isteği üzerine Cumhuriyetin 50. yıldönümü törenlerinde kullanılmak üzere Atatürk'e ait güzel sözlerden 24 tanesi derlenerek Bakanlığa sunulmuştur.

ENVER PAŞA'NIN ARŞİVİ

Osmanlı ordularının son Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın özel arşivini kızı Mahpeyker Enver kendisi ve kardeşleri adına Kurumumuza bağışlamıştır. Büyük bir sandığı dolduran ve gerek Osmanlı Devletinin son yıllarına, gerekse Enver Paşa'nın özel yaşamına ışık tutacak olan bu bağıştan dolayı Sayın Mahpeyker Enver'e huzurunuzda teşekkürlerimizi tekrarlarız.

ÇEŞİTLİ KONULAR

§ Yeni bir binada tekrar çalışmalarına başlamış olan Kıbrıs Türk Tarih Kurumuna, istek üzerine, beş tane Türk Bayrağı ile Kurum yayınları gönderilmiş, Kurumumuzla temas arzusu gösteren Kurum Başkanı ile üyelere birisi Ankara'ya çağrılarak ağırlanmıştır.

§ Kerkük Türklerinin Kurum yayınlarından istemeleri üzerine kendilerine bazı eserler parasız olarak gönderilmiştir.

§ Halkevleri Genel Başkanlığının Atatürk ve Atatürk ilkeleri üzerine hazırlayarak bastırma imkânını bulamadığı üç eseri, Kurumumuzca bastırılarak armağan edilmiştir.

§ Anıtkabir Derneği Başkanlığınca hazırlatılan *Anıtkabir Klavuzu* adlı kitap Kurumumuzca 10.000 nüsha olarak bastırılmaktadır.

§ Bakanlıklarla çeşitli kuruluşların ve özel kişilerin tarih ve arkeoloji ile ilgili soruları cevaplandırılmış, gerekli bibliyografyalar bildirilmiş, köy kitaplıklarına da kitap yardımı yapılmıştır.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE KURUMUMUZ HAKKINDA VERİLEN ÖNERGELER

Erzurum Milletvekili Cevat Önder, 28 kasım 1972'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına; Başbakan, Maliye, İçişleri, Millî Eğitim, Ticaret, Sanayi ve Teknoloji Bakanları tarafından sözlü olarak cevaplandırılmak üzere bir sözlü soru önergesi ile ayrıca Meclis araştırması yapılması hakkında bir önerge vermiştir. Basından ve radyodan öğrendiğimiz bu önerge konusu Genel Kurulumuzun 2 aralık 1972'de yaptığı olağanüstü toplantıda görüşülmüş ve aşağıdaki bildirisinin Anadolu Ajansı yolu ile basına verilmesi kararlaştırılmıştır:

"Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu, Kolların sonbahar toplantıları vesilesiyle, 2 aralık 1972 cumartesi günü yaptığı toplantıda, Erzurum Milletvekili Sayın Cevat Önder'in 28 kasım 1972'de Millet Meclisi Başkanlığına vermiş olup, kopyaları basına ve T R T'ye de gönderilen ve Kurumumuzun çalışmaları hakkında Meclis araştırması yapılmasını isteyen önergesi üzerinde durulmuştur.

Türk Tarih Kurumunun kurucusu Büyük Atatürk'ün 1935 yılında Kurum'a verdiği çalışma programını büyük bir içtenlikle gerçekleştirmeğe çalışan ve önemli bir kısmını gerçekleştiren Kurumun o tarihten bu yana yaptığı işlerle, yapmayı planladığı çalışmaları açıklama fırsatı verecek olan bu önerge Genel Kurulca memnurlukla karşılanmıştır".

ATATÜRK VE YENİ TÜRKİYE ARAŞTIRMA MERKEZİ'NİN 1972 YILI ÇALIŞMALARI

a — İşlemi tamamlanarak sınıflandırılan ve dosyalara giren kupür sayısı 37.463'tür. Eski harfli dönemi de içeren, yeni satın alınmış ve bağışlanmış kupürler, henüz işlemi tamamlanmadığından bu sayının dışındadır. Gazetelerden derlenmiş tefrika sayısı 395'tir.

b — Temize çekilmiş fiş sayısı 43.793'tür.

Cumhuriyet gazetesinin taranması ve bu gazetenin çıkmaya başlamasından önceki dönemin Vakit gazetesinden telâfi edilmesinden sonra, Hâkimiyeti Milliye-Ulus gazetesinin taranmasına başlanmıştır. Temize çekilmemiş fişler yukarıdaki sayının dışındadır.

c) Konularımızla ilgili olarak yeni yayımlanan kitapların satın alınması ve eskiden yayımlanmış olanların aratılması işi sürdürülmektedir.

ç) Gerekli dizinler düzenleme işi de sürdürülmektedir. Son olarak, Atatürk'ün gezilerini saptayan bir kronoloji hazırlanmıştır.

d) Kupürleri dizinleme işi sürdürülmektedir. Son olarak biyografya bölümünün dizini hazırlanmıştır.

e) Merkez Dökümantasyon bürosunda bir küçük elkitaplığı meydana getirilmektedir. Bu arada belli günlere ait süreli yayınların derlenmesi de sürdürülmektedir.

f) Şimdilik Merkez üyelerine bildiri niteliğinde bir bibliyografya deneme bülteni aylık olarak hazırlanmaktadır.

KİTAPLIK ÇALIŞMALARI

Sağlanan kitaplar : Bu yıl içinde 1085'i satın alınmak, 962'si armağan ve değişim olmak üzere kitaplığımıza 2047 kitap gelmiş ve kayıtlara geçirilmiştir.

Ayrıca 251'i satın alma, 1934'ü armağan ve değişim yoluyla toplam olarak kitaplığımıza 2185 süreli yayından başka 1438'i satın alma ve 751'i değişim ve armağandan gelen 2189 günlük gazetenin de gerekli kayıt ve tanzim işleri yapılmıştır.

Bu arada satın aldığımız 36 yazma kaydolmuş, 9 fotokopi, 9 mikrofilm, 17 harita için de gerekli işlem bitirilmiştir. Bu yıl McGraw Hill firmasının hazırlamış olduğu "Atatürk, Modern Türkiye'nin Babası" adlı film satın alınmıştır.

Kataloglama : Bu yıl 1770 kitabın ve 173 makalenin fişleri yazılmıştır.

Önceki yıllarda bağışlandığını bildirdiğimiz Haluk Camil Tanju kitaplarının fişlenmesi bitirilmiştir.

Osman Ferit Sağlam'ın bağışı ile gelmiş olan fotoğraf koleksiyonu tespit edilmiş ve fişlenmiştir.

Kitap deposu : 1972 yılı sonunda kitap varlığımız 60.756 adede ulaşmış, süreli yayınlarla birlikte cilt sayısı 100.000'i bulmuştur.

Cilt işi : 1972 yılı içinde toplam olarak 285 kitap ve periyodik ciltlenmiştir.

İare : Bu yıl tuttuğumuz kayıtlara göre ortalama ayda 1599 adet olmak üzere toplam olarak 19.189 kitap, dergi ve gazete iare olunmuştur.

Yazılı ve sözlü olarak gelen çok sayıdaki referans soruları da cevaplandırılmıştır.

Değişim : Dış memleketlerle yapmakta olduğumuz yayın değişimi 238 bilimsel kurum ve bilim adamı ile devamlı ve 33'ü özel olarak devam etmektedir.

Bedelsiz yayın dağıtımı : Bu yıl çıkan kurum yayınları (20 eser, 4 Belleten ve 1 adet Belgeler) Türkiye dahilinde asli, şeref ve muhabir üyelerimizden başka 69 şahıs ve 55 kurum, müze ve kitaplığa bedelsiz dağıtılmıştır.

Kitaplık Komisyonu : İhtiyaç duydukça toplanan komisyonumuz kitaplıkla ilgili çeşitli işleri görüşmüştür.

KAZILAR

Eskiçağ Kolunca verilen kararlara uyularak bu yıl da Alacahöyük, Perge, Kültepe, Altıntepe, Konya Karahöyüğü, Bayraklı, İslâhiye, Van-Çavuştepe, Acemhöyük kazılarına devam edilmiş, Prof. Dr. Bahadır Alkım başkanlığındaki İslâhiye

bölgesi kazı heyeti, Samsun dolaylarında araştırmalar yapmış, Acemhöyük Kazı Heyeti Başkanı Prof. Dr. Nimet Özgüç, Niğde'nin Tepebağlar höyüğünde yeni bir kazıya başlamıştır.

Devlet Bakanlığı Kültür Müsteşarlığı bu yıl da kazılarımıza para ve eleman vermek suretiyle yardımlarına devam etmiştir. Bakanlığın bu yakın ilgisine huzurunuzda şükranlarımızı tekrarlarız.

Bu yılki kazılar hakkında heyet başkanlarından aldığımız raporları olduğu gibi sunuyoruz:

1 — *Alacahöyük Kazısı 1972 Çalışmaları*

5 Eylül 1972'den 20 Ekim 1972 gününe kadar sürdürülen çalışmalarda kazı heyeti:

Başkan Dr. Hâmit Zübeyr Koşay olmak üzere, Arkeolog Mahmut Akok, Ankara Arkeoloji Müzesi Asistanı Doğu Mermerci (arkeolog), Ankara Arkeoloji Müzesi hesap uzmanı Ahmet Bekçi ve Restoratör Süleyman Yalçın'dan ibaretti*.

Anadolu'nun ve Türkiye'nin arkeolojisi ile tarihine, buluntularıyla geniş ve önemli katkıda bulunan Alacahöyük'ün kazı yerinde, bugüne kadar yapılan kazılarla açılan kısımlar, henüz kazılmamış kısımlara oranla % 50 kadardır. Höyük'te daha geniş ölçüde kazılmamış olanlar bulunmaktadır.

Bugüne kadar önemli buluntularıyla, verimli belgeleriyle tarih ve arkeolojiye ışık olmuş bu yerde kazıların devamında heyetimiz fayda ümit etmektedir.

Kazı heyetimiz gelecek yıllara ait çalışma programında, Höyük'te kazılmamış alanları hedef almış bulunmaktadır. Yeni mevsimlerde, yeni baştan yapılacak araştırmalarla, Anadolu'muzun arkeolojik varlığına yeni yeni buluntularla kazançlar sağlama düşünülmektedir.

Alacahöyük'te 1972 yılı mevsiminde başlıca üç kısımda araştırmalara devam olunmuştur. Şöyle ki:

1 — *Büyük Hitit İmparatorluk çağı şehir tahkimatına ait olan Sifenkli kapı önünde yapılan kazı ve araştırmalar.*

2 — *Büyük Hitit İmparatorluk çağı şehir tahkimatının Batı yönünü tutan Poternli kapı restorasyon ve çevresinde yapılan kazılar.*

3 — *Höyüğün orta kısmında ve Hitit çağı küçük mabet-saray binası yakınında yapılan kazılar.*

Kazı ve arkeolojik araştırmalarla birlikte, Höyük'te bugüne kadar açığa çıkarılmış olan, yayım yoluyla bilim dünyasına tanıtılan ve yerinde bırakılan mimari kalıntıları restore ederek kalıcı duruma getirme işi de yürütülmektedir.

Alacahöyük'ün kazı alanlarının korunması için, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünce, Höyük çevresinde istisnâlar yapılmıştır. Bu alan ve bahçelerin eski eser sahasına bağlanmaları, parklar ve sirkülasyon alanları şeklinde tanzimleri de heyetimiz tarafından yürütülmektedir.

* Kazı Heyeti Başkanı Dr. Hâmit Koşay'ın Keban bölgesinde ayrı bir kazı ile meşgul olması nedeni ile, Alacahöyük'ün bu mevsim çalışmalarını, kazı başkanı vekili olarak, Arkeolog Mahmut Akok yürütmüştür.

a — *Sifenksli kapı ve çevresinde yapılan çalışmalar*

Sifenksli kapı güneyindeki geniş alanlar istimlâk yoluyla höyüğe katıldığından, burada yapılacak tanzim ile birlikte, şüpheli görülen kısımların rahatça araştırılması imkânı da belirmişti. 1935 ve ondan önceki hafirler, arazinin sahiplerinin müsaadesi ölçüsünde dar koşullar içinde araştırmalarda bulunup durumu gereği gibi aydınlatamamışlardı.

Heyetimiz ilk iş olarak toprak tesviyesi yapılacak olan Sifenksli kapı burçları dibinde kazılar yaparak araştırmalarda bulundu. Buradaki köyün eski yunağının temelleri açıldı. Duvar arasına konulmuş iki kabartmalı ortostat bloku keşfedildi.

Bloklardan biri üzerinde sola doğru yürüyen iki şahıs figürünün ayak ve etek kalıntıları bulunuyordu. Bu blok Sifenksli kapı sağ taraf burcunun seremoniye iştirak eden öteki kabartma figürlerine tamamen benzemekle, aynı sırayı tamamlayacak bir parça gibi durmaktadır.

Bu bloklardan ikincisi üzerinde bir domuz tasvirinin sırt kısmını gösterir kabartma vardır. Bu da, çevrede evvelce bulunmuş av sahnelerini gösterir blokları tutmaktadır. Kabartmasının alt tarafı bozuktur.

Sifenksli kapının önüne düşen alanda eski bahçe sınırlarına dizilmiş toprak yüzünde görülen ve görülmeyen ve ortostat mahiyetindeki taşlar üzerinde de araştırmalar yapıldı. Bunlar arasında, yüzünde arslan kabartması bulunan bir parça ile birçok sayıda düzenli işlenmiş ve kale burçları örgülerine ait olması gereken bloklar bulundu.

Sifenksli kapı ve çevresi çalışmaları kazı sonucu, burada kurulu mimarî kuruluşun gerçek durumunu kesin açıklayacak mahiyettedir. Bugüne kadar elde edilmiş kabartmalı Hitit sanat eserlerinin de durum ve mahiyetleri tam gerçeği ile aydınlatılmıştır.

b — *Poternli kapı ve çevre çalışmaları*

Heyetimizin ikinci bir çalışma yeri de Höyük'ün batı tarafına düşen ve yine Hitit Büyük İmparatorluk şehri surlarından olan Poternli kapı buluntuları alanında olmuştur.

Alacahöyük'te ilk kazı günlerinden bu yana çeşitli araştırmalarla ortaya çıkarılmış olan Poternli kapı, dış etkilerle hayli dağılmalar göstermişti.

Bu kapı kalıntısı üzerinde de bir restorasyon çalışması yapılarak, kalıcı duruma getirildi:

Restorasyon yoluyla yaşatılması düşünülen kısım, kapı yapı kompleksinin bir burcuna ait temel duvarlardır. Bunlar, sandık biçimli kalın duvarlı bir çatki halindedirler.

Poternli kapı altında bulunan yeraltı yolu (geçit) üzerinde de öteden beri çeşitli çalışmalar yapılmış ise de kesin mahiyetini aydınlatıcı, daha geniş çalışmalara imkân bulunmamıştı.

Bu kez kazı heyetimiz, bu konunun kesin aydınlatılmasına da karar vererek tarihi şehrin iç kısmına düşen ve potern'i iç şehre bağlayan bölümünde bir araştırma yapmaya başladı.

Kazılara arkeolojinin sistem ve metotları çevresinde devam edilmektedir. İlk üst tabakalarda, Firig çağı mimari kalıntısı ile bazı kanal tesislerine rastlanmıştır. Bu çalışmaların ortaya çıkardığı bir gerçek Hitit çağının bir müdafaa tesisi olarak kurulan potern (yeraltı geçidi), Firig çağında pis su kanalı olarak kullanılmıştır. Etraf ve ev alanlarından gelen sular, yer yer bağlantılarla buraya verilmişlerdir.

Potern çevresinde başlayan kazılarla, yeraltı geçidi olan bu tesisin, tarihi şehre bağlantısını keşfetmek, etraf ve iç kısmını tanzim etmek, kalıcı ve anlamlı duruma getirmektir. Araştırmalara, gelecek kazı mevsiminde de devam etmekle bu işi başarmağı düşünmekteyiz.

c — *Höyük'ün orta alanlarda küçük mabet - saray yakınlarında yapılan kazı*

Üçüncü bir kazı alanı da, Höyük'ün üzerinde, bugüne kadar kazılmamış alanlarda bulunan bir çalışma yeridir.

Bu kısımdaki ilk çalışmalara 1971 yılında başlamıştık. O seneki uğraşlarda Firig çağı mimari buluntuları tespit ederek öteki buluntuları da incelemiştik. Yeni mevsimde bu alanda temizlik ve derinleşmelere başlayarak Hitit Büyük İmparatorluk çağı tabakaları içine ulaştık. Bu kazı alanında küçük mabet-saray binasıyla komşu, aynı çağın yapılarını inceledikten sonra daha alt tabakalara inmek istemekteyiz.

Höyük'ün önemli, iskâna elverişli yeri olan bu sondaj alanından değerli verimleri bekleyerek, kazılara devamı gelecek yıllara bırakmış bulunuyoruz.

Alacahöyük'te kazıların devam etmesinin bugüne kadar olduğu gibi gelecek mevsimler için de verimli olacağına heyetimiz, geniş ümitlerle bakmaktadır.

Alacahöyük'ün gelecek mevsim kazı ve araştırmaları için çalışma programımız bütün ayrıntılarıyla hazırlanmıştır.

Alacahöyük kazısı, geçmişi ve geleceği ile Orta Anadolu'nun, arkeoloji için bir örnek istasyonu ve kalıcı, uzun ömürlü arkeoloji okulu olmağa hazırlanmaktadır.

Alacahöyük Kazı Heyeti Başkanı

DR. H. Z. KOŞAY

Arkeolog

MAHMUT AKOK

2 — *Perge Kazısı*

1972 Perge kazısı, hazırlık safhaları dışta kalmak üzere, 18 eylülünden 28 ekime kadar sürmüştür. Kazı heyeti, başkanlığım altında Prof. J. İnan (arkeolog), Prof. A. Pekman (arkeolog-tarihçi), asistan Dr. S. Onurkan (arkeolog), Asistan Halûk Abbasoğlu (arkeolog), Ülkü İzmirli (arkeolog-mimar), Akif Dâi (arkeolog - desinatör), A. Albek (arkeolog-fotoğraf uzmanı), Tül Eğilmez (arkeolog) ve arkeoloji öğrencilerinden Gülay Tigrel, Mehmet Armağan ve Ayşe Lapacı'dan teşekkül etmiştir.

Bu yıl şehrin Roma çağına ait alışveriş agorası ve Akropol eteğindeki anıtsal çeşme (nymphaeum) üzerinde çalışılmış ve iki yıldan beri devam eden araştırmaları esas itibarıyla tamamlamak mümkün olmuştur.

Agora'da kare meydanı dört taraftan çevrilen portikler, bunların gerisindeki dükkânlar ve meydanın iki ana eksenini üzerinde bulunan dört kapının araştırılmasına devam edilmiş, portikler tümüyle temizlenmiş, dükkânlardan bazıları zemine kadar kazılmış, bazıları ise açık bir plan verebilecek kadar meydana çıkarılmıştır.

Doğu portikinin solundaki dükkânların içinde, tuğla tonoz kalıntıları, fresk ve mozaik parçalarının gösterdiği gibi, muhtemelen iki katlı bir mekân vücutte getirilmiş, diğer bazı dükkânların kapıları örülmüş, agora'nın kuzeydoğu köşesinin ve ondan sonra gelen kuzey girişinin Bizanslılar zamanında yapılan tuğla inşaat ile bir hayli değişikliğe uğramış olduğu görülmüştür. Kuzey tarafında, bir kısmı agora'nın içine, bir kısmı ise agora'nın önünden geçen caddeye açılan dükkânların planları kesin olarak tesbit edilmiştir. Bundan başka geçen yıl temizlenmiş, Bizanslılar zamanında bir şapel haline getirilmiş olan kuzey girişi esaslı bir araştırmaya tabi tutulmuş, zeminindeki taş kaplama ve mozaik döşemenin dakik bir rölevesi yapılmıştır. Bu yıl güney portikinden başka batı portiki tümüyle meydana çıkarılmış, gerisindeki dükkânlar plan verebilecek kadar temizlenmiş, ana eksenindeki esas girişten başka portikin iki ucunda yine dikdörtgen mekânlar halinde girişler tesbit edilmiştir. Orta girişin kuzeyinde, başında imparator büstlerini kapsayan bir taç taşıdığından dolayı imparator kültü rahiplerinden olduğu anlaşılan ve ayakta duran sakallı bir portre heykeli, kol, ayak ve başı olmamakla beraber "sert üslup" dönemi bir Yunan heykelinin kopyası olduğundan dolayı önem taşıyan peplos giymiş bir kadın heykeli, kuzey girişinin içinde peplos giymiş bir kadın heykeli başıyla birlikte elde edilmiştir ki heykelin göğsünü kateden ve bir okdanlığa ait olduğu anlaşılan bir şeritten onun bir Artemis olduğu anlaşılmıştır. Bunlardan başka bir çocuk heykeli ve diğer bazı heykel parçaları Pergelilerin agora'nın sütunlu caddeye bakan kısmına özel bir önem vermiş olduklarını açığa vurmaktadır.

Agora'nın tam ortasında bulunan yuvarlak bina (tholus) bu yıl kazılmıştır. Bina iki kademeli bir kaide üzerinde yer almaktadır. Dış çapı 13.40 m., iç çapı 10.40 m. olan binanın 1.5 m. kalınlıktaki duvarı çift taş halkadan meydana gelmektedir. Her halka dört yatay kesme taş tabakasından oluşmaktadır. Duvarın dışında ikisi yuvarlak, diğerleri dikdörtgen, üzerleri yarım kubbe ve kemerlerle örtülü 7 niş vardır. Sonradan açılmış olduğu anlaşılan batı kapısının yerinde bir niş kabulenecek olursak niş sayısının 8'i bulunduğu anlaşılır. Bugünkü yükseklik 2.40 m.'yi bulmaktadır. Bu kısmın toprak ve molozla dolu içerisi temizlendikten sonra taş duvarın önüne 0.70 m. kalınlık ve 1.52 m. yükseklikte özenle işlenmiş dairesel bir duvar yapıldığı ve onun üzerine tuğladan yapılmış basık bir kubbe oturtulduğu saptanmıştır. Kubbenin ortası iki taş kasnaktan meydana gelen bir sütunla desteklenmişti ve azami yüksekliği 2.95 m.'yi buluyordu Kubbeyi taşıyan duvarların önüne daha geç bir dönemde karşılıklı olarak 0.50 m. kalınlık ve 1.25 m. yükseklikte, tuğla ve moloz taşlarından özensiz olarak yapılmış ve içine künkler yerleştirilmiş birer duvar oturtulmuştur. Binanın zemini sıkıştırılmış sarı topraktan ibarettir. İçinde künkler görülmektedir.

Binanın içinde, tuğla kubbenin çökmesi üzerine zemine düşmüş olan Korint düzeninde bir sütun başlığı (agora portik başlıklarının aynıdır) bir kaide parçası, kaplama olarak kullanıldıkları anlaşılan ince üç fascia'lı arşitrav'lar, dış kesimli ve palmetlerle süslü kornişler (bunların dışları kavis şeklindedir) zikrolunabilir. Bunlardan başka alt kısımları çeşitli şekillerde işlenmiş akant yaprakları ve başka bitki motifleriyle süslü 10 tane konsol bilhassa dikkat çekicidir. Sayıları pek az olan bu mimarî parçalarla tholus'un kesin bir terkiibini yapmak mümkün olmamakla beraber onun yüksek bir podium üzerinde 16 sütunlu (8 nişin eksenleri üzerinde ve

onların arasında birer sütun kabullenmek suretiyle) Korint düzeninde bir galeri kapsadığı ve konik ya da kubbe şeklinde bir çatı ile örtülü olduğu söylenebilir. Bizanslılar zamanında agora'nın doğu portiki ve dükkânlarında tuğla inşaat yapıldığı bir zamanda masif olması muhtemel bulunan podiumun içinin boşaltıldığı ve oraya açıldığı büyük bir ihtimalle ileri kubbeli bir mekân oturtulduğu, bu mekânın batısında ise bir kapı olduğu ileri sürülebilir. Bu mekânın ve iki tarafındaki künkli duvarların mahiyeti ise halen bilinmemektedir.

Üç yıldan beri kazdığımız bu tesis, meydana (area), kâh içe kâh dışa açılan portikli dükkânları (taberna) ve ortasında yer alan yuvarlak yapısı (tholus) ile tipik bir macellum'u, yani en çok besin maddelerinin satıldığı alışveriş agora'sını temsil etmektedir (bunlara dair bkz. Pauly-Wissowa: *Realencyclopädie der klass. Altertums-wissenschaft* XIV, 1, s. 129 vd.; Daremberg - Saglio: *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines* III, 2, s. 1458 vd.). Benzerlerine Anadolu'dan (meselâ Side, Sagalassos) başka İtalya'da (en tanınmışları Puteoli ve Pompei'de) rastlanmıştır. Yalnız İtalya'da tholus'lar alçak bir platform üzerinde yer almakta ve ortalarında bir havuz kapsamakta, bu yüzden macellum'un su ihtiyacını karşılayan profan binalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Perge'de ise, Side'de olduğu gibi, tholus her halde dinî bir karakter taşıyor ve macellum'un koruyucusu bir tanrının heykelini kapsıyordu.

Akropolün güney eteğinde bulunan ve 1970/71 yılları çalışmaları sonunda ön cephesi tümüyle meydana çıkarılmış bulunan anıtsal çeşmenin (nymphaeum) arka cephesinin temizlenmesi bu yıl kazılarımızın mihrak noktasını teşkil etmiştir. Bu tarafta zamanla teşekkül etmiş olan 6-7 m. yüksekliğindeki enkazı kaldırmak ve onun içinde bulunan tonlarca ağırlığındaki mimarî parçaları çıkarmak ancak İstanbul Üniversitesi Rektörü Sayın Nazım Terzioğlu'nun sağladığı bir vinç sayesinde olmuştur. Bu ameliye sonunda çeşmenin iki yanındaki kapılardan yukarıya doğru merdivenler çıktığı, anıtın arka tarafının mermerlerle kaplı olduğu, fakat önüne ayrıca bir sütun mimarisi oturtulmadığı, bu tarafta bulunan mimarî parçaların ön cephenin üst kısımlarına ait olduğu ve çeşme yıkılırken oraya düştüğü tesbit edilmiştir. Merdivenler ise, özensiz inşa tekniklerinden dolayı oldukça geç bir dönemde Bizanslılar tarafından yapılmışlardır. Çeşmeye su getiren, zemini ve yanları özenle işlenmiş yassı taş levhalardan ibaret bulunan ve üzeri aynı şekilde levhalarla örtülü olan kanal (genişliği 1.20 m.) Akropol'ün güney yamaçlarını izleyerek nymphaeum'un arkasında bir kavis teşkil etmek suretiyle dikey olarak çeşmeyle birleşiyor, bu son kısımda kalın taş payeler üzerinde oturuyor, bu bakımdan bir çeşit su köprüsü meydana getiriliyordu. Kanal Bizanslılar zamanında birçok onarımlar görmüş, çeşmenin hemen arkasında her iki tarafına (en çok doğuya) yerleştirilen künklerle zeminleri o dönemlerde bir hayli yükselmiş olduğu anlaşılan kapılardan geçirilmek suretiyle şehrin çeşitli mahallelerine sevk edilmiştir.

Bu kazı mevsiminde nymphaeum'un ön cephesi üzerinde de çalışılmış, bulunmuş yerleri ve seviyeleri teker teker saptanan mimarî parçalar sayesinde ön fasadın mimarisi hakkında kesin bir fikir edinmek mümkün olmuştur. Meselâ havuzun yanları ve ortasında duran dört paye üzerinde yükselen iki katlı sütun mimarisinin tek katlı olarak havuzun sağ ve sol köşelerindeki iki payenin üzerinde de uzandığı anlaşılmış, ayrıca yeni bulunan timpanon kabartmaları (Triton'lar) ve kalın akant yap-

rakları ya da bunların içinden fıskıran kadın figürleri ile bezenmiş akroter parçaları sayesinde üst kat aedicula'larını taçlandıran alınlıkların şekli ve bunların süslemeleri tesbit edilmiştir. Bundan başka kapılardan başlamak suretiyle içinde bir hayli künk kapsayan Bizans zemini kaldırılmış, Roma dönemi düzeyine inilmiş, havuzun önünde bulunan ve sütunlu caddenin ortasından güneye doğru uzanan su kanalı ve onun her iki tarafındaki cadde kesimi temizlenmiş, havuzda biriken suyun kademeli bir kaideden kanala aktarıldığı anlaşılmıştır. Önümüzdeki kazı mevsiminde bu caddeyi dört yol kavşağına kadar kazmayı ve kapsadığı anıtlarla birlikte gün ışığına çıkartmayı tasarlamış bulunuyoruz.

ORD. PROF. DR. ARİF MÜFİD MANSEL

3 — Kültepe Kazıları

Kurumumuz ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yürütülen Kültepe kazılarına üyelerimizden Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün başkanlığında 1971 yılındaki kazı heyeti tarafından devam olunmuştur. Bu sene esas kazılar Tepe'de yoğunlaşmıştır. Sitadelde iki ayrı yapı katı halinde görülen saraylar Karum'daki I b ve II katın çağdaşdır. Büyük ölçülere sahip sarayların her ikisi de şiddetli birer yangınla tahrip edilmişlerdir. Eski Saray, planı bakımından, Yeni Saraya benzetmekle beraber, ölçüsü, yapı malzemesi ve tekniği yönünden önemli ayrılıklar gösterir. Yeni Sarayın inşasından önce Eski Sarayın odaları doldurulmuş, enkaz, sağlam bir zemin temini nedeniyle pekleştirilmiştir. Her iki sarayda da, in-situ durumunda, çiyiyazılı tabletler, mühürler ve mühür baskıları keşfedildi.

Geç Sarayın dış duvarı, aynı zamanda, içkalenin (sitadelin) surunu teşkil etmektedir. Bunun eşit aralıklı, kalın sıvalı küçük kuleleri sağlam durumdadır. Surun köşeleri keskin dönüşlüdür. Bu sur, alttaki Eski Sarayla çağdaş olan daha eski surun üstüne inşa edilmiştir. Eski sur üsttekinden farklı olarak, testere ağzı şeklinde, inşa olunmuştur. Her ikisinde de tonlarca ağırlığında iri andezit bloklar kullanılmıştır. Bu saraylar Kültepe/Eski Kaniş kırallarının kudretlerini açığa vuracak niteliktedir. Surlar dıştan, itinalı bir şekilde sıvanmış; ağaç kiriş ve direklerle çok yer verilmiştir. Sarayın iki yönden yüz ellişer metreden fazla bir uzunluğunun açığa çıkarılmış olması, Kaniş kırallarının inşa ettirdikleri monumental sarayların elliden fazla oda ve salona sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle bu saraylarda yazılı vesikaların, sanat eserlerinin bolluğu, bu çağda Anadolu tarihini aydınlatacak vesikalara sahip çıkma imkânlarımızı artırmaktadır.

Höyüğün batısında geç çağdaş (I b) büyük bir yapı Hellenistik çağın ev temelleri tarafından tahrip edilmiştir. Yalnız, yer yer korunan kesik duvarları örten yangın enkazı içinde keşfedilen gözleri altın kakmalı kristal arslan heykelciği, silindir mühür baskılı bulle ve altın taneleri önem taşımaktadır. Kristal heykelcik, Acemhöyük vazolarından sonra elde edilen en önemli ve ünik sanat eserleri arasında yerini almaktadır.

Sitadelde saray enkazı üstünde iki safhalı Demir Devri / Frig yapı katları ile Hellenistik ve Roma çağlarının mütevazı evleri tetkik edildi.

Karum sahasının iyi korunmuş evlerinde (I b katı) tablet, fayans heykelcik, hayvanlar hâkimini temsil eden steatit kalıp ve yeni şekiller gösteren seramik, madeni eserler keşfedildi.

Mimarlık anıtları ve küçük sanat eserlerinin her çeşidi, Kaniş'in ne kadar büyük ve zengin bir sanat ve idare merkezi olduğunu, bütün teferruatı ile ortaya koymakta ve Eski Anadolu medeniyetlerini aydınlatmakta, birinci derecede, önemli bir merkez olma vasfını her kazı mevsiminden sonra bir defa daha ispatlamaktadır.

4 — *Altın-tepe Araştırmaları*

Altın-tepe kazılarının tüm sonuçlarını ve mezarlardaki ölü hediyelerini kapsayacak olan sonucu, III. cildin hazırlığını tamamlamak üzere, yerindeki araştırmalara, eksik-şüpheli kalmış yerlerin aydınlatılmasına çalışılmış, planların eksikleri tamamlanmıştır. Kalenin bütün anıtları yeniden ölçülmüş, mezarların kuruluş tarihleri bakımından birbirine olan münasebetleri üstünde çalışılmıştır.

TAHSİN ÖZGÜÇ

5 — *Konya - Karahöyük Kazıları*

Konya civarında Karahöyük'te Türk Tarih Kurumu adına yürütülen kazılara 1972 yılında da devam edilmiştir. Çalışmalarımız 8.9.1972 tarihinde başlamış ve 17.9.1972 tarihinde sona ermiştir. Başkanlığım altındaki kazı heyetinde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hititoloji Kürsüsünden Asistan Dr. Yaşar Coşkun ile öğrencilerden Burhan Balcıoğlu, Mehmet Aydoğmuş ve müstahzır Osman Karakaya görev almışlardır.

1972 yılında çalışmalar höyüğün iki ayrı kısmında gelişmiştir.

Höyüğün kuzey yamacındaki "O" çukurunda stratigrafi araştırmalarımız sürdürülmüş ve 1971 yılında meydana çıkarılmış olan IX. kat mimarisine ait plan tekamül ettirildikten sonra X., XI. ve XII. katlar kazılarak XIII. kata inilmiştir. X. kata iki taş duvar kalıntılarında başka bir mimariye rastlanmamıştır. XI. katta kazdığımız kısımda ise yalnız çöp çukurları tespit edilmiştir. XII. katta hemen hemen kare şeklinde büyük bir oda meydana çıkarılmıştır. Bu katların karakteristik malzemesini, 1971 yılında kazdığımız daha üstteki katlarda olduğu gibi kendileri ele geçmemiş olan kaplara ait yüksek ve alçak kulplu yassı ve yuvarlak kapaklar teşkil etmektedir. Boyun kısmında açık pembe zemin üzerinde koyu kırmızı renkte samsa biçiminde nakışlar halinde boyanmış gaga ağzı küçük bir testi parçası bu katların enteresan buluntuları arasındadır.

Höyüğün güney kısmında son yıllarda köylülerin toprak almak suretiyle tahrip ettikleri bir saha 1971 yılında dikkatimizi çekmişti. Bu sahada elde ettiğimiz seramik parçalarına göre tahribatın VI. kata kadar sürdürüldüğü anlaşılmakta idi. Karahöyük'te V. ve VI. katlar "Intermediate" tipinde bol miktarda seramik verdiğinden 1972 yılında bu sahada yeni bir çukur açılmasına karar verdik. "S" çukuru diye adlandırdığımız bu çukurda kademeli bir kazı yaptık. Çukurun tahrip edilmiş olan kuzey kısmında üstten I. ve II. katları meydana çıkararak onların altındaki katların durumunu bir kesitte inceledik. Kesitten hazırlanan seksiyon planı III., IV. ve V. katların tamamen tahrip edilmiş olduğunu göstermektedir. VI. katta bir çöp çukuru sahasının güneyinde mimari kalıntılara rastladık. Burada üç oda meydana çıkardık. Bunlardan 1 No.'lu oda çok iyi bir yangın görmüştür. Bu kısımda "Intermediate" tipinde boyalı kaplar ile güzel formlar veren diğer kaplardan başka eskiden Karahöyük'te yalnız fragmanter halde ele geçmiş olan iki kulplu

deyas parçalarına karşılık, burada emniyetle tamamlanabilen 7 tane depas elde ettik. Bu katta bulunmuş olan diğer kapların aksine depas fragmanlarının hepsi çarkta hazırlanmışlardır. Üç ayrı tipe ayrılan Karahöyük depasları bir yandan Tarsus, diğer yandan Truva depasları ile yakın ilişkiler göstermektedir. VI. katın buluntuları arasında oldukça iyi korunmuş bir mermer idol ile devetüyü renginde zemin üzerine kırmızı renkte şerit halinde yukarıdan aşağıya inen kalın çizgilerle süslenmiş olan çok zarif bir boğa ritonu dikkati çekmektedir. Bu riton da çarkta hazırlanmıştır. Eser, Anadolu'da daha çok Orta Bronz ve Hitit çağlarından tanınan hayvan biçimli riton'ların öncüsü olması bakımından çok önemli bir buluntudur. Bu gibi eserlerin Erken Bronz Çağının son safhasında çok gelişmiş bir durumda olduklarını göstermektedir. Bu nedenle II. bin yıla ait söz konusu eserleri daha eski bir geleceğin devamı olarak kabul etmek gerekecektir.

ORD. PROF. DR. SEDAT ALP

6 — İslâhiye ve Samsun Bölgesinde 1972 Dönemi Çalışmaları

Üyelerimizden Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın başkanlığı altında Doç. Dr. Refik Duru, Handan Alkım, Dr. G. van Driel (Leiden Üniversitesinden, misafir üye), Dr. Ali M. Dinçol, Dr. J. Yakar, Yük. Mimar Ferruh Bazyar, Mühendis-Mimar Türkân Bazyar, A. Timonier (arkeolog), Sarpol Başar İzgiz (desinatör), Mustafa Eren, Semiray Ekberzade (asistan), Aziz Albek (arkeolog-foto uzmanı), R. Makmal ve Sabahattin Ağaldağ'dan oluşan bir kurul tarafından Kurumumuz adına Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün ve İstanbul Üniversitesinin katılımıyla - yapılmakta olan Tilmen Hüyük kazısına ve Samsun dolaylarında girilen araştırmalara 14 temmuz - 22 eylül 1972 tarihleri arasında devam edildi. Bu dönemde Tilmen Hüyük'te aydınlatıcı mimari çalışmalar ve Samsun bölgesinde de topraküstü arkeolojik incelemeler yapıldı.

I. Tilmen Hüyük'te:

1 — *Dış surun kuzey kesiminde (7. Sondajı)*: Gerek iç kaleyi, gerek dış kaleyi çeviren ve sandık-duvar sisteminde inşa edilen surun takip sondajları ile açıklanması tamamlandı. Sur boyunca kuzey dış kapıdan (= K -2) itibaren batı doğrultusunda 200 m.'lik bir kesimde 23 mekân açıldı. Alişar'ın Eski Hitit ve Mersin (Yümük-tepe)'in VII., VI. Hitit çağı yapı biçimine pek benzeyen testere dişli Tilmen sur tekniğinin bir özelliği yer yer hem kazamat hem de sandık-duvar sisteminde inşa edilmiş olmasıdır. Gerek ufak buluntular ve çanak çömlek parçaları ve gerek kapılarında tespit ettiğimiz yapı evreleri Tilmen surunun en az iki mimarlık safhası geçirdiğine tanıklık etmektedir.

2 — *İç kalenin doğu kapısında (= K-5)*: Bu merdivenli girişin çok harap olmuş olan kuzey yönü açıldı ve gerek eski ve gerek daha yeni mimarlık evrelerinin saptanmasına - yıkıntıların verdiği olanak oranında - çalışıldı.

3 — *İç kale surununun batı kesiminde (= K Sondajı)*: Bu alanda, iç duvarı (üstte) ile dış duvarı (altta) arasında 4 metrelik bir kot farkı bulunan dört mekânlı bir yapı meydana çıkarıldı; kuzey-güney doğrultusunda olan ve iç sur arasında ona bitişik olarak müstakilen inşa edilen bu yapı da anıtsal nitelikteki kazamat konstrüksiyonlarından biridir (13×15 m. boyutunda, yamuk biçiminde).

II. Samsun dolaylarında:

Anadolu'nun bugüne kadar pek az araştırılmış bölgelerinden biri olan Samsun yöresinde 1971'de başladığımız arkeolojik istikşaf gezisine bu dönemde de devam ettik. Samsun Atatürk Müzesi Asistanı Arkeolog Nihat Sümer'in de zaman zaman heyetimize katılması ile Bafra, Havza ve Vezirköprü çevresini sistematik bir araştırmaya tabi tuttuk. Henüz kesin etütleri bitirilmemiş olan incelemelerimizin sonuçlarını çok kısa bir özet halinde sıralayalım:

A — Bafra yöresinde: Tarafımızca bulunan ve arkeoloji literatürüne henüz geçmemiş olan yerleşmeler şunlardır:

a) *Tepe Tarla*: Bafra'nın kuş uçuşu 12 km. güneybatısında El Davut köyünün güneybatısında bir höyük, yaklaşık olarak 10 m. yükseklikte, höyüğün doğu kesimi bir sekiye dayanmakta (Eski Bronz, *Hitit*).

b) *Azay Tepe*: Bafra'nın 12 km. güneybatısında Azay köyü yakınında bir höyük, yük. 14.50 m. (Eski Bronz, *Hitit* ve M.Ö. II. binyılının kendine özgü keramiği, Roma).

c) *Tödüğün Tepe*: Bafra'nın 15 km. güneybatısında Gökçeagaç köyünün güneybatı yakınında bir Höyük (Eski Bronz, *Hitit*).

ç) *Elmacık Tepe*: Bafra'nın 15 km. güneybatısındaki Türkköyü'nün İslâmdere mahallesinde, yük. 29.50 m. (Eski Bronz, *Hitit*).

d) *Tepecik*: Bafra'nın 16 km. güney-güneybatısında Terzili köyü içinde doğal bir sırt üzerinde oluşmuş bir höyük yerleşmesi, üzeri bundan 35 yıl öncesine kadar yoğun bir ormanla kaplı imiş, yük. 15 m. (Eski Bronz, *Hitit*). Eski Bronz malzemesi özellikle doğu kesimde daha bol.

e) *Karışeyh*: Bir öncekinin 3 km. kuzeybatısında ve Terzili köyünün Karışeyh mahallesinde dik bir doğal yükselti üzerinde oluşmuş höyük, köylülere yine Tepecik adı ile tanımlanmakta (Eski Bronz, *Hitit*).

f) *Evren Uşağı*: Bafra'nın 15 km. güneybatısında, Ömer Gülüş'ün çiftliğinin güneydoğusunda, Kızıllırmak nehrine dik olarak inen doğal bir tepe üzerinde oluşan ufak bir höyük yerleşmesi (Eski Bronz, *Hitit*, Ortaçağ).

g) *Paşışeyh*: Bafra'nın 17.5 km. güneybatısında Paşışeyh (Paşışih, Paşacık) köyünün içinde doğal bir yükselti üzerinde oluşan höyük, erozyon nedeni ile çok aşınmış (Eski Bronz ve çok sayıda *Hitit*).

h) *Hacıbaba Tepesi*: Bafra'nın 7 km. güneybatısında El Davut köyünün Hıdrellez mahallesinin 1 km. güneyinde Kızıllırmak havzasına hâkim doğal bir yükseklik üzerinde oluşan höyük (Eski Bronz, *Hitit*). Höyüğün tepesinin hemen batı bitişiğinde bir tümülüs de var (Hacıbaba tepesinin, daha önce K. Kökten tarafından Sivritepe olarak adlandırılan yerleşme olduğunu tahmin etmekteyiz).

B — Havza yöresinde :

a) *Manevra Tepe*: Havza'nın 10 km. kuzeydoğusundaki tümülüsün güneybatı eteğinde düz yerleşme (Eski Bronz).

b) *Bekdiğin - Hâkim Tepe II*: Havza'nın 12 km. kuzeydoğusunda Bekdiğin köyünde doğal bir yükselti üzerinde oluşan höyük (Eski Bronz).

c) *Hâkim Tepe I*: Havza'nın 13 km. kuzeydoğusunda olup Karameşe köyünün 400 m. kuzeydoğusunda doğal bir tepe üzerinde höyük yerleşmesi (Eski, *Hitit*). Höyüğün bir kesminde sur kalıntısı mevcut, tam tepesinde bir tümülüs var.

ç) *Taşkaracaören Tepe*: Havza'nın 16.5 km. kuzeydoğusunda iki dere arasında doğal bir sırt üzerinde oluşan höyük, Taşkaracaören köyü içinde (Eski Bronz, *Hitit*, M.Ö. I. binyılı, Geç - Antik, Bizans).

d) *Cintepe II*: Havza'nın 15 km. kuzeydoğusunda Güvercinlik köyünün 1 km. kadar güneyden höyük yerleşmesi (Üzerinden yalnız Eski Bronz Çağı çanak çömlek parçaları toplandı).

e) *Çamyatağı*: Havza'nın 19 km. kuzeydoğusunda Çamyatağı köyünün (eski adı: Lerdüğe veya Lerdöğe) 1 km. güneybatısında doğal bir yamaç üzerinde oluşmuş höyük. Söz konusu kesimde 1946 yılında H. Z. Koşay ve M. Akok tarafından beş tümülüs tespit edilmişti (krş. *Belleten* XII [1948], s. 835 - 853 ve lev. CLXVIII-CLXXVIII). Biz ise tümülüslerden ancak ikisini inceledik: (Dökme Tepe I ve Dökme Tepe II) ve bunlardan birinin (daha batıda olanının = Dökme Tepe I) bir höyük yerleşmesi üzerinde yer aldığını gördük. Dökme Tepe I höyüğünden Eski Bronz, M.Ö. II. binyılı (*Hitit?*), M.Ö. I. binyılı, Roma ve Geç - Antik çanak çömlek parçaları topladık.

f) *Höyük Tepe* (= *Oymaağaç Tepe*): Vezirköprü'nün kuş uçuşu 7 km. kuzeydoğusunda ve Oymaağaç köyünün 500 m. kadar batısında, ovalimsi biçimde doğal bir yükselti üzerinde oluşan büyük bir höyük (Eski Bronz, *Hitit*, M. Ö. I. binyılı). Höyüğün tepe kesmine yakın bir yerinde sura benzeyen iki duvar kalıntısı görüldü. Doğu üst yamaçta bir süre önce köylüler tarafından gizlice kazılan ve poterni andıran bir yeraltı konstrüksiyonunun başlangıç kısmını, anıtsal giriş monolit blokları ile birlikte gördük. Tıpkı Boğazköy'deki poternler gibi bindirme tekniğinde inşa edilen, üstü kilit taşı ile kavuşturulan ve bir insanın rahatça yürüyebileceği bir yükseklikte olan bu yeraltı yolu, höyüğün güneydoğu eteğindeki Çörlen Pınarı adını taşıyan bir kaynağın toprak altında kaybolan suyunun doğrultusunda ilerlemektedir. Bu inşanın potern mi, yoksa yeraltı kültürü ile ilgili bir yapı mı olduğunu saptayabilmek için mahallinde kazı yapılması gerekmektedir; inşa tekniğine göre bunun M.Ö. II. binyılı Hitit çağına ait olduğu anlaşılmaktadır.

g) *Çörlen Tepe*: Oymaağaç köyünün 400 m. kadar batısında ve Höyük Tepe'nin eteğinden 50 m. doğuda doğal bir yükselti üzerinde oluşan düz yerleşme (üzerinden yalnız Eski Bronz çağına ait keramik parçaları toplandı).

Bu vesile ile, Oymaağaç'ın bir yandan Vezirköprü - Alaçam, bir yandan da Vezirköprü - (Kızılırmak vadisi batısı) Bafra bölgesi arasındaki bir yol üzerinde bulunduğuna ve dolayısıyla Orta Anadolu'yu Karadeniz'e bağlayan yolun Oymaağaç'tan geçtiğine işaret etmek isteriz.

C — Vezirköprü - Durağan arasında Kızılırmak vadisinde:

Söz konusu yol boyunca yaptığımız incelemede herhangi bir Hitit veya Hitit öncesi yerleşmesine rastlayamadık. Ancak Vezirköprü'nün 17.5 km. kuzeybatısındaki Çeltik köyünde iki, Kızılırmak vadisinde Çaltıcak'ta üç tümülüs, Çöge köyünde Geç - Antik yerleşmesi, Terelik'te ve Durağan'ın 5 km. güneydoğusunda kaya mezarları gördük.

Ç — Akalan'da inceleme: Samsun'un kuş uçuşu 16 km. güneybatısında bulunup Çatmaoluk ile Kulacadağ köyleri arasında dik bir vadinin kuzey üstünde yer alan, Th. Makridi tarafından kısmen kazılan (krş. *MDVG* 1907, 4, 12. Jahrgang) ve H. H. von Osten tarafından da gözden geçirilip önemi belirtilen (krş. *OIP* 5, s. 31; *OIC* 8, s. 171) Akalan kalesinin ilk istikşafını yaptık. Kale içinin güneybatı orta kesiminde bir höyük yerleşmesi gördük. Makridi'nin sondaj yaptığı yerin güneybatısında ve güneyinde Eski Bronz ve *Hitit* devirlerine ait keramik parçaları topladık. Ayrıca Frig çağı *terra cotta* boyalı levhalarına ve Frig keramiğine ait parçaları özellikle iç kalenin güneyinde bulduk.

D — Tümülüsler: Gerek Samsun, Bafra, Havza ve gerek Vezirköprü dolaylarında bazıları daha önce bilinen, bir kısmı ise ilk defa tarafımızdan görülen tümülüsleri de arkeolojik haritamıza işledik. Buradaki kısa raporumuzda onlardan ayrıca bahsetmeyeceğiz.

Yine daha önce başkaları tarafından zikredilen (örneğin K. Kökten) Havza yakınlarındaki diğer höyüklerden de (Cin Tepe I, Şeyh Safi) söz etmeyeceğiz.

Bafra, Alaçam ve Havza dolaylarındaki topraküstü incelemelerimiz tamamlanmadığı ve tarafımızca herhangi bir kazıya da girilmediği için arkeolojik ve tarihî sonuçlar çıkarmak henüz erkendir. Bununla birlikte birkaç noktaya değinmeden geçemeyeceğiz:

Bafra bölgesinin Geç - Kalkolitik sonunda (= Eski Bronz I), Eski Bronz II ve III'te Orta Anadolu ile sıkı bir kültür benzerliği göstermekte olup Orta Anadolu'nun kültürel etkisi altında olduğu anlaşılmaktadır.

Bafra'nın batı, güneybatı ve güneyinde kısmen Kızılırmak havzasında ve kısmen onun batı çevresinde yoğun Hitit yerleşmesinin varlığı, söz konusu bölgede Hitit egemenliğine tanıklık etmektedir ki, bu da Hitit metinlerinde kaydı geçen Kaşkaş ülkesinin lokalizasyonu için yeni bir tartışma konusunu ortaya koymaktadır.

Boğazköy'den Karadeniz'e Kızılırmak vadisinden geçerek çıkan Hitit yolunun Havza'dan itibaren kuzeybatıya yönelerek Kızılırmak'a ulaştığına ve oradan da kuzey doğrultusunda İkiztepe'ye uzandığına, üzerinde Hitit keramik kalıntıları bulduğumuz höyükler tanıklık etmektedir.

Bafra ve Havza dolaylarında yapmayı planladığımız uzun vadeli kazı çalışmalarımızın Orta Karadeniz'in bu muntıkasının tarihî ve arkeolojik sorunlarının aydınlatılmasına katkıda bulunacağını ummaktayız.

U. BAHADIR ALKIM

7 — Çavuştepe Kazısı

Türk Tarih Kurumu, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına yürütülen Van Bölgesi Çavuştepe kazıları, 1972 yılında temmuz ayının 20'sinden, eylül ayının 10'una kadar devam etmiştir.

Çavuştepe kazısı, üyelerimizden Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında, Prof. Dr. Adnan Pekman, Asistan Dr. Ali M. Dinçol, Asistan Mehmet Özsait, Asistan Veli Sevin, Arkeolog - Desinatör Akif Dâi, Arkeolog Oktay Belli, Arkeolog Yüksel Aytaç, Uzman Münire Ergin, Desinatör Fırat Düzgüner, Arkeolog Nesrin Özsait

ve Adalet Sevin'den kurulu bir heyet tarafından yürütülmüştür. Van Bölge Müzesi Asistanı Arkolog Cevat Bozkurtlar da heyete sonradan katılmıştır.

1972 yılında yapılan araştırma ve çalışmalar, çok önemli bazı mimarî sorunlara ışık tutması ve yeni anıtsal yapının keşfedilmiş olması bakımından hayli verimli olmuş ve başlıca 4 kesimde çalışılmıştır:

I — *Uç Kale ömü*: 1968 yılında, Uç Kale'nin ön kısmında doğuya doğru uzanan alanda yapılan çalışmalarla, bu kesimin sorunlarını çözmeye başlamış ve aynı yıl, ağır bir yangın geçiren bu kesimin, "II. iskân" adını verdiğimiz bir dönemde, ilkel şartlarla tekrar inşa edildiğini ileri sürmüştük. Uç Kale'nin doğusunda yer alan bu geniş alan, bu yılki çalışmalarımız sırasında yeniden, esaslı şekilde ele alınmış ve nitekim Çavuştepe kalesinin iskân tarihi bakımından çok önemli olan bazı sorunların aydınlanmasına ışık tutmuştur.

Bu kesimde önce, rizalitli bir plan gösteren, doğu burcunun güneyini tamamen kaplayan, ortalama 6 m. en, 9 m. boy ve 2 m. yüksekliğe sahip olan büyük moloz tabakasının kaldırılması işine girilmiş ve bu alan tamamen temizlenerek, Uç Kale'nin cephesi bütün ihtişamıyla ortaya çıkarılmıştır.

1968 yılı çalışmaları sırasında, Uç Kale'nin doğusunda, batıdan doğuya doğru 1, 2 ve 3 olarak numaralandırdığımız üç adet mekân tespit edilmişti. Bunlardan 1 No'lu mekânın Uç Kale'nin, rizalitli bir plan gösteren çift kuleli doğu burcunun, içeri doğru yaptığı girintiye inşa edildiğini ve her üç mekânın da taş temel ve bunun üzerinde kerpiç duvar şeklinde yükseldiğini belirtmiştik. Ancak 1968 yılı çalışmaları sırasında, sadece basit taşlardan yapılmış ve çok ilkel bir görünüm arzeden bu yapıların, 0.70 ila 0.80 m. kalınlığında bir kül ve yangın tabakası üzerinde kurulduklarını tespit etmiştik. Bu yıl ise bu basit planlı yapıların alt kısmında yeni yapılan varlığı meydana çıkarılmış ve böylece de Uç Kale surlarının önünde yer alan bu bölümün, "II. iskân" adını verdiğimiz iskân katından önce ve yine Urartu devrinde, yeni bir iskâna sahne olduğu anlaşılmıştır. Bu durum, aynı zamanda, kalenin, ikisi Urartu devrinde olmak üzere, değişik şartlar altında üç ayrı kez mimarî gelişim geçirdiğini de apaçık ortaya çıkarmış bulunmaktadır.

Bu kesimde yapılan yoğun çalışmalar sonucunda, daha önce tamamen temizlenmiş bulunan 1 No.'lu mekân hariç, doğuya doğru 2 ve 3 No.'lu mekânlar da tamamen ortaya çıkarılmıştır. 1 ve 2 No.'lu mekânlar, basit ve düzgün olmayan dörtgen bir plan göstermektedirler (1 No.'lu 5.95 m. X 3.70 m. X 3.20 m.; 2 No.'lu mekân 8.55 m. X 9.30 m. X 4.20 m. X 3.55 m.'dir). Anakaya üzerine oturtulmuş bulunan temeller ise, basit taşlardan kuru duvar şeklinde örülmüş olup, kalınlıkları 1.35 m. ilâ 0.80 m. arasında değişmektedir. 9.20 X 14.20 m. boyutlarına sahip olan 3 No'lu mekân da diğerleri gibi bir temele sahip bulunmakta ve bunun üzerinde ise kerpiç kısmı yükselmektedir. Ancak büyük boyutlarıyla diğerlerinden ayrılan bu mekânın ortasında, küçük kum taşlarına çekiç darbeleriyle, basit kübik bir şekil verilmesi suretiyle meydana getirilmiş, ortalama 1.75 m. X 1.75 m. boyutlarında üç adet paye yer almaktadır. Her üç paye de binanın doğu - batı aksı üzerinde sıralanırlar ve kuzeye doğru, ortalama 30 - 40 derecelik bir eğilimle inmekte olan tabii kayanın üzerine oturmaktadırlar. Boyutlarından da anlaşılacağı üzere, büyük çaptaki bu payeler, geniş olan 3 No.'lu mekânın üst katını desteklemektedirler. Burada aynı zaman-

da, Urartu mimarlarının, tabii kayadan en iyi şekilde yararlanmakta ne kadar büyük hünere sahip oldukları da açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Payeler bize, Çavuştepe Sarayı'nın, tabii kayaya oyulmuş payelerinin birer suni örneğini de vermekte ve bu tip payelerin M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarında veya VII. yüzyılın başlarında da kullanıldığını açıklamaktadırlar. Çünkü esas surun dışında yapılmış bulunan bu yapılar, gerek taş işçiliği ve gerekse kullanılan malzeme bakımından II. Sardur devri (M.Ö. 764 - 735) mimarisinden esaslı farklılıklar gösterirler. Gelecek yıllarda bu kesimde doğuya doğru, rampaya kadar uzanan geniş alanda yapılacak çalışmalarla, sur dışına yapılmış olan bu yapıların ve aynı zamanda bunun kuzeyindeki istinat duvarının sorunlarını ve mimari özelliklerini tam olarak çözebileceğimizi sanıyoruz.

II — *Uç Kale ile Tapınak arasındaki sondaj*: Tapınağın 60 - 65 m. kuzeydoğusunda ve Tapınak kuzey surlarının doğu ucunda sur, birbiri üzerinden geçen bir çift sur görünümü kazanmaktadır. Ancak bu kesim, kalenin en sarp kısımlarından biri olup, böyle bir çift sur sistemine hiç bir ihtiyaç göstermez. Bu bakımdan bu ikinci sur dizisinin, esasında bir sur olmayıp, anıtsal bir teras duvarı olduğu düşünülerek, bu yıl gerek bu teras duvarının önünde ve gerekse bu teras duvarının desteklediği ve kalenin en yüksek kısımlarından birini meydana getiren alanda çalışmalara girişilmiştir. Kuzeydeki bu anıtsal teras duvarının desteklediği yapının da çok önemli ve büyük bir yapı olduğu düşünülerek girişilen çalışmalar, bu düşüncemizin ne kadar isabetli olduğunu göstermiştir. Nitekim, Tapınağın 61 m. doğusunda ve Tapınak cephesinin aksına rastlayan alanlarda ve tepenin ortasında 4 × 4 m. boyutlarında ve kuzey-güney yönlerinde açtığımız sondaj çukurunda 2.70 m. derinlikte, 1.40 m. genişliğinde de dış yüzleri işlenmiş bazalt kırıkları, iç kısmı ise daha ufak moloz taşlarla doldurulmuş bir duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Çukuru kuzeybatı - güneydoğu yönünde kateden bu duvarın batı yüzü önünde, *in situ* durumunda ve 2.80 m. derinlikte 1 m. çapında ve 0.26 m. kalınlığında bazalt bir sütun kaidesine rastlanmıştır ki, kaide anakaya üzerine oturtulmuştur. Daha sonra, bu kesimin biraz daha genişletilmesi sonucu 6 × 6 m.'lik bir alanda, yine çapları 1 m.'yi bulan üç sütun kaidesine daha rastlanmıştır. Bunlardan biri yine ilk bulunan kaide gibi *in situ* durumunda bulunan bu iki kaide 4.10 m. derinlikteki anakaya çıkıntılarının üzerine oturtulmuşlardır. Binanın zemini gayet itinalı bir şekilde işlenmiş ve düzeltilmiş anakaya meydana getirmektedir. Bu kısımda aynen saray payelerinde olduğu gibi, anakayanın işlenmesi sonucu, üst kısımları kesik koniyi andıran ve yapının zemininden 1.30 m. yükseklikte sütun kaideleri meydana getirilmiş ve bu kaidelerin üstüne de, kumtaşı ve bazalttan esas kaideler yerleştirilmiştir. Bu durumda, sütun kaideleri için anakayadan âdeta birer postament meydana getirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Diğer iki sütun kaidesi ise, ikinci bir kullanma izini gösterir şekilde ve esas zeminde 1.20 m. yükseklikte bulunmuşlardır. Bu dar alanda ele geçirilen büyük çaptaki bu kaideler, burada anıtsal ve geniş çapta bir yapıya işaret teşkil ederler. Çavuştepe kalesinde önemli bir yapı, Urartu mimarisinde ise yeni bir yapı tipi teşkil edecek olan bu binada gelecek yıllarda yapacağımız yoğun çalışmalarla, binanın mahiyetini, tam bir açıklıkla meydana çıkaracağımızı ümit ediyoruz.

III — *Kuzey "Büyük Kule"*: 1971 yılı çalışmaları sırasında tespit edilmiş ve yine aynı yıl batı yüzü tamamen ortaya çıkarılmış bulunan bu büyük kulenin, 1972

yılında da, doğu yüzünde çalışmalar yapıldı. Bu çalışmalar sonucu, kulenin, geçen yılki raporumuzda belirtmiş olduğumuz gibi, kuzey surla sonradan eklendiği tamamen ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu yıl tamamen anakayaya inilememle beraber, kulenin, kuzeye doğru çıkıntı yapan kısmının, üç basiton ve üç kurtin kesimi olmak üzere 29.50 m. uzunluğuna eriştiği anlaşılmış ve böylece kulenin tam uzunluğu da ortaya çıkmıştır.

IV — *Güney sur (doğu ve orta kesimler)* : Güney surlarda iki kesimde sürdürülen çalışmalarla, yaklaşık olarak 20 m.'lik bir sur kısmı açığa çıkarılmış, bu kesimde surların çok sağlam olarak günümüze kadar kalmış oldukları ve taş beden üzerinde, yer yer 1.50 m. yüksekliğe varan surun kerpiç kısmının da sağlam kaldığı görülmüştür.

Görüldüğü gibi, her yıl yeni sürpizler ortaya koyan Çavuştepe kalesinin, gerek Urartu ve gerekse Ön Asya mimarisi bakımından büyük önem taşıyan anıtsal surlarını ve diğer yapılarını tamamen ortaya çıkarabilmek için çok sabırlı ve uzun çalışmalara ihtiyaç vardır.

PROF. DR. AFİF ERZEN

8 — *Acemhöyük Kazıları*

1972 Acemhöyük kazısı, sahada 25 hazirandan 14 ağustosa kadar sürdürülmüştür. Başkanı bulunduğum heyet, arkeolog olarak katılan, Dr. Aykut Çınaroğlu, Uğur Silistreli, Gürkan Toklu, Semra Çınaroğlu ve İbrahim Atalay ile, Tekniker Cengiz Erol, Fotoğraf Salâhattin Öztartan ve Restoratör Abdurrahim Çulha'dan kurulu idi.

Bu mevsim, Sarıkaya'nın kuzeybatısındaki Hatipler tepesinde, daha önceki mevsimlerde de kazılmış olan yanmış büyük bina ile, tepenin kuzeybatısına rastlayan alt şehirde çalışılmıştır.

Hatipler Tepesi Kazısı:

Yanmış binanın BA/27 plankareye rastlayan odalarının dış duvarları, höyüğün kenarındaki kayma sebebiyle kaybolmuştur. FA - GA/ 28 - 29'da bir kısım ve DA 20 - 30'da bütünü, köylüler tarafından, toprak ve taş almak maksadıyla, taban altına kadar tahrip edilmiştir. Güney kısmı ve bilhassa Sarıkaya'ya bakan bölümler sağlam durumdadır.

Yapının kuzeyinde, kuzeybatı istikametinde planlanmış dört sıra halindeki odalardan on ikisinin bir kısmı sağlam duvarlı olarak, bir kısmı ise az korunmuş temel ve taban kalıntılarıyla açığa çıkarılmıştır. Bu bölgede EA - FA/29 plankareye raslayan uzun odada, yuvarlak ağızlı, düz dipli, tek ve çift kulplu, kapaklı testiler bulunmuştur. Testilerin yanlarında, Acemhöyük mühürlerini motif bakımından zenginleştiren çok sayıda damga ve silindir mühür baskılı bullalar ele geçirilmiştir. Bazıları sarayda bulunan baskılarda eksik kalan tasvirleri tamamlamamızı mümkün kılmıştır. Bir mühür baskısı da, Acemhöyük'te daha önceki mevsimlerde satın alınmış olan ve eşleri Kültepe'de Ib katında, Konya Karahöyük'ünde Alişar ve Gordion'da bulunmuş olup, geniş bölgedeki münasebetleri belirten bir mühür grubunun, devri en iyi belli olanını temsil eder.

Küp depolarının sayısı beşe yükselmiştir.

Yapının FA/31 - 32 plankaredeki kısmında iki küçük oda ile, güney duvarları müşterek bir oda açığa çıkarıldı. Sonuncu odada, şiddetli yangın sebebiyle dağılmış ve kolay ufalanır durumda mermer bir kaideye rastlanmıştır. Düzgün bir şekilde tıraş edilen yüzleri ve köşeleri sebebiyle, bunun bir sunak olması kuvvetle muhtemeldir.

Hatipler tepesindeki yanmış binanın kazısı henüz tamamlanmamıştır. Bunun da Sarıkaya'daki yanmış bina gibi dikkatle planlanmış olduğunu ve kalın temellerine ve ikinci katın taban kirişlerine göre bir üst kata sahip olduğunu 1972 kazıları da teyit etmiştir.

Alt şehir kazısı:

Alt şehrin Acemhöyük'ün kuzeybatısına bakan kısmında, iki sondaj yaptık. Bunlardan birisi, Osman Ay'ın evinin bahçesinde kendi bulduğu duvarı takip ederek bir mimarlık katında çalışabildik. Bazı kısımlarında beş sıra iri taşlardan yapılan duvarın altından su çıktı. Bu yapıda bulunan çanak çömlek parçalarından, höyüğün epeyce dışında kalan bu sahada en geç katın Assur Ticaret Kolonileri zamanına ait olduğu görüldü.

Hacı Ahmet Kara'nın evinin avlusunda açılan ocakta, taş temelli kerpiç duvarlarla iyice ayrılan dört yapı katı tespit edildi. Daha eski katların araştırılması 1973 mevsimine bırakıldı.

I. yapı katında bir plan vermeyen zayıf duvarlara rastlandı. Küçük eserler arasında ince hamurlu iyi işlenmiş seramiği, bir Tanrı ve belden aşağı korunmuş bir Tanrıçadan ibaret bir kurşun figürin grubu ile, yeni motifler sunan mühür baskıları, bu katın eser bakımından verimli olacağını gösterdi.

Taş temelli muntazam kerpiç duvarları korunmuş olan II. katın seramiği teknik ve şekil bakımından I. katta bulunanlardan ayrılmamaktadır. İnce cidarlı kantaroslar, gaga ağızlı testiler, çok iyi astar ve perdeli az derin çanaklara ait parçalar boldur.

III. katta, Kaniş Karumu II. kat seramiğine benzeyen bazı örneklerle beraber, kantaroslar da bulunmaktadır.

IV. katın en önemli eseri ilgi çekici tasvirlerle sahip bir silindir mühürdür.

9 — Niğde Tepe Bağları Höyüğü kazısı

Niğde'ye 4 km. uzaklıktaki bağlar içinde yükselen höyüğün üzerinde, Niğde Müzesi asistanları Bizans, Hellenistik ve Demir devri seramiği derlemişlerdir. Acemhöyük heyeti de 1971 yazında, aynı yerde yaptığı araştırmada bağ halkının toprak almak için açtıkları çukurlarda bilhassa Demir devrine ait karakteristik boyalı çanak çömlek parçaları topladı. Acemhöyük, Hitit İmparatorluğu ve Demir devrinde iskân edilmemiş olduğundan, bölgenin Eski Hitit'le Helenistik devir arasındaki tarih boşluğunu doldurmak için bu höyüğün uygun olacağı düşünüldü.

Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına 1972 kazı mevsiminde, Niğde Müzesinden katılan Arkeolog Erol Faydalı ile Acemhöyük Kazısı heyeti, Tepe Bağları höyüğünde araştırmalara başladı.

Höyük, Niğde imar planında 104 kadastro paftasının 102 No.'lu adasını işgal eder, Bor - Niğde şosesinin 1600 m. kuzeybatısındadır. Bağ yolundan yüksekliği 28 m., uzunluğu 75.5 m., genişliği 60 m. kadardır.

Kısa süren kazıya höyüğün tepesinde, doğuya bakan kenarına yakın yerde başlandı, III. yapı katına kadar inildi.

I. yapı katı, 60 cm. kalınlığında kül ve küçük taşlardan ibaret enkazın altında bir duvar parçası, taban seviyesi ve taban altındaki çukurlarla temsil edilmiştir. Taban üzerinde ve erzak çukurunda, mutfak kapları, sırlı Bizans çanak çömleği, demir, bakır ve tunçtan yapılmış kaplar ve aletler, fildişi nesnelere ele geçirildi. Sikkelere, bu katın ait olduğu yüzyılı tespit etmemize yardım edecektir.

II. ve III. katlar evlerin muntazam örülmüş birbirini kesen duvarları ve taş döşeme tabanları ile temsil edilmektedir. İki tabaka seramiği arasında bir fark henüz tespit edilemedi. Tipik ve ince işlenmiş Hellenistik seramik yanında, yerli mamuller de boldur. Odalarda gömülü olan küplerden birisi sağlam durumda çıkarılmış, Niğde Müzesine nakledilmiştir. Bu, kazımızdan önce aynı höyükten çıkarılmış küplerin tarihlenmesine yardım etmiştir. Cam eşya arasında dilimli derin çanak ve süslü bilezik parçaları zikre değer.

NİMET ÖZGÜÇ

10 — Bayraklı Kazısı

Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yapılan Bayraklı kazılarına 15 Temmuz - 15 Eylül 1972 tarihinde devam edilmiştir.

1972 yılı çalışmalarını kazı ve restorasyon olarak iki bölümde toplamak gerekir. Restorasyon çalışmaları Arkaik tapınağının oturduğu tabanı çeviren temenos duvarının yüzeyinin temizlenip, yıkılmış yerlerinin ihyası ve eksiklerinin tamamlanması şeklinde gelişmiştir. Arkaik çağın en güzel örneklerinden belki de başka geleni olan bu duvarların, önemine uygun bir görünüm kazanması böylece mümkün olmaktadır. Taş malzemesinin, yakındaki ocaklardan sağlanması yoluna gidilmiş, bu şekilde eski kısımları ile yeni yapılanlar arasında malzeme ve renk bakımından uygunluk sağlanmış, ancak restore edildiğini belli etmek amacı ile ölçü ve biçimlerinde değişiklikler yapılmıştır.

Kazı çalışmalarında geçen yıllarda gün ışığına çıkarılan, tapınağın güneyi ile güneybatısındaki geniş bir alanı kaplayan M.Ö. IV. ve V. yüzyıl yerleşme katlarının etüdünden ve planlarının çiziminden sonra alt tabakalara inildi. Batı Anadolu'nun en büyük yerleşmelerinden biri olan Bayraklı, M.Ö. IV. yüzyıldan başlayarak prehistorik devirlere kadar inen kesiksiz iskân tabakalarına sahiptir. İskânın kentsel bir plan verecek nitelikte oluşu, önemini daha da artırmaktadır. Kaldırılan V. yüzyıl iskân tabakasında hemen onu takiben bulunan M.Ö. VI. yüzyıl yapı katı birçok ev ve yolları ile ortaya çıkarılmış durumdadır. Evlerin içinde döşeme üzerine çökmüş çatı kiremitlerinin bulunuşu, 1948-1951 kazılarında sonuçlara göre yapılan rekonstrüksiyon önerilerini tekrar gözden geçirmemizi gerektirecek. Çatı kiremitlerinin bolluğu Bayraklı'nın M.Ö. VI. yüzyıl evlerinin yalnız düz damlı olmadıklarını, oldukça fazla sayıda evin ahşap çatılı ve kiremit örtülü olduğunu düşünmemizi mümkün kılmaktadır.

1967 yılında tapınağın önünden geçen ve höyüğü aşağı yukarı ortasından ikiye ayıran ana caddeye dik bir başka yol, 1972 yılı çalışmaları sırasında, çok iyi korunmuş bir şekilde ortaya çıkarılmıştır. Evlerin içlerinde döşeme üzerinde ele geçen ithal malı Attika seramiği ile yerli örnekler, yapıların tarihlendirilmelerinde en önemli belgeler olmuştur.

1972 yılında höyük ve çevresinin havadan alınan fotoğrafları, topografyayı daha iyi anlamamıza, çevre ve deniz ile bağlantıyı kurabilmemize büyük ölçüde yardımcı olmuş, ayrıca höyük üzerindeki yapılar arasındaki bağlantıyı daha iyi anlamamıza olanak vermiştir.

Kurum ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Doç. Dr. Cevdet Bayburtluoğlu ile birlikte yürüttüğümüz Erythrai'da ise bu yıl kazı yapılmamıştır. 1966 yılından beri yapılan çalışmalarda çıkarılan malzemeler tasnif edilmiş, bir kısmının onarımı yapılmış ve yayın hazırlıkları yürütülmüştür.

Ord. Prof. Dr. EKREM AKURGAL

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ'NİN 1972 YILI, ÇALIŞMA RAPORU

Basımevimiz bu yıl da yoğun bir çalışma dönemini tamamlayarak geçen yıldan 3.133.349,28 TL. fazlasıyla 11.809.719,10 TL.'lık işçilik cirosu yapmıştır. Artış oranı % 36,11'dir. Bu oran verimlilik artışını göstermesi bakımından sevindiricidir.

Geçen yıla mukayeseli giderler aşağıda gösterilmiştir:

Gider bölümü	1971	1972	Artan miktar	Artış oranı
Amortisman	815.995,40	1.179.742,37	363.746,97	%44.58
Personel Giderleri	4.474.964,60	6.340.305,46	1.865.340,80	%41.68
İşletme Giderleri	2.089.293,48	2.978.731,78	889.438,30	%42.58

Görüldüğü gibi, 1972'de bütün gider kalemlerinde % 40'ın üzerinde bir artış olmuştur.

Amortismandaki artış, yıl içinde yapılan 3.008.507,88 TL.'lık yeni yatırım için ayrılan amortismanlardan meydana gelmektedir. Personel giderlerindeki artış, geçen yılki raporda belirttiğimiz gibi 1 nisan 1971'de başlayan ve şubat 1972'de sonuçlanarak imzalanabilen toplu sözleşmenin ücret artışlarından ve dolayısıyla Nisan - Aralık ücret farklarının 1972'de toptan ödenmesi zorunluğundan ileri gelmektedir.

İşletme giderlerindeki fazlalık ise, artan üretimden, özellikle yeni yatırımların finansman faizlerinden dolayıdır.

Gider bölümlerinin ve kârın dağılım oranı şöyledir:

Gider Bölümleri	1971	1972
Amortisman	% 9.4	% 10
Personel giderleri	% 51.6	% 53.7
İşletme giderleri	% 24.1	% 25.2
Kâr	% 14.9	% 11.1
	% 100	% 100

Geçen yıla oranla giderlerin dağılımlarında önemli bir değişiklik görülmemekte, ancak, kâr oranında % 3.8 bir azalma göze çarpmaktadır.

Kârın işçilik cirosuna göre % 11.1 olmasına karşılık sermayeye oranla:

$$\frac{1.310.939,49}{6.500.000,00} = \% 20,17'dir.$$

Bu oranın Basımevimizin kâr politikasına uygun bulunması dolayısıyla 1972 yılının başarılı bir dönem olduğu sonucunu vermektedir.

DENETLEME KURULU RAPORU

TÜRK TARİH KURUMU YÜKSEK GENEL KURULUNA

Sayın Kurulunuzca bizlere verilen denetleme görevi icabı olarak Türk Tarih Kurumu ile Türk Tarih Kurumu Basımevi'nin 1972 yılı bilançoları defter kayıtları ile birlikte incelenmiş ve 1971 yılı bilançolarında yazılı kıymetlerin 1972 yılının ilgili hesaplarına devrolunduğu, yıl içerisinde yapılan harcamalar ile muamelelerin Yönetim Kurulu kararlarına ve yönetmelik hükümlerine uygun olarak yürütüldüğü tespit olunmuştur.

Kurum ve Basımevi'ne ait defter ve kayıtların muntazam, muamelât ve mevcudatın bunlara muvafık olduğunu, Yüksek Kurulunuzun tetkikine sunulan 1972 yılı bilançoları ile kâr ve zarar cetvelinin yine bu kayıt ve vesikalara dayandığının arz ve tasdik edilmesini rica ederiz.

DENETLEME KURULU

PROF. DR. SEMAVİ EYİCE
T. T. K. Üyesi

FAKİHE ÖYMEN
T. T. K. Üyesi

PROF. DR. ŞERAFETTİN TURAN
T. T. K. Üyesi

ESİN SANKUR
Türkiye İş Bankası
Muhasebe Müdürü

T Ü R K T A R İ H K U R U M U ' N U N 1 9 7 2 Y I L I
B İ L A N Ç O S U

A K T İ F

P A S İ F

KASA	225.277,06
BANKALAR	27.876,12
26.585,97 İş Bank. 6635	
1.290,15 Merkez B. 350902010	
BANKA HİSSE SENETLERİ	350.000,—
DEMİRBAŞLAR	2.912.605,42
952.805,35 Kurum	
1.893.469,56 Kitaplık	
66.330,51 Kazı	
AMBAR	6.406.773,50
BELLE TEN	2.699.500,—
YAYIN VE FOTO GEREÇLERİ	235.265,18
213.103,14 Yayın Gereçleri	
22.162,04 Foto "	
TAKIM AVADANLIK	143.066,39
BORÇLULAR	358.827,07
78.029,86 Muhtelif	
78.916,58 Telif-Tercüme Avansları	
8.763,10 Kredili Kitap Satışları	
4.007,78 İlmî Araştırma ve Konferanslar	
3.653,— Basılmakta Olanlar	
20.889,42 Peşin Ödenen Kitap ve Dergi Bd.	
87.729,29 Dış Kitapçılar	
26.185,16 İç Kitapçılar	
13.410,13 Kazı Avansları	
37.242,75 Mensuplar Avansı	
BASİMEVİ CARİ HESABI	10.566.812,95
BASİMEVİ SERMAYESİ	6.500.000,—
TAŞINMAZ DEĞERLER	8.717.242,79
TOPLAM	<u>39.143.246,48</u>
NÂZİM HESAPLAR	144.752,—

GENEL VARLIKLAR	15.404.696,02
SATILACAK KURUM YAYIN- LARI	9.106.273,50
KANUNİ KESİNTİLER	14.892,10
11.191,90 S. Sigorta Primleri	
3.599,87 G. Vergisi	
100,33 M. Denge Vergisi	
EMANETLER	1.920,—
ALACAKLILAR	663.388,94
545.375,48 Muhtelif	
118.013,46 Dış Kitapçılar	
BELLE TEN ABONELERİ	410,—
TEMİNATLAR	1.525,—
BANKALAR	7.212.693,41
1.036.214,18 İş Bank. 20184	
6.176.479,23 İş Bank. 82555	
İHTİYAT FONU	6.737.447,51

39.143.246,48

144.752,—

31. 12. 1972

Muhasebeci Y.
İLHAN BATMAZ

Genel Müdür
ULUÇ İDE MİR

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ
1972 YILI BİLANÇOSU

AKTİF

SABİT KIYMETLER	18.722.381,19
Bina	1.120.962,16
Demirbaşlar	16.331.884,03
Arsa	1.269.535,00
BAĞLANMIŞ KIYMETLER	1.031.306,80
Depozitolar	10.535,00
Geçici Aracı Hesaplar	286.461,67
Tasarruf Bonoları	9.330,00
Akreditifler	621.317,13
Gelecek Senelere geçici giderler	103.663,00
İŞLETME KIYMETLERİ	2.850.221,15
Ambarlar	2.850.221,15
KISA DÖNEMDE PARAYA DÖNÜŞEBİLEN KIYMETLER	9.732.103,54
Müşteriler	7.873.624,13
Borçlular	1.672.823,42
İş Avansları	141.250,00
Emanetler	1.779,30
Senetler	42.626,69
EMRE HAZIR KIYMETLER	183.447,09
Kasa	55.128,75
Bankalar	128.318,34
	32.519.459,77
NÂZİM HESAPLAR	5.244.451,59
Teminat Mektupları	4.244.451,59
P.T.T. Temlik.	1.000.000,00

37.763.911,36

PASİF

SERMAYE	6.500.000,00
İHTİYATLAR ve FONLAR	5.453.538,50
Yetiştirme fonu	198.598,63
Birikmiş Amortis.	1.104.766,07
Demirbaş	4.150.173,80
UZUN VADELİ BORÇLAR	10.566.812,95
T. Tarih Kurumu	10.566.812,95
KISA VADELİ BORÇLAR	8.688.168,83
Müşteri Avansları	2.707.603,00
Alacaklılar	1.344.046,45
Kanunî Kesintiler	450.574,42
Emanetler	19.941,75
Senetler	1.059.562,79
Geçici Aracı Hesaplar	1.320,00
Bankalar	3.105.120,42
KÂR - ZARAR HESABI	1.310.939,49
1972 Yılı Kârı	1.310.939,49
	32.519.459,77
NÂZİM HESAPLAR	5.244.451,59
Teminat Mektupları	4.244.451,59
P.T.T. Temlik	1.000.000,00

37.763.911,36

Muhasebeci
RİFAT TARTAN

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ
1972 YILI KÂR ve ZARAR TABLOSU

GİDERLER

AMORTİSMANLAR	1.179.742,37
PERSONEL GİDERLERİ	6.340.305,46
Ücretler	4.604.052,82
Fazla Mesailer	526.378,35
Tazminatlar	98.556,27
İkramiyeler	25.833,09
Sosyal Yardımlar	520.592,90
Sos. Sig. İşveren His.	564.892,03
İŞLETME GİDERLERİ	2.978.731,78
Işık	41.654,07
Kuvvet	91.086,70
Su	24.436,30
Isıtma	36.370,72
Sigorta	52.968,89
Faizler	1.209.846,28
Malzeme	665.305,35
Tamir Revizyon	99.693,05
Diğer Giderler	757.370,42
KÂR	1.310.939,49

11.809.719,10

GELİRLER

İŞLETME GELİRLERİ	10.785.111,54
Baskı İş Gelirleri	8.155.397,04
Envanter	2.629.714,50
KLİŞE İŞİ GELİRLERİ	500.529,11
Müşteri Klişe İşleri	446.432,95
Borçlular " "	54.096,16
I. B. M. GELİRİ	28.526,50
Kompüter Merkezi	28.526,50
KIRPINTI KÂĞIT	109.047,35
BIÇAK BİLEME GELİRLERİ	2.945,00
SAİR GELİRLER	383.559,60

11.809.719,10

Muhasebeci
RİFAT TARTAN

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
ÖNEY, GÖNÜL: Traces de l'art du plâtrage de l'Iran protoislamique dans l'art seldjoucide d'Anatolie (44 fig.- en turc)	257
——— : Le même article, en anglais	267
SALVINI, MIRJO: Urartäisches Epigraphisches Material aus Van und Umgebung (original en allemand.- 5 fig.)	279
MEINARDUS, OTTO F.A.: Testimonies to the Economic Vitality of Balat, The Mediaeval Miletus (original en anglais.- 14 fig.).....	289
——— : Le même article, en turc	297
GÖYÜNÇ, NEJAT: L'importance de nos archives pour l'histoire de la culture turque (en turc).....	305
Nécrologie :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Prof. Albert-Louis Gabriel (en turc.-22 fig) ..	321
Traductions :	
LAMBTON, ANN K.S. (traduit par: KAYMAZ, N.): Administration dans l'Empire Sancar, selon 'Atebetü'l Ketebe	365
Bibliographie :	
SEVIN, DR. VELİ: Boris Pjotrowski, <i>Urartu</i>	395
JÄSCHKE, GOTTHARD: Afetinan, <i>Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933</i> (Le principe de l'Etatisme et le premier plan industriel de la République Turque, 1933)	403
KARADENİZ, ŞADAN: Parmi les Livres (en turc).....	405
Information :	
Assemblée Générale de la Société Turque d'Histoire(en turc)	413
Sur la couverture : Rython du 3 ème Millénaire. Découvert à la VI ième couche de Karahöyük (Konya).	

BELLETEN

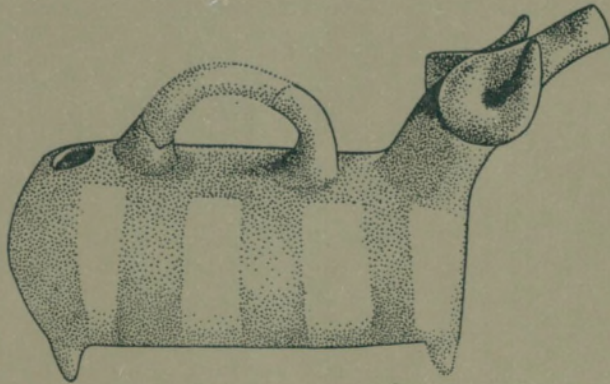
PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXXVII

No: 147

Juillet 1973

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 7 3